

První deportace evropských Židů

Transporty do Niska nad Sanem (1939 – 1940)

Mečislav Borák

Úvodní slovo Václav Havel a Jiří Daníček.

Přepracované vydání knihy Transport do tmy. První deportace evropských Židů. 1. vyd.
Ostrava, Moravskoslezský den 1994.

Ostrava, Český svaz bojovníků za svobodu v nakladatelství Tilia 2009. 304 s. ISBN 978-80-86904-34-4.

Publikace vznikla v rámci řešení výzkumného záměru MSM4781305905 Slezsko v dějinách českého státu a střední Evropy a její vydání bylo financováno z prostředků Krajského úřadu Moravskoslezského kraje.

Tato elektronická verze knihy je určena pro studijní a badatelské účely. Neobsahuje žádné obrazové přílohy, rejstříky ani formátování finální sazby. V citacích prosím vždy uvádějte oficiální tištěnou verzi knihy.

Více informací na www.mecislavborak.cz.

Obsah

Úvodní slovo (Václav Havel, Jiří Daníček)

1. Předehra tragédie ostravských Židů
2. Přípravy židovské rezervace na východě Polska
3. První transporty z Ostravy, Katovic a Vídně
4. Změna plánu a osudy dalších transportů
5. Tábor v obci Zarzecze u Niska nad Sanem
6. Zánik akce Nisko a „konečné řešení židovské otázky“
7. Ze sovětských gulagů zpátky k domovu
8. Spravedlnost má zpoždění

Prameny a použitá literatura

Toto století, století válek a smrti, jak je někteří nazývají, zůstane už navždy zapsáno v lidské paměti především pro fenomén rasové genocidy, jež právě v tomto věku nabyla nejobludnějších rozměrů.

Teorie o násilném, definitivním vyřešení „židovské otázky“ se zrodily sice na stolech nacistických ideologů, ale vyrůstaly z podhoubí objektivní psychiky člověka. Byly pro ně zneužity všechny lidské nejistoty a slabosti, zloba, neschopnost orientovat se ve složitém světě. V rukou fanatických vykonavatelů pak daly tyto teorie vzniknout apokalypse, jejíž rozměry zdaleka přesáhly vše, co v tomto krutém oboru doposud lidstvo poznalo.

Právě akce „Nisko“, jejíž smutné výročí si připomínáme, se stala prvním kruhem hrůzného pekla, na jehož konci byly brány Osvětimi, Birkenau a dalších vyhlazovacích táborů.

Transporty do Niska se uskutečnily ještě v době určitého tápání ideologických špiček nacistické třetí říše na jejich cestě ke „konečnému řešení“. V jejich zvráceném vidění obrazu světa, kterému odpovídal i jejich jazyk, se Nisko mělo stát, v rámci širší akce, prvním pokusem o „přeškolení“ Židů, které však bylo myšleno jako „Vernichtung durch Aussiedlung“, jejich likvidace vysídlením. Oběťmi se tehdy stali poprvé i obyvatelé našich zemí. Židům z protektorátu tak byla poodhalena opona, která oddělovala ghetto bez hranic, v němž zatím žili, od nenávratna, které je čekalo.

I dnes, na konci století, je náš svět zatížen vizemi falešných proroků a vyznavačů jednoduchých řešení. I dnes si uvědomujeme, že první kruh pekla doposud ze světa nezmizel, že jej můžeme najít i v našem sousedství, v „osvícené“ Evropě.

Přičiňme se o to, aby příští století pozbylo příznaku rasové genocidy, abychom již neměli důvod si připomínat podobná výročí, jakým je výročí niských transportů.

Václav Havel

(úvod k 1. vydání Transportu do tmy, Ostrava 1994)

Vlak, který před sedmdesáti lety, 18. října 1939, v půl deváté ráno vyjel z nádraží v Ostravě-Přívoze a jehož cílovou stanicí bylo Nisko nad Sanem, má v historii selhání evropské civilizace, kterému říkáme holocaust nebo také šoa, pochmurné privilegium. Byl to první z vlaků, které během 2. světové války ve stále větším počtu vyjížděly ze všech evropských zemí, obsazených nebo kontrolovaných německými nacisty a měly za úkol dopravit Židy „na východ“. Východ, to byla Osvětim, Treblinka, Majdanek, Sobibór... Vůbec poprvé se ale v tomto kontextu jmenoval Nisko.

Kniha nám na základě věrohodných a ověřených faktů umožňuje sledovat první nesmělé kroky příprav na zavraždění šesti milionů židovských mužů, žen a dětí. Jsme svědky toho, jak vrazi ohledávají terén, hledají řešení administrativních a technických problémů, improvizují. Ještě nevraždí, i když věci jsou už v režii Eichmanna, Brunnera, Heydricha. Učí se, připravují a získávají zkušenosti.

Ostravští Židé jsou spolu s dalšími zatím také jen „zkušebním materiálem“. Někteří se po zrušení tábora v Nisku po půl roce dokonce ještě mohou vrátit domů. Ještě není zcela rozhodnuto, jak s nimi naložit. Nakrátko. V roce 1942, kdy je odvázejí do Terezína a pak dál „na východ“, už to jasné je. Po válce se vrací jen málokdo.

Nacisté byli poraženi. Ale jejich snaha zničit evropské Židy byla ve velké míře úspěšná, a tak skutečnost holocaustu představuje pro všechny, kdo dnes v Evropě žijí a hlásí se k hodnotám západní civilizace, morální problém, který je třeba brát vážně. Především co do okolností, za kterých se holocaust odehrál, a co do možností, které jsou k dispozici, aby se zabránilo jeho opakování v této či jiné podobě.

Po zkušenostech dvacátého století, ke kterým patří v neposlední řadě i transporty do Niska nad Sanem, je víra dnešního člověka v to, že dobro vítězí, otřesena. Máme-li nějakou naději, spočívá spíše v tom, že zlo, alespoň zatím, nikdy nezvítězilo zcela definitivně – i když k tomu mělo všechny myslitelné předpoklady.

Studium textů, které přinášejí věrohodnou zprávu o holocaustu (a ke kterým tato kniha patří), je nesnadné zejména proto, že nám neponechává žádné iluze o člověku a tom, čeho je schopen. Zároveň nám ale snad jen tyto texty podávají autentickou zprávu o tom, že zlo, jakkoliv mocné a vražedné, ještě nezvítězilo definitivně. A také, jakým nezměrným utrpením za to bylo zapláceno.

Jiří Daníček
předseda Federace židovských obcí v České republice

1. Předehra tragédie ostravských Židů

Novodobé dějiny Ostravy významně ovlivnili Židé, kteří se podíleli na proměně provinčního městečka spíše zemědělského a řemeslnického charakteru v jedno z nejdůležitějších průmyslových středisek celé rakouské monarchie. Přiblížení hranice s Pruskem až k Ostravě po prohraných slezských válkách a připojení Haliče a Bukoviny k monarchii oživily zdejší obchod, a nález černého uhlí nastartoval prudký rozvoj průmyslu a dopravy. I když se Židé v Ostravě po několik staletí nesměli usazovat, od poloviny 19. století už tvořili značnou část nových obyvatel města. Jejich obchodní zdatnost a podnikavost spolu s kapitálem, který přinášeli, pomohly zcela převrátit podobu města i jeho okolí. Počátkem 20. století už asi dvě třetiny všech živností, obchodů a hostinců byly v židovských rukou. V profesní struktuře ostravských Židů sice drobní obchodníci a živnostníci převažovali, ale byli mezi nimi též četní bankéři, podnikatelé, velkoobchodníci (např. majitelé obchodních domů Bachner, Textilia, Schön), lékaři, advokáti, hoteliéři (např. majitelé největšího hotelu v městě Palace), úředníci a zřízenci.

Ostravská židovská obec byla před válkou po Praze a Brnu třetím největším centrem Židů v českých zemích. Žilo jich tu zhruba deset tisíc, podle sčítání lidu v roce 1930 jich přímo v obvodu tehdejší Moravské Ostravy bylo 6 865 podle náboženského vyznání a 2 267 podle národnosti. Nejvíce se jich hlásilo k národnosti německé, což Ostravu poněkud odlišovalo od národnostní struktury v českém vnitrozemí, kde mezi Židy tradičně převažovali čeští asimilanti. Byl to důsledek éry industrializace tohoto regionu z dob Rakouska-Uherska, kdy se Židé postupně stávali součástí mocenské elity společnosti, protože jejich kapitál ve zdejším uhelném průmyslu, hutnictví i strojírenství výrazně převažoval.

Ve třicátých letech se už stále zřetelněji objevovaly projevy antisemitismu, který měl i na Ostravsku své tradiční národnostní a sociální kořeny. V jisté obměně přetrvávaly tyto skryté příčiny antisemitismu i za první Československé republiky, demokratický režim však otevřené antisemitské projevy rozhodně potlačoval. Mnohem výraznější nebezpečí však přicházelo z Německa, kde se moci chopili nacisté. Ti se svými plány na odstranění Židů nijak netajili. Už v září 1935 přijal Říšský sněm v Norimberku zákony o říšském občanství a ochraně německé krve a německé cti. Vyhlašovaly

nerovnoprávnost občanů, říšským občanem s plnými politickými právy mohl být pouze státní příslušník německé krve. Uváděly rovněž, kdo má být považován za „méněcenného“ Žida a uvolnily tak lavinu nenávisti. O pár let později, v lednu 1939, už mohl Hitler prohlásit veřejně, že se Německo musí s Židy vypořádat a že „Židé za čas nebudou mít v Evropě místo“. Za nadšených ovací Říšského sněmu uvedl doslova, že v případě světové války dojde ke „zničení židovské rasy v Evropě“. Mnohokrát svá slova připomínal, když se mu podařilo válku opravdu roznítit.

Mnozí Židé však toto varování dosud nebrali vážně. Vzpomínala na to třeba Ruth Eliasová, dcera židovského podnikatele Hupperta z Ostravy-Přívozu:

„Když se na politickém nebi začalo smrákat, neuplynul jediný den bez diskusí a hodnocení situace. Byli jsme přesně informováni o Hitlerově vzestupu v Německu. Noviny i filmové týdeníky chrlily zprávy, rozhlas přenášel Hitlerovy štvavé protizidovské projevy. Němečtí Židé utíkali přes hranice, mnozí k nám, do Československa, odkud se chtěli dostat dál. Informovali nás o tom, co se v Německu odehrávalo, ale mnozí čeští Židé žili v přesvědčení, že to všechno nepřekročí hranice Německa a nás se to nedotkne.“

Ruth měla na začátku války teprve sedmnáct, a sotva mohla předvídat ony děsivé události, které ji připravily o rodinu i o většinu přátel a známých. Tenkrát to netušili ani dospělí. Kdo by se ostatně odvážil předpovědět, že nacistickou hrůzovládou přežije jen každý pátý z ostravských židů.

Lze vůbec uvěřit v realitu plynových komor a masového vraždění? Příčí se to lidské přirozenosti. Vždyť ani mnozí vězňové terezínského ghetta, v jehož zdech zemřelo za války na třicet pět tisíc deportovaných, nechtěli připustit existenci vyhlazovacích táborů až do chvíle, kdy v předjaří roku 1945 poprvé spatřili evakuované vězně těchto táborů, ještě zuboženější a bližší smrti, než byli sami. Nebo Ruth Bondyová, která ani na železniční rampě Osvětimi ještě nevěřila v existenci krematorií, ač pece měla už na dohled. Nebo Max Mannheimer z Nového Jičína, který po příchodu do Osvětimi pokládal místního vězně za pomateného sadistu. Když se ptal po ženách a dětech z transportu, vězeň totiž stručně odvětil: „Proletí komínem!“

Projevy nenávisti vůči Židům v Německu se stupňovaly. Nacistická strana a oddíly SS organizovaly bojkot židovských podniků, obchodů a restaurací. V dubnu 1938 bylo vydáno nařízení o povinném přiznání židovského majetku, od června musely být židovské živnosti označeny. Chystalo se tak úplné vyřazení Židů z hospodářství země. V

srpnu 1938 přišel příkaz další potupné registrace: všichni židovští muži museli ke svým jménům připojit jméno „Israel“, všechny židovské ženy jméno „Sara“. Židovští lékaři a advokáti směli vykonávat svou praxi již jenom pro Židy.

Nenávist se přelévala ze Staré říše i na území, po nichž sáhla nacistická expanze. V březnu 1938 bylo uchváčeno Rakousko, v říjnu 1938 československé Sudety. Postupně byly i sem přeneseny protižidovské německé zákony. Varovnou ukázkou nacistické zvůle se stala zvláště „křišťálová noc“ z 9. na 10. listopad 1938. Záminkou k nočnímu běsnění byl atentát na legačního radu německého velvyslanectví v Paříži Ernsta von Ratha spáchaný sedmnáctiletým synem židovských vysídlenců Herszelem Grynszpanem, který tak chtěl upozornit na hrozné životní podmínky Židů v Německu a trochu je i pomstít. Té noci řinčelo „křišťálové“ sklo výkladních skříní židovských obchodů, oddíly SA a SS na přímý příkaz gestapa vyhazovaly do vzduchu a vypalovaly židovské synagogy. Podle Heydrichovy zprávy bylo vypáleno 191 synagog, zdemolováno 76 synagog, vydrancováno a zničeno na 7500 židovských obchodů. Mnoho tisíc Židů, zvláště těch majetnějších, bylo té noci zatčeno a uvězněno, aby mohli být vzápětí zbaveni majetku. Za utrpěné škody museli nakonec Židé státu ještě zaplatit, byla jim uložena kontribuce ve výši jedné miliardy marek.

Ničivá akce postihla i Sudety. Dobová fotografie z Opavy ukazuje hořící synagogu: kopule zachvácená požárem se už propadá, zdi září oslepujícím jasně do tmy, plameny vrhají přes tyčkový plot záblesky světla na postavy místních občanů, přihlížejících s rukama v kapsách nezvyklému divadlu. Osud synagogy v Novém Jičíně přibližuje Max Mannheimer: „Moji synagogu vydrancovali. Zapálit nebo vyhodit ji do povětří bylo totiž vzhledem k blízkosti plynojemu nebezpečné. Modlitební knihy, svitky tóry a modlitební šály se povalovaly roztrhané na ulici. Kniha, která Židy roztroušené po celém světě udržovala dvě tisíciletí pohromadě, byla rozdupána.“

Mnozí Židé si hrozící nebezpečí uvědomovali a snažili se uniknout z dosahu nacistů. Československem prošlo několik tisíc židovských uprchlíků z Německa a zvláště z Rakouska, opravdový příval však nastal po mnichovském okleštění republiky. Odhaduje se, že celkem přešlo do vnitrozemí asi 25 tisíc židovských uprchlíků, především ze Sudet (asi 17 tisíc), ale i z odtržených území jižních Čech, z jižní Moravy, Hlučínska a Těšínska. Nebylo to vždy bez problémů, např. na Břeclavsku žilo pod holým nebem v polích, lesích a na silnici mezi liniemi československého a německého vojska několik set uprchlíků zbavených německými úřady státního občanství. Byli odkázáni na pomoc našich vojáků

a Červeného kříže, v listopadu 1938 byli umístěni do sběrných táborů v Ivančicích a Svatobořicích.

Proud uprchlíků zasáhl i příhraniční Ostravsko, vklíněné ve zbytku republiky mezi německé a polské území. Dobový tisk odhadoval, že v Moravské Ostravě pobývá asi 1 500 Židů polské, německé a rakouské příslušnosti či zcela bez státní příslušnosti. Polské stejně jako německé úřady je odmítaly přijmout. U policejního ředitelství v Moravské Ostravě bylo v té době, tedy počátkem prosince 1938, přihlášeno celkem 12 209 uprchlíků, z toho však jen 320 Židů. Zřejmě se mnozí obávali ohlásit úřadům. V lednu 1939 se objevila zpráva, že pro ně ostravská židovská obec zřídí na své náklady sběrný tábor.

Okleštěná Česko-Slovenská republika tehdy ještě skýtala Židům poměrně bezpečnější útočiště, než mohli najít jinde ve střední Evropě. Ale i tady se poměry rychle měnily k horšímu. V lednu 1939 přijala vláda nařízení, kterými se chtěla zbavit politických uprchlíků, k nimž patřili i Židé z Německa, Rakouska a ze Sudet. Za Němce byli často považováni i místní Židé německé národnosti, kterých tu nežilo málo. Podle posledního předválečného sčítání lidu z roku 1930 žilo v českých zemích 117 551 Židů, kteří se hlásili ke třem hlavním národnostem, rozděleným zhruba po třetinách – k české 36,5 %, k židovské 31,5 % a k německé 30,5 %. Nové nařízení rozšířilo označení „Žid“ na všechny občany židovské národnosti i židovského vyznání, norimberské zákony však byly uplatněny jen na německých vysokých školách v Praze a v Brně.

I když protižidovské zákony uvedla do života až protektorátní legislativa, byla snaha o vytlačení Židů z veřejného a hospodářského života země zcela zřejmá už před okupací. Židé např. nesměli být členy vládnoucí Strany národní jednoty, memorandum českých lékařů a advokátů už v říjnu 1938 požadovalo vymezení pojmu Žida, některé župy Sokola navrhovaly vyhnání Židů z republiky. Část tisku denuncovala Židy, kteří dosud působili ve školství či ve státních institucích. V únoru 1939 bylo Židům ve státních službách doporučeno, aby se „dobrovolně“ vzdali svých míst.

Český antisemitismus měl celou řadu podob, nacházel podporu nejen u fašistických stran a sdružení, ale např. též u části katolické inteligence, agrárníků či národních socialistů. Existoval i tzv. antisemitismus lidový, který své přízemní zájmy na odstranění konkurence a získání židovského majetku pokrytecky zastíral zájmem národa. Už v říjnu 1938 se odehrály na Václavském náměstí v Praze demonstrace pod hesly „Pryč s Židy, Československo Čechoslovákům!“. Ožívala atmosféra pogromů, od pouličních výtržností

až k pokusům o pumové atentáty. Na Ostravsku tehdy vznikla v rámci Národní obce fašistické její ozbrojená složka Gajdovy gardy, která se vzápětí osamostatnila. Kromě ní tu působila také Vlajka, Fašistické gardy a na Frýdecku též Svatoplukovy gardy. Velitelství Gajdových gard sídlilo v ostravské restauraci Na společenstvu, odkud stálá služba vysílala do ulic hlídky k pozorování židovských obchodů ohledně dodržování bojkotu. Gardisté kontrolovali kavárny, kam chodili Židé, a s použitím násilí je vyháněli, organizovali pouliční zpravodajství, malovali po zdech protižidovská hesla. V lednu 1939 uskutečnili demonstrační pochod Ostravou s hesly „Židi ven!“, znemožnili vystoupení dirigenta orchestru Národního divadla Moravskoslezského Jiřího Singra a židovského kapelníka orchestru v kavárně Elektra, 24. ledna vytloukli výkladní skříně židovských velkoobchodů.

Kořistnický charakter protižidovských akcí byl zřejmý: omezit právními postihy plnoprávné postavení Židů, vyřadit je třeba i s použitím násilí z veřejného a hospodářského života, donutit je k vystěhování ze země za pro ně nevýhodných ekonomických podmínek, postupně zaujmout jejich místa ve společnosti a zabrat jejich majetky. Místní nacisté to již ani neskrývali, jak dokazuje tehdy zrovna vydaná knížka redaktora německých novin Morgenzeitung Richarda Drapaly „Židé v Ostravě“: „O tom, že ke konečnému řešení židovské otázky stejně jednou dojít musí a také dojde, není dnes v Evropě už žádných pochybností a několik set Židů, pro něž se tu půda stala již příliš horkou, opustilo už republiku a také Moravskou Ostravu. Brzy je budou muset následovat další, dokud republiku a město Moravskou Ostravu nevyklidí poslední Žid.“

Druhá republika byla jen přechodným útvarem, její osud byl rozhodnut předem. Poklidný ostrůvek uprostřed Evropy se rázem stal pouhou iluzí. Jako první z měst českých zemí byla okupována právě Moravská Ostrava, strategické průmyslové středisko, kam nacistická armáda vstoupila už v podvečer 14. března 1939. Na celý život si ty chvíle vryla do paměti Táňa Enochová, která tenkrát žila v židovské rodině Bronsteinových v centru Ostravy:

„Byl to den hrůzy. Malý vnuk Bronsteinových jménem Kurt Bachman, syn jejich dcery Lilli, byl vychováván babičkou a dědou. Pořád ho slyším, byl vždycky tak úslušný a chytrý, bylo mu asi deset let, slyším, jak říká opapá, omamá. Ten se nám toho dne najednou ztratil a bylo zle. Všichni jsme ho vyběhli hledat do ulic, jelikož starý pán a paní ho měli na starost. Dcera Lilli měla státní příslušnost polskou, jezdila na propustku přes Těšín do Ostravy. Toho dne, když vstupovaly hitlerovské hordy do Ostravy, přešla Olzu a

v noci přišla k nám. Všichni jsme se vylekali, jelikož byla celá mokrá a bez botů. Přiběhla, aby byla pohromadě se svým synem Kurtim a s rodiči. Tak jsme šli zase hledat. Nakonec jsme ho našli u radnice, měl pod nohama velký kámen a díval se, jak pochoduje ta banda hitlerovců na Ostravu. Chytla jsem ho za ruku, ale neměl z toho ještě rozum a nechtěl jít, až jsem s ním trhla a v klidné uličce mu vše vysvětlila. Tak jsme přišli domů, kde bylo ještě plno pláče ...“

Těžko si představit absurdnější obrázek: židovský chlapec okouzleně vítá své budoucí katy.

Ostravskou židovskou obec čekaly krušné a tragické časy. Její poválečný předseda Isidor Zehngut později vzpomínal, že Židé byli hned od počátku okupace pod dohledem gestapa:

„Hrozná doba nastala pro Židy. Dne 15. března 1939 začalo »působit« gestapo. Především odstranilo Židy z vedoucích míst průmyslových a hospodářských podniků a nahradilo je Němci. Židovští úředníci museli ihned opustit závody, židovští podnikatelé, řemeslníci a obchodníci byli nuceni s okamžitou platností »dobrovolně« předat své provozovny německým důvěrníkům. Tomu předcházelo ve většině případů úřední jednání na gestapu. Oběť byla přivedena do tehdejšího prozatímního sídla gestapa ve vile na Sadové ul. č. 3 v Ostravě 1 a v kuchyni obrácena čelem ke zdi. Nehybně a tiše tam již stála celá řada spoluvězňů. Po dlouhém čekání byli voláni před pověstného sadistu komisaře Kleina k »výslechu«. Při udání nebo pochybnostech o správnosti výpovědi provedli u zatčených náhlé domovní prohlídky. Prohledali byt, sklep a půdu a zanechali vše jako po plenění. Taková domovní prohlídka se stala osudnou, když gestapo našlo něco »přítěžujícího«. Okamžité zatčení následoval další »výslech« a v mnoha případech svědčily vrácené šaty o tom, že jejich majitel již není mezi živými. Takové události se opakovaly denně, nikdo nevěděl a netušil, zda a kdy na něj přijde řada.“

Podle Hitlerova výnosu o zřízení Protektorátu Čechy a Morava ze dne 16. března 1939 se místní Němci automaticky stali německými státními příslušníky, ale na místní Židy se podle Göringova ujištění norimberské zákony neměly vztahovat. Už 21. června 1939 však říšský protektor Neurath vydal nařízení o židovském majetku, jež stanovilo definici Žida a tak tyto zákony zavedlo i do protektorátu. Dekret prakticky vylučoval Židy z veškeré účasti na hospodářském životě a rozšiřoval monopol okupačních úřadů na rozhodování o židovském majetku.

Hned po příchodu okupantů do Ostravy byly gestapem uzavřeny obchodní domy

Rix, Textilia, Bachner a další židovské firmy. Brzy však do nich bylo dosazeno komisařské vedení a přešly tak do německých rukou. Podle protektorova dekretu museli Židé do 31. července 1939 přihlásit svůj majetek u Národní banky v Praze a jejích filiálek, jinak se vystavovali postihu. Na sklonku léta 1939 museli ostravští Židé odevzdat gestapu peníze na hotovosti, vkladní knížky, cenné papíry, šperky, zlato, kožichy, obrazy, koberce, auta, rádia, psací a počítačí stroje, hudební nástroje a další cenné předměty. Ostravské gestapo zneužilo k vydírání Židů ohlašovací povinnosti, kterou speciálně pro ně zavedlo. Po dva týdny byla v novinách zveřejňována výzva, u níž se měnila pouze začáteční písmena příjmení osob, které měly přijít na řadu.

Ještě před tím, než nacisté oživilí svou myšlenku na uzavření Židů ve velkých ghettech, oddělili je od ostatní společnosti soustavou zákazů a nařízení, jež byly vydávány na všech úrovních – městské či místní, zemské i protektorátní. Např. v Moravské Ostravě bylo hned po příchodu okupantů, 15. března 1939, zakázáno košerování masa v městských jatkách. Na příkaz vojenského velitele města generálmajora Keinera byli 16. března propuštěni všichni soudci židovského původu. Krajské vedení NSDAP v Moravské Ostravě 21. března uložilo označovat árijské obchody příslušnými nápisy v češtině a němčině, aby se tak odlišily od obchodů židovských. Nařízení okupantů horlivě doplňovala i opatření protektorátních úřadů. Byl vydán zákaz veřejného výkonu lékařské praxe lékařům „neárijského původu“, zákaz praxe neárijských advokátů, ministerstvo obchodu přikázalo odstranit neárijce ze všech míst v obchodu i v průmyslu, ministerstvo financí dokonce zvláštním nařízením propustilo i židovské prodavače tabáku a umělých sladidel. Výbor národního souručenství 31. března rozhodl odstranit Židy z redakcí, administrací a vydavatelských podniků.

Židé měli být odstraněni nejen z hospodářského, ale i z veškerého veřejného života společnosti. Výnos protektorátního ministerstva vnitra ze 3. srpna 1939 byl rozpracován v nařízení zemského prezidenta dr. Cahy, kterým „v zájmu klidu a pořádku“ zmocnil okresní úřady na Moravě k vydávání dalších zákazů. V hostincích, kavárnách, vinárnách, čekárnách měly být místnosti upraveny tak, „aby návštěvníci árijského původu nebyli nuceni trvale po dobu návštěvy se stýkat s Židy“. Platilo to rovněž pro lázně, koupaliště, nemocnice, chorobince, starobince, sanatoria, kde měla být zřízena pro Židy zvláštní oddělení, pokud jim vůbec byl vstup povolen. Zákazy vstupu Židů se týkaly též konkrétních ulic, náměstí či parků, např. Židé v Místku měli od 20. srpna zakázán vstup do obecního lesa. Od podzimu roku 1939 přibývaly desítky nových zákazů a

diskriminačních opatření. Život Židů v protektorátu byl stále nesnesitelnější.

Projevem nenávisti a zároveň zřetelnou hrozbou bylo vypalování židovských chrámů a dalších budov. Úřady podle německého vzoru nechávaly tomuto běsnění nízkých pudů volný průběh a zasahovaly jen tehdy, když byl ohrožen i árijský majetek. Už v noci po příchodu okupantů vzplanula např. synagoga v Olomouci, která hořela ještě celý příští den. Noviny samozřejmě nenapsaly, že hasiči nesměli zasáhnout, ale vysvětlovaly tak dlouhý požár obtížným přístupem ke chrámu na rohu Englový ulice a také nepřízní počasí, neboť hasičům prý zamrzala voda v hadicích.

Na Ostravsko se tato epidemie nenávisti přenesla až v červnu 1939. Nešlo o živelné útoky spodiny, ale o zcela koordinované akce místních nacistů. Během deseti dnů byly zničeny všechny význačnější židovské stavby ve městě. První přišla na řadu synagoga ve Vítkovicích, jejíž výstavná budova stála vedle školy na náměstí. Po prvním pokusu o požár v noci na 24. května byl ten další v noci na 5. června proveden již natolik odborně, že vnitřek budovy úplně vyhořel. „Vznik požáru nebyl dosud zjištěn a je předmětem policejního šetření“, napsaly příštího dne noviny. Synagoga v Zábřehu vzplanula v noci na 8. června a hasiči měli tolik práce se záchranou okolních budov, že židovský chrám zcela shořel. List ostravských Němců k tomu jízlivě dodal: „Tak mohlo ostravské židovstvo během několika dnů vidět dvě své synagogy v plamenech.“

Třetí byla synagoga v Přívoze na tehdejší Vahalíkově ulici. Vyhořela v noci na sobotu 11. června a německé listy vzápětí zveřejnily vyhlanou zprávu, že v synagoze „bylo uloženo veliké množství revolverů, výbušnin a velký počet ručních granátů, plněných zvlášť nebezpečným nábojem“. Důkaz k tomuto tvrzení sice neposkytla policie, ale redaktoři se sami dovítčili, že „zbraně a třaskaviny v synagoze se prozradily tím, že při požáru bylo slyšet prudkou detonaci“. Jen náhodou prý nebyl nikdo zraněn, hasiči však nemohli hasit a nechali tudíž budovu shořet. České slovo si při této příležitosti dovolilo připomenout: „V Ostravě zůstala ještě jedna židovská synagoga. Stojí ve vnitřním městě mezi bloky domů nedaleko Těšínské ulice a sousedí s německou bankou Deutsche Kredit Anstalt.“ Než ale došlo k závěrečnému útoku, podlehl ohni další dvě židovské stavby. V noci na 12. června shořela modlitebna v Hrušově, v noci na 13. června ortodoxní židovská modlitebna s rituálními lázněmi na Žerotínově ulici v Moravské Ostravě. „Požár modlitebny, na Ostravsku během krátké doby již pátý tohoto druhu, vzbudil značný zájem obyvatelstva,“ konstatovaly noviny.

Hlavní ostravská synagoga byla pýchou židovské obce. Byla postavena za dnes

neuvěřitelných pět měsíců už v roce 1879. Poválečný předseda obce Isidor Zehngut, který byl povoláním stavitel, dokázal její přednosti nejlépe ocenit:

„Byl to krásný objekt v maurském slohu, uvnitř vybavený štukaturami, malbou a zasklením v drahocenném provedení. Do přízemí, jež sloužilo jako modlitebna asi pro 700 mužů, se vcházelo vestibulem. Na východní straně nad podlahou templu byla zvýšená plocha s přednáškovým stolem, odkud se vystupovalo ke svaté skříni se svitky tóry, vestavěné do výklenku. Svatá skříň byla uzavřena vysokými ozdobnými dvoukřídlými dveřmi z tvrdého dřeva. Po obou bocích svaté skříně byly profilované a zlatem vyložené sloupy, na nichž spočíval architektonicky bohatě zdobený štít. Po obou stranách vestibulu byla schodiště, nad nimiž se klenuly kopule. Schodiště vedla na galerie určené ženám. Na galerii nad svatou skříní byly varhany a chór.“

Hlavní synagogu na Hviezdoslavově, dnes Zeyerově ulici zapálili večer 13. června. Oheň se rychle šířil a hasičům nakonec nezbylo, než zachraňovat okolní budovy. Nejvíce byla ohrožena novostavba obchodního domu Aso, na níž popraskaly výkladní skříně a okna. Oheň zasáhl i sousední tříposchod'ovou budovu náboženské obce, jež shořela spolu s chrámem. Vedení obce dostalo příkaz odstranit na své náklady trosky ze spálenišť, židovské stavby měly být vymazány i z katastrálních map a pozemkových knih. V noci na 14. června lehla popelem rovněž synagoga v blízkém Frýdku.

K protižidovským útokům docházelo v Ostravě i v létě 1939. Jeden z největších provedli neznámí pachatelé krátce po půlnoci na 8. srpna na Mírové, Zengrově, Ocelářské, Jeronýmově a Štefánikově ulici v Vítkovicích, kde rozbíjeli kamením výkladní skříně židovských obchodů a okna židovských bytů.

Po obsazení českých zemí nacisty pochopili i někdejší optimisté, že jedinou záchranou pro ohrožené Židy je únik do ciziny, nejlépe někam mimo Evropu zjitřenou rostoucím válečným napětím. Kdo neměl možnost získat úřední povolení k emigraci, musel odejít ilegálně. Hlavní úniková cesta z protektorátu vedla přes Polsko. Šli po ní nejen Židé, ale i tisíce Čechů a dalších občanů odhodlaných v zahraničí bojovat za obnovu československého státu a proti nacismu. Na rozdíl od nich však Židé prchali do ciziny především proto, aby si zachránili holé životy. Přesto a možná i právě proto byl jejich podíl na našem zahraničním odboji mimořádně vysoký.

Útěk přes Polsko však měl řadu úskalí, především pro Židy. Polská vláda zabráňovala přílivu uprchlíků a návratu Židů s polským státním občanstvím, kteří žili v nacisty ohrožených zemích. Po okupaci českých zemí oznámil koncem března 1939

polský konzulát v Moravské Ostravě, že všichni polští Židé narození mimo území Polska jsou zbaveni polské státní příslušnosti. Polské úřady začaly vyhošťovat Židy utíkající z protektorátu, protektorátní úřady je zase odmítaly přijímat, takže běženci často putovali i několikrát přes hranici a zpátky, až se věci chopilo gestapo a zařídilo jim koncentrační tábor v Německu.

Po celé délce nedávno vytyčené státní hranice mezi protektorátem a Polskem, od Ostravy po horská úbočí Beskyd, se až do začátku války denně uskutečňovaly ilegální přechody. Převáděcí střediska byla skoro v každé pohraniční obci, výhodou byly i dosud nepřerušené kontakty mezi protektorátem a zabraným územím, včetně silnic a železnic. Vztahy mezi Polskem a zbytkem Československa, původně velmi vyhrocené kvůli záboru Těšínska, se po březnu 1939 poněkud zlepšily, neboť i Polsko již bylo bezprostředně ohroženo nacismem.

Velmi častý byl útěk s pomocí železničářů po tratích přes Bohumín, Šenov nebo Frýdek. Ještě frekventovanější však byly pěší přechody hranic, uskutečňované s pomocí převáděcích odbojových organizací (vlastní síť měla např. Obrana národa nebo komunistická strana), prostřednictvím převaděčů za úplatu nebo i na vlastní pěst. Ačkoliv mnozí pamětníci uvádějí, že tajné překročení hranice nebylo příliš obtížné, zvláště s pomocí místních obyvatel, byly zaznamenány desítky incidentů, které pro Židy na rozdíl od ostatních běženců představovaly smrtelné nebezpečí. Za zmínku stojí hanebné chování českých fašistů, kteří s mimořádnou horlivostí již na jaře roku 1939 chytali prchající Židy. Hlídky Gajdových gard přepadaly Židy v ulicích města i na nádraží, část oddílů střežila hranici s Polskem v úseku od Hrušova do Radvanic. Zadržené Židy obírali o peníze a cennosti a svůj lup odevzdávali na velitelství. Župní velitel Gajdových gard, ostravský velkoobchodník ovocem Jakub Niemczyk, v březnu 1939 údajně předal gestapu zabavené židovské peníze ve výši asi 800 tisíc korun.

Aktivní byla i německá celní stráž, která už během prvních dvou týdnů okupace zatkla na hranici 44 uprchlíků a zabavila jim „velké devizové částky a klenoty“. Ani polská pohraniční stráž se nechovala jinak – podle hlášení velitele policie Slezského vojvodství v Katovicích bylo pro pokus o přechod hranic do Polska zadrženo v době od 15. března do konce června 1939 celkem 176 Židů, především v pohraničních obcích Šenov, Bludovice, Hnojník, Vojkovice a Komorní Lhotka. Po výsledku byli až na několik uvězněných předáni zpátky do protektorátu.

Ačkoliv se neúspěch při přechodu hranic stal pro mnohé ze zadržených osobní

tragédií, byli Židé schopni vidět i toto téma s nadhledem svého samorostlého humoru, jak dokládá dobová anekdota:

„Tři Židé by se rádi dostali přes hranice, ale jen jeden z nich měl pas. Radili se tedy, jak to provést, a majitel pasu povídá: „Jen klidně pojd'te oba za mnou. Až uvidíte, že utíkám, přejděte pomalu hranici, nikdo si vás ani nevšimne.“

Jak se přiblížili k hranicím a spatřili strážníky, dal se Žid s pasem na útěk a úředník i strážníci se hnali za ním. Během honičky oba Židé hranici klidně přešli. Žid s pasem byl vzápětí dopaden. Na výzvu úředníka se legitimoval. „Proč jste tedy utíkal, když máte pas?“ tázal se úředník překvapeně. „Poněvadž mi doktor nařídil, abych hodně běhal.“ – „A proč jste nepočkal, když jste viděl, že běžím za vámi?“ – Já jsem si myslel, že vám taky doktor nařídil běhání.“

Ani po zdařilém přechodu hranic však nebyli Židé v bezpečí. I ve vnitrozemí Polska jim hrozilo zatčení a vyhoštění, jak na to vzpomínají desítky pamětníků. Hlídky obvykle doprovodily zadržené ke státní hranici a dál se o ně nestaraly, takže opakované pokusy o průnik do vnitrozemí se většinou zdařily. Polské úřady vracely do protektorátu i české vojáky, avšak postup vůči Židům byl mnohem přísnější. Aby k podobným nehodám nedocházelo, zorganizovali Židé z Těšínska poblíž hraniční linie jakousi záchrannou službu, která běžencům poskytovala první útočiště a chránila je před polskými úřady. Působili v ní mnozí Židé z Bohumína, např. Heřman Pick, kteří poskytovali uprchlíkům jídlo a přístřeší, pomáhali jim shánět osobní doklady a v noci je dopravovali až do Katovic a Krakova, kde pro ně bylo již bezpečněji. Další sběrná střediska pro emigranty byla ve Fryštátě, Orlové a Petřvaldu. Podobnou skupinu vedl Heřman Bauman v Těšíně. Získali tři místnosti v těšínské synagoze, poskytovali emigrantům stravu a ubytování. H. Bauman na to vzpomínal:

„Spolupracovali jsme s židovskou mládeží, která zpravidla identifikovala uprchlíky podle špinavých bot, se členy Šaldova výboru na pomoc uprchlíkům, od začátku dubna 1939 s Hermannem Fieldem a jeho pomocnými orgány, s francouzskou organizací reprezentovanou poslancem Feruccim, od něhož jsme také dostali na podporu uprchlíků určité finanční prostředky, a s představitelkou jedné švédské pomocné společnosti zabezpečující zejména transport dětí do Švédska. Organizace udržovala ve prospěch uprchlíků kurýrní službu mezi protektorátem a Polskem.“

Aby uprchlíkům byl vůbec povolen tranzitní pobyt v Polsku, museli předložit polským úřadům záruku, že brzy odcestují do jiné země. Tyto záruky obstarávala britská

pomocná mise úřadující pod ochranou britského konzulátu v Katovicích. Tady sídlila i pobočka britského výboru pro utečence z Československa, zvaná též Czechoslovak Refugee Trust Fund. Hlavní sídlo výboru bylo v Krakově, v čele stál americký Žid Hermann Field a výbor finančně přispíval i pomocným komitétům židovských organizací. Finanční prostředky čerpal ze zůstatku daru čtyř miliónů liber a půjčky šesti miliónů liber, které v lednu 1939 poskytla československé vládě britská vláda na rekonstrukci pomnichovského Československa. Židovským uprchlíkům obětavě pomáhaly též židovské obce v Bílsku, Katovicích a zvláště v Krakově, kde poskytovala podporu i exekutiva sionistické organizace a Palestinský úřad.

Tato aktivita podpůrných organizací v Polsku usnadnila několika tisícům Židů odjezd do emigrace. Téměř 300 Židů vstoupilo do československé vojenské skupiny v Polsku, přestože ta zprvu odmítala Židy přijímat, podobně jako byl vydán zákaz přijímání Židů do cizinecké legie v rámci dohod s Francií. Ze skupiny se záhy stal československý legion v Polsku, který už v září 1939 svedl první boje s hitlerovci. Mezi prvními padlými československými vojáky druhé světové války byl i Žid z Moravské Ostravy, četař aspirant JUDr. Vítězslav Grünbaum.

Zatímco jedni Židé tajně utíkali přes hranice do Polska, jiné tam gestapo proti jejich vůli násilím vyhánělo. Nacisté s tím začali hned poté, co polská vláda zbavila své Židy v Německu státního občanství. Na příkaz Heydricha bylo přes 10 tisíc těchto Židů 28. října 1938 pochyťáno a v nákladních vlacích odvezeno k polským hranicím. Polsko je však odmítlo přijmout a tak žili ve svízelných poměrech na hranicích, podobně jako rakouští Židé na jižní Moravě. K oněm vyhnancům patřila i rodina ševče Grynszpana, jehož syn v odvetu spáchal pařížský atentát, vzatý nacisty za záminku k rozpoutání násilí „křišťálové noci“. Záznamy polské policie uvádějí, že ještě v červnu 1939 vyhnalo gestapo přes „zelenou hranici“ do Polska mnoho set židů, obvykle v noci a po menších skupinkách, zvláště v okresech Rybnik a Tarnowskie Góry.

Podobně postupovaly německé orgány i v protektorátu. V Katovicích bylo např. zadrženo 620 Židů bez státní příslušnosti, ač většinou narozených v Polsku, kteří byli v době od března do července 1939 vyhnáni z protektorátu gestapem. Jak takové vyhnání probíhalo, vzpomněla Malvína Friedmannová:

„Když gestapo po tříměsíčním šetření a vyslýchání zjistilo, že nejsem špiónka, ale jen Židovka, předalo mě pohraniční stráž v Petřvaldu. Strážný, sudetský Němec, ukázal rukou a řekl: Tam je Polsko a více se sem nevracejte! Pustil na mě psa a hnal mě do lesa.

Stmívalo se, pršelo, neměla jsem se kam schovat a promokla jsem záhy skrz naskrz. Tak mě nalezla a zajistila polská pohraniční hlídka a uvěznila mě na strážnici. Ráno mě vyslýchali, a když jsem podepsala prohlášení, že půjdu zpět a že se do Polska více nevrátím, propustili mě. Vydala jsem se vytyčeným směrem k hranicím protektorátu. Cestou jsem však zabloudila a k smrti unavena jsem přespala na hřbitově. Ráno jsem zastavila kolemjedoucí nákladní auto a řidič mě odvezl na Židovskou náboženskou obec v Bílsku. Tam si mě zapsali, dali mi instrukce, jak se chovat, koupili mi jízdenku na vlak a poslali do Katovic.“

Ostravské gestapo využilo k hromadnému vyhánění Židů z protektorátu i zmatků prvních dnů po válečném přepadení Polska v září 1939. Vyváželi je po skupinách na Těšínsko do frontové zóny a zakazovali jim návrat. Ještě 3. října 1939 např. řídící úřadovna v Brně hlásí, že Židé odeslaní do Polska se pokoušejí vracet zpátky, jen v Ostravě bylo prý zatčeno 15 takových osob.

Útěk evropských Židů před nacisty dosáhl masových rozměrů. Začal hned po příchodu nacistů k moci, do „křišťálové noci“ opustilo Německo asi 150 tisíc Židů, zhruba stejně tolik odešlo později. Židé odcházeli do emigrace i po vypuknutí války, i když již v mnohem menším počtu, především z důvodu restriktivní emigrační politiky západních států. Izraelský historik Yehuda Bauer odhaduje, že ještě v době od září 1939 do konce roku 1941 uniklo z území Velkoněmecké říše přes 70 tisíc Židů. Z českých zemí odešlo podle soudobých odhadů již v době mezi Mnichovem a březnovou okupací nejméně 14 tisíc Židů, za zbytek roku 1939 to bylo dalších zhruba 20 tisíc Židů. Do konce roku 1942 se vystěhovalo ještě 6 tisíc Židů.

Odchod do emigrace nebyl nijak snadný. Vysídlování měl zprvu na starosti Ústav pro péči o uprchlíky, zřízený v listopadu 1938. Ten však měl jen omezené finanční prostředky, proto pomáhaly nejrůznější židovské organizace a podpůrné fondy. Od léta 1939 pak převzali vystěhovalce Židů do svých rukou nacisté.

Podmínky emigrace závisely na vývoji mezinárodní situace i na emigrační politice jednotlivých států. Vystěhovalce bylo ovlivňováno vysokými poplatky, jež cílové země po emigrantech požadovaly, stejně jako příliš nízkými limity pro příjem uprchlíků. Pro většinu zemí byli totiž Židé prchající před nacisty spíše nevítanými vetřelci. V Moravské Ostravě byla např. zřízena kancelář pro vycestování Židů, kteří by chtěli v Dominikánské republice pěstovat cukrovou třtinu. Záhy se přihlásilo 1 200 ostravských Židů, ale projekt se nakonec neuskutečnil. Noviny sdělovaly, že Ostravou projela výprava 120

Židů směřujících do Argentiny, a že další emigranti odjíždějí do Palestiny, Finska, Ekvádoru, Kanady, Austrálie. Jedná se prý též s Nikaraguou, Rhodesií a Keňou.

Vystěhování do Palestiny bylo omezeno přísným limitem. Vycestovat mohl jen ten, kdo dostal tzv. certifikát, vydávaný britskou správou země a určený jen pro několik skupin obyvatel, např. pro mládež či pro rabíny. Kdo si mohl pobyt v Palestině zaplatit, měl ovšem cestu do emigrace mnohem snazší. USA měly kvótu pro příjem emigrantů z Československa jen 2 700 osob ročně a byla určena přednostně těm uprchlíkům, kteří se už v zahraničí nacházeli.

Sovětský svaz k údivu mnohých odmítl poskytnout azyl tisícům přesvědčených komunistů, takže o Židech už ani nemohla být řeč. Přesto se tam mnozí vypravili aniž by tušili, že za ilegální přechod hranic skončí na mnoho let v pracovních táborech. Státy podezírané ze sympatií k nacistům byly jako cíl emigrace vylučovány předem, ale přesto se právě ve Španělsku, Portugalsku a Turecku nakonec zachránilo mnoho desítek tisíc Židů, podobně jako ve skutečně neutrálním Švýcarsku či Švédsku.

Rozhodování Židů odhodlaných k útěku bylo jistě obtížné, ale nebyli by to Židé, kdyby svou situaci nedokázali překlenout úsměvným nadhledem. Dobová anekdota vyprávěla, jak do cestovní kanceláře přišel židovský uchazeč o emigraci. Úředník mu vysvětlil možnosti, které se mu naskýtají, a ukazoval prstem příslušné země na globusu, který stál na stole: „Do Anglie lze jen těžko sehnat vízum. Pro vystěhování do Švédska tam musíte mít příbuzné. Do USA je už limit pro výjezd vyčerpaný. Pro Čínu jste už příliš starý, Paraguay, Uruguay a Brazílie požadují finanční záruky a navíc to trvá hrozně dlouho, než vystaví vízum. Austrálie utečence nepřijímá. Polsko není schopno zajistit vstup ani svým vlastním Židům, kteří ještě pořád čekají na německé hranici.“ Zdrčený zákazník se nesměle zeptal: „A neměl byste tam, prosím vás, nějaký jiný globus?“

Po příchodu nacistů byly československé pasy prohlášeny za prozatímní a platily jen pokud byly opatřeny doložkou vydávanou gestapem. Přes mnohdy důvodné obavy z postihu se před úřadovny gestapa tvořily fronty žadatelů o vystěhování. Nacisté bezostyšně zneužívali své převahy k tomu, aby se co nejrychleji Židů zbavili a zároveň co nejsnáze získali jejich majetek. Už v lednu 1939 byla v Berlíně zřízena Říšská ústředna pro židovské vystěhovalectví v čele s Reinhardem Heydrichem. Podobná ústředna záhy fungovala i ve Vídni, kde ji vedl Adolf Eichmann. Právě on byl pověřen osobním dohledem nad vybudováním pražské Ústředny pro židovské vystěhovalectví (Zentralstelle für jüdische Auswanderung), k jejímuž zřízení dal příkaz protektor

Neurath 15. července 1939. Vedením ústředny byl pověřen velitel bezpečnostní policie v protektorátu Walter Stahlecker, ale prakticky ji až do konce války řídil Hans Günther, který podobně jako většina německých zaměstnanců úřadovny přišel do Prahy z Vídně. Ve Vídni se uskutečnilo i zaškolení pracovníků těsně před otevřením pražské ústředny, k němuž došlo 28. července 1939.

Ústředna byla podřízena Hlavnímu úřadu říšské bezpečnosti, židovský referát v berlínské centrále gestapa vedl Adolf Eichmann. Pro své pobyty v Praze zabral ve Střešovicích v ulici U laboratoře vilu židovského novináře a spisovatele E. E. Kische, ústředna se nacházela jen o kousek dál v Dělostřelecké ulici č. 11 ve vile zabrané Židovi Marku Rosenthalovi. V kompetenci ústředny byla zpočátku jen Praha a okolí, ale v roce 1940 byla její působnost rozšířena na celý protektorát. Rozhodovalo se zde ve skutečnosti o všech zásadních otázkách týkajících se životních osudů Židů v protektorátu. Organizačně byla rozčleněna do několika oddělení, jež kontrolovala správnost údajů, potvrzovala bydliště, vydávala posudky o zachovalosti, cestovní pasy a propustky.

Pod kontrolou ústředny pracovalo též vystěhovalecké oddělení pražské Židovské náboženské obce. Jeho pracovníci připravovali hromadnou emigraci a se svolením gestapa získali v zahraničí od židovských organizací HICEM, ORT a především od Spojeného amerického židovského výboru pro distribuci (American Jewish Joint Distribution Committee, lidově zvaný „Joint“) finanční prostředky v celkové výši přes 1 milion dolarů. Fungovala ještě i pražská Palestinská kancelář, která připravovala vybrané osoby na emigraci do Palestiny. Spolu s mládežnickou židovskou organizací Hechalutz organizovaly praktický výcvik asi 2 tisíc mladých Židů, přidělovaných na „přeškolení“ na zemědělské práce k českým sedlákům. Pokračoval i transfer utečenců na certifikáty vydávané palestinskou vládou a s podporou peněz z půjčky britské vlády Československu – první skupina dorazila do Palestiny v březnu 1939, další v říjnu 1939 a v lednu 1940. Se souhlasem pražské ústředny se uskutečnilo vystěhování téměř dvou set židovských rodin z protektorátu do Šanghaje, kde však byli většinou později internováni Japonci. Od zřízení ústředny do konce roku 1939 jí prošlo 8 077 emigrantů a vydala 6 918 výjezdních povolení, v prvních čtyřech měsících roku 1940 dostalo povolení opustit protektorát 3 131 osob. Směřovali nejen do Palestiny, ale též do Dánska, na Haiti, do USA, Argentiny, Chile, Peru a Ekvádoru.

Protektorátní vláda zavedla vystěhovaleckou daň ve výši 25 procent z majetku

vystěhovalce. Nacistická „ústředna“ vybírala „židovskou daň“, která byla ještě vyšší. Často jen příslib převedení majetku na německé banky vymohl povolení k emigraci. Když vystěhovalectví v souvislosti s pokračující válkou ochabovalo, nařídila ústředna všem bohatým Židům, aby podávali žádosti na vystěhování do Šanghaje, ač to bylo již zastaveno. Šlo však o zaplacení příslušných poplatků. Podobně ústředna vymáhala na Židech souhlas s převodem jejich nemovitého majetku na takzvaný „vystěhovalecký fond“, za což sami museli zaplatit protektorátním úřadům převodní poplatek.

Nacisté se tedy zpočátku snažili Židy jen vyhnat a zbavit majetku. Neplánovali ještě deportace a masové vraždění, ač náznaky podobných hrozeb v projevech jejich vůdců zaznívaly. Již tehdy však docházelo k ojedinělým deportacím vlivných židovských osobností do koncentračních táborů v Německu, do Buchenwaldu a do Dachau, a probírala se možnost nuceného soustředění protektorátních Židů v Praze, které by přispělo k urychlení jejich emigrace. Také zpráva, sepsaná v den zřízení Ústředny pro židovské vystěhovalectví v Praze 28. července 1939 takovou možnost připouštěla, neboť ústředna má prý za úkol „nutit vystěhovalce k odcestování jejich dodáním do koncentračních táborů. Kde a jakým způsobem tyto tábory budou zřízeny, není z dosavadních rozhovorů patrné“.

Pár týdnů poté vypukla válka, jež sice možnosti židovské emigrace značně omezovala, zároveň však dávala nacistům příležitost ke zcela novému řešení „židovské otázky“.

2. Přípravy židovské rezervace na východě Polska

„Beru na zřetel dnes v Berlíně konané rozhovory a poukazuji ještě jednou na to, že plánovaná celková opatření (tedy konečný cíl) jsou držena v přísné tajnosti.“

Tímto varováním uvedl Heydrich spěšný dopis svým podřízeným velitelům operačních skupin bezpečnostní policie a bezpečnostní služby, odeslaný tři týdny po válečném nástupu do Polska, 21. září 1939. Takové operační skupiny se formovaly z příslušníků gestapa, bezpečnostní služby, kriminální policie a dalších složek před každým útokem nacistických armád. Vstupovaly na dobyté území hned v patách za vojskem a měly za úkol zajišťovat bezpečnost v týlu útočících armád až do vytvoření obvyklých struktur policie a četnictva, likvidovat případné pokusy o odpor a „očisťovat“ území od „nežádoucích živlů“. Na rozdíl od předchozích tažení do Rakouska a Československa docházelo v Polsku i k přímé likvidaci protivníka, především polské inteligence a Židů. Příslušníci operačních komand spáchali už v prvních dnech války několik tisíc vražd.

Heydrich svým podřízeným sděloval, že Vůdce schválil plán na vyvezení Židů z dobytých území. Prvním „přípravným opatřením“ k realizaci tohoto „konečného cíle“ mělo být urychlené soustředění Židů do větších měst v blízkosti železničních tratí, což mělo usnadnit plánované deportace. Byl zdůrazněn přednostní zájem o oblasti Gdaňska, Západního Pruska, Poznaňska a Horního Slezska. Heydrichův výnos prozatím neplatil pro území „ležící na východ od Krakova, ohraničené prostorem Połaniec, Jaroslav, novou demarkační linií a dosavadní slovensko-polskou hranicí“. Sem patrně měly transporty směřovat, takže tu místo soustředování Židů stačilo provést jen jejich „pomocné sčítání“.

Záměr dostával stále konkrétnější podobu. Na poradě u Heydricha 27. září 1939 bylo potvrzeno, že Židé budou směřovat na východ. Nacisté tehdy zamýšleli vybudovat u nové sovětské hranice Východní val, obranná opevnění na způsob svého Západního valu. Měl obepínat německé provincie v „zemi nikoho“ před „cizojazyčnou župou“, kterou záhy nazvali Generálním gouvernementem. Zápis z porady uvádí: „Deportace Židů do cizojazyčné župy, odsun přes demarkační linii je schválen Vůdcem. Celý proces má však být rozvržen na dobu jednoho roku.“

Alfred Rosenberg, jeden z tvůrců nacistické rasové teorie, si 29. září poznamenal do deníku Hitlerovu představu o deportacích Židů: měli být vyvezeni do oblastí mezi Vislou

a Bugem, a to nejen z dobytých území, ale z celého Německa, spolu se všemi „nespolehlivými živly“. Téhož dne se o tom hovořilo i u Heydricha: „...v prostoru za Varšavou a kolem Lublinu se má vytvořit »přírodní rezervace« nebo »říšské ghetto«, do něhož budou umístěny všechny politické a židovské živly, které budou muset být vysídleny z budoucích německých žup.“

Uskutečnění záměru bylo podmíněno uvolněním železničních tratí a dostatkem vagonů. Polské tažení sice již skončilo, ale armáda se nerada vzdávala svých válečných pravomocí. Svědčí o tom Eichmannova strojopisná poznámka ze 29. září: „Na základě rozhovoru se sturmbannführerem SS Lischkou bylo zjištěno, že wehrmacht si nepřeje mít nic do činění s odsunem asi 60 tisíc Židů zamýšleným gauleitrem Wagnerem a že by provedení odsunu se zřetelem na nynější okolnosti nemohl převzít. To by mělo být výhradně záležitostí civilních úřadů. Plukovník Wagner a major Kottmann ale žádali, aby byli včas před započatím akce informováni, aby mohli podle toho uvědomit jim podřízené vojenské složky.“

Odsun Židů dostaly na starost jednotky SS, říšský vedoucí SS Himmler byl ustanoven „osídlovacím komisařem pro Východ“. Heydrich ještě 29. září rozšířil platnost svého výnosu i na prostor mezi Połańcem a Jaroslaví, tvořící široký klín nad soutokem Visly se Sanem, včetně obou příhraničních pásem. Oblast přešla do kompetence operační skupiny I. Hned příštího dne Heydrich svým velitelům operačních skupin nařídil, aby dbali na dobré styky s armádou: „Stanovení okamžiku a intenzity soustředování Židů z venkova do měst zůstává přenecháno velitelům operačních skupin a zásadně závisí na tom, aby jím v žádném případě nebyly narušeny přesuny vojsk.“

Deportační záměr byl připraven a schválen, zbývalo projednat organizační postup. „Nádoba na smetí“, jak nazval Himmler Generální gouvernement, měla přijmout první židovské „odpadky“, vymetené z německých provincií, jež měly být podrobeny intenzivní germanizaci. Gouvernement, zbytek porobeného Polska, se měl stát jen zásobárnou nekvalifikované pracovní síly, obrovským pracovním táborem. Představy o tom, že by tu Hitler chtěl opravdu zřídit něco na způsob „židovského státu“, však patří spíše k legendám a byly součástí nacistické propagandy pro zahraničí. Tuto báčorku oživil Eichmann před soudem v Jeruzalémě, kde tvrdil, že nacisté chtěli Židům ponechat velké území, jež by si sami mohli zvelebit. Sotva si však lze představit, že by plánované „říšské ghetto“ pod nacistickou správou nemělo decimální charakter, jak to známe z jiných nacisty vytvořených ghett. Mnohé naznačuje už samotný plán násilné deportace

statisců Židů, předem ožebračených a zbavených životních jistot, proti své vůli soustředěných v odlehlých končinách bez patřičného zázemí. Pozdější myšlenka „Vernichtung durch Arbeit“, ničení vězňů prací v koncentračních táborech, měla svého předchůdce v metodě „Vernichtung durch Aussiedlung“, ničení vysídlením. I když Heydrich ve svém nařízení ze 21. září „konečný cíl“ řešení židovské otázky nijak blíže nevysvětlil, šlo vlastně o jednu z etap na cestě k tomu skutečnému „konečnému cíli“.

Do značné míry lze souhlasit s názorem, že první deportace Židů byly poznamenány imovizací, neboť na počátku války nacisté ještě sami nevěděli, jaký bude další osud deportovaných. Sotva však lze obhájit tvrzení, že podněty k deportacím přicházely spíše od lokálních nacistických vládců, než prostřednictvím směrnic z Berlína. Dovedeny do krajnosti přičítají například podobné názory veškerou odpovědnost za deportace ambicióznímu úředníkovi Eichmannovi, který je prý zorganizoval „na vlastní pěst“, nebo se dokonce pokoušejí očistit Hitlera, který prý stanovil jen rámcové propagandistické cíle protižidovské politiky, ale vůbec neměl ponětí o jejich praktické realizaci.

Dochované dokumenty však hovoří zcela jasně o plné odpovědnosti nejvyššího vedení Německé říše v čele s Adolfem Hitlerem, bez jehož souhlasu by se deportace stejně jako všechny další etapy „konečného řešení“ židovské otázky nemohly uskutečnit. O nahodilosti deportačních akcí rozhodně nesvědčí důsledně propojený systém jejich realizace, ani přísné utajování jejich cíle. Židé zbavení majetku měli zmizet a válka k tomu poskytla výtečnou příležitost.

První hromadná deportační akce měla navíc ještě jeden cíl: ověřit v praxi, jak celý systém funguje, a získat zkušenosti pro zamýšlené přesídlování ve velkém. U jejího zrodu stálo nařízení šéfa gestapa Heinricha Müllera ze 6. října roku 1939, jak si je poznamenal Adolf Eichmann:

„Styk se služebnou gauleitra Wagnera v Katovicích. Rozhovory s tímto úřadem ohledně odsunutí asi 70-80 tisíc Židů z katovického obvodu.

Tito Židé mají být prozatím odsunuti východním směrem nad Vislu. Současně mohou být vzati k odsunu Židé z okolí Moravské Ostravy. Zároveň všichni tam se nacházející židovští přistěhovalci z Polska, kteří tam v souvislosti s událostmi poslední doby hledali útočiště.

Tato činnost má v první řadě posloužit k získání zkušeností, na jejichž základě by bylo možno provádět evakuace větších rozměrů.“

Jde o vůbec první dochovaný dokument, který bezprostředně souvisí s transportem

do Niska nad Sanem a v němž je zmíněna i Ostrava. Přání gauleitra Wagnera, který se už koncem září 1939 chtěl zbavit 60 tisíc katovických Židů, bylo teď možno splnit. Zvýšení počtu vysídlených zhruba odpovídá předpokládanému počtu Židů z Ostravy a okolí. Je rovněž zřejmé, že Ostravsko bylo k deportacím jen dodatečně přibráno v rámci „očisty“ Horního Slezska. Mnozí nacisté tehdy možná ještě spekulovali s myšlenkou, že i průmyslové Ostravsko se stane přímou součástí Říše, a proto je chtěli rovněž „očistit“. Nemělo tedy jít o systematický přesun protektorátních Židů do chystané „rezervace“ na Východě, jak se to snažil Eichmann před soudem vyložit. Nevíme ani, kdo k zařazení Ostravy dal popud. Souvisela s tím snad služební cesta Eichmannova spolupracovníka Danneckera do Prahy, jak si o ní Eichmann učinil záznam 29. září? Můžeme se jen domýšlet, že dostatek technické inteligence a kvalifikovaných řemeslníků, potřebný stavební materiál a finanční krytí celé akce, jež mohla poskytnout ostravská židovská obec, bylo tím rozhodujícím impulsem. Tak všestranné zajištění totiž sotva mohli nacisté získat od hornoslezských židovských obcí.

Už 6. října začaly v Berlíně přípravy transportu. Byl vydán pokyn sestavit soupisy všech evidovaných Židů z Německa, protektorátu a Rakouska a rozčlenit je podle náboženských obcí, gestapo mělo dodat seznamy zatčených židů polské státní příslušnosti. Židé určené k odsunu měli být zbaveni majetku. Příštího dne, 7. října 1939, se v Berlíně setkal Heydrich s Hitlerem. Je pravděpodobné, že právě na této schůzce vyslovil Hitler osobní přání, aby k prvnímu transportu byla přiřazena i Vídeň. Už dávno prý toužil po tom, aby jeho oblíbené město bylo bez Židů. Eichmann byl proto ihned vyslán do Vídně, aby na místě zařídil vše potřebné. Zásadní rozhodnutí o transportech tedy bylo učiněno a je skoro neuvěřitelné, že pouhých deset dnů nato už vyjel první vlak se Židy směrem k Nisku nad Sanem.

Z Berlína se rozletěly instrukce k provedení prvního transportu a události dostávaly rychlý spád. Šéf gestapa Müller pověřil koordinací akce Adolfa Eichmanna. Ten přizval ke spolupráci své kolegy, s nimiž budoval centrály pro židovské vystěhovalectví ve Vídni a v Praze. Celou akci organizačně zajišťovalo gestapo, zvláště jeho ostravská služebna, avšak na veřejnosti to mělo vypadat jako dobrovolná aktivita židovských náboženských obcí. Z dochovaných dokumentů, uložených dnes většinou v Národním archivu v Praze, můžeme den po dni a mnohdy dokonce i hodinu po hodině sledovat stopy Eichmanna a jeho spolupracovníků během celé této přípravné fáze.

První schůzka svolaná do Moravské Ostravy se konala v kanceláři šéfa ostravské

úřadovny gestapa kriminálního komisaře Gerharda Wagnera 9. října 1939. Kromě něj a Eichmanna tam byli přítomni Hans Günther, Theodor Dannecker a Anton Brunner, všechno jména, která se budou opakovat v desítkách dalších dokumentů týkajících se deportací. Zápis pořizoval Dannecker.

V úvodu Eichmann připomněl Müllerův příkaz a dodal, že právě ostravský transport má připravit podmínky pro zdárný průběh celé akce. Uvedl doslova:

„Toto židovské předsunuté komando má za úkol vybudovat barákovou vesnici, zamýšlenou jako průchozí tábor pro všechny následující transporty. Přesná poloha tábora bude stanovena až na místě, avšak pravděpodobně se tábor bude nacházet v blízkosti železničního uzlu Rozwadow.

Na rozdíl od pozdějších transportů, u nichž již nebude brán ohled na stáří či pohlaví k přesídlení určených Židů, budou předsunutá komanda složena výhradně z méně zámožných, plně praceschopných Židů mužského pohlaví. Dále je důležité, aby se v transportu nacházeli židovští inženýři, stavitelé, řemeslníci všeho druhu a nejméně deset židovských lékařů s plně vybavenými ordinacemi.“

Komisař Wagner s patřičnou hrdostí sděloval, co všechno ostravské gestapo do Eichmannova příjezdu už stihlo zařídit. Jeho úřadovna získala od všech Židů ve svém obvodu prohlášení o majetku a od těch zámožných i příslušné zmocnění opravňující k disponování s tímto majetkem. Úspěchem byla rovněž skutečnost, že ostravská Židovská náboženská obec „po předchozím vhodném poučení soudruhem Brunnerem“ věnovala gestapu ze svých bankovních kont 300 tisíc říšských marek na zřízení „přeškolovacího tábora“ a ulehčení vystěhování.

Soupis nemajetných a praceschopných Židů ve věku od 17 do 55 let dodaný ostravskou židovskou obcí však gestapo neuspokojil. Zahrnoval jen 1 036 osob, s velmi nízkým podílem cizích státních příslušníků (19 Slováků, 7 Maďarů, 1 Rus). Židovská obec dostala příkaz zřídit stálou nepřetržitou službu a provést do 14. října celkovou evidenci všech Židů nad 14 let věku s využitím dotazníků pražské Ústředny pro židovské vystěhovalce. K dotazníku měly být přiloženy dvě fotografie a prohlášení, že se Židé „ve věci vystěhování dobrovolně hlásí k přeškolení“.

Židovská obec dodala již také stavební plány na výstavbu baráků a soupis potřebného materiálu. Gestapu se však návrhy nelíbily, byly prý „velmi obsáhlé“. Židé měli být „zásadně“ ubytováni v barácích „ve dvou vrstvách“, tedy na palandách, čímž se prý sníží rozpočet výstavby o 50 %. Deset židovských stavitelů předložilo soupisy

potřebného stavebního materiálu a náradí, ale hlavní slovo tu měl důvěrník ostravské služebny gestapa inž. Mach z Vítkovických železáren. I on byl požádán o zhotovení plánů baráků včetně bloku strážnice a společně se svým bratrem měli obstarat další potřebné věci, např. náradí, kamna, kotel pro kuchyň apod. Kvůli zajištění dřeva vešli ve styk se dvěma dodavatelskými firmami na Slovensku. Případné potíže s dodáním dřeva měl vyřešit komisař Wagner osobně.

Přípravy k odjezdu pokročily tak daleko, že už se promýšlely technické detaily jeho provedení. Židovská obec měla pro každý vagon určit jednoho svého pořadatele. Cestovat se mělo v uzavřených osobních vagonech, skupina určená k vyložení nákladu měla sedět odděleně od ostatních a ihned po příchodu se mělo začít stavět. Příslowecná důkladnost německých úředníků se ani tady nezapřela:

„Před odjezdem transportu bude před každý vagon postavena dva metry dlouhá dřevěná lať, na níž se budou nacházet – připevněné připínáčky – malé tabule s čísly odpovídajícími počtu k odvozu určených Židů, v průběžném číslování od lokomotivy dozadu. Za dřevěnými latěmi, na nichž bude připevněno odpovídající množství tabulek s čísly, musí nastoupit ve třech řadách Židé určení do příslušných vagonů. Každý pořadatel má ve složce v rukou seznam (originál se třemi průklepy), z něhož jsou patrná jména Židů nacházejících se v jeho vagonu. Vedení transportu poveze s sebou celkový seznam a mimo to soupis (rovněž ve čtyřech vyhotoveních) obsahu jednotlivých vagonů s materiálem.“

Gestapo mělo mimořádný zájem na utajení odjezdu. Židé měli včas dostat přesný časový rozvrh a plán odvozu na nádraží k naložení vagonů, aby prý mohli nést odpovědnost za hladký průběh akce. „Je to potřebné v zájmu zachování jistého »dobrovolného charakteru« a také k dosažení co možná nenápadného odjezdu transportu. Židům bylo nařízeno, aby se dostavili k naložení do vagonů bez jakéhokoliv doprovodu.“

Ostravská porada se týkala také zajištění a vybavení strážní služby, výměny peněz a stanovení dalších poplatků, dodání a naložení materiálu. Protože Dannecker pořizoval zápis až dodatečně, je zde i zmínka o tom, že podle telefonického vzkazu dr. Stahleckera z Prahy z 10. října „obnovil“ říšský protektor Neurath svůj souhlas s přesídlením protektorátních Židů. Jako starostlivý vládce si však vymíňoval, že příjem Židů v Polsku „musí bezvadně fungovat“.

S jednáním v Ostravě mohl být Eichmann spokojen. Ještě téhož dne odjel spolu s

Güntherem do Katovic, kde měli v plánu několik důležitých schůzek. Dvě z nich stihli ještě 9. října. Ta první se konala u vedoucího župního úřadu NSDAP Rodena, který jim přislíbil podporu stranických složek na svém území, druhá se týkala armády.

Generálmajor von Knobelsdorf, velitel III. pohraničního úseku, rovněž slíbil všestrannou podporu vojenských míst a jako svého styčného důstojníka určil kapitána hraběte Bückler-Burksdorfa. Pomoc s přípravou transportu slíbil i šéf civilní správy katovického vládního obvodu prezident Fitzner, který generála náhodou navštívil. Třetí schůzka se konala příštího dne, 10. října, u župního vedoucího Josefa Wagnera.

Na všech setkáních Eichmann nejprve podrobně vylíčil, jak důležitým úkolem byl pověřen. Jeho věhlas rostl od jedné schůzky ke druhé. Zatímco Rodenovi ještě tvrdil, že po uskutečnění prvních transportů musí o získaných zkušenostech sestavit zprávu pro svého nadřízeného šéfa bezpečnostní policie Heydricha, na dalších schůzkách už k němu přidává i říšského vůdce SS a šéfa německé policie Himmlera. Pokaždé s tajuplným náznakem dodává, že jeho zpráva „bude pravděpodobně postoupena Vůdci“.

Podle Eichmanna bylo plánováno odeslat prozatím čtyři transporty, po dvou z Moravské Ostravy a z Katovic, každý o tisíci mužů. Pak se zkušenosti vyhodnotí a bude se muset počkat, „až bude nařízeno generální odtransportování Židů“. Vůdce prý nařídil nejprve „převrstvit“, jinými slovy vysídlit asi 300 tisíc nemajetných Židů ze Staré říše a z Východní marky, tedy z Německa a z Rakouska.

Další den, 11. října 1939, se konalo jednání na přepravním velitelství armády v Opolí. Byla to vůbec první schůzka ohledně zajištění transportních vlaků, protože dosud se o tom hovořilo jen telefonicky. Transportní důstojník kapitán Wiehle sice už 9. října vlaky ostravskému gestapu přislíbil, ale nic přesného se nedohodlo. Podle zápisu pořízeného Güntherem požadovali v Opolí přistavení čtyř vlaků pro transport a jeden nákladní vlak. Úředníci nejprve dělali okolky a tvrdili, že to potrvá tak 14 dnů, že jsou stržené mosty přes Vislu a že říšské dráhy jsou mimořádně zatížené návratem a přemísťováním armády. Přiznali však, že trať z Ostravy na Krakov a Jaroslav je sjízdná.

Ostravští gestapáci se nechali poučit, že takový vlak může mít až 50 vagonů, každý tak pro čtyřicet osob. Osobní a nákladní vagony se mohou volně spojovat do jednoho vlaku. Jízda z Ostravy do Jaroslavi by trvala přibližně 24 hodin. Vrchní výpravčí opolského velitelství Ziegler uvedl, že ohledně nákladů za přepravu nemůže podat závazné informace. Wehrmacht prý zaplatí Říšským drahám až po ukončení války, za každý kilometr 1 a půl feniku. Ostatní zákazníky stojí kilometr jízdy asi 4 feniky.

Vrchní výpravčí Ziegler požádal o písemnou objednávku, kterou na místě předběžně sestavili takto:

„Pro transport Židů bude pravděpodobně zapotřebí níže uvedených vagonů:

dřevo	18 vagonů (otevřených)
cihly	3 vagony (otevřené)
střešní krytina	2 vagony (otevřené)
potraviny	3 vagony (uzavřené)
osobní vagon III. třídy.....	12 vagonů (uzavřených)
osobní vagon II. Třídy.....	2 vagony (uzavřené)
nákladní vagon	10 vagonů (uzavřených).“

Poučení od železničářů bylo zřejmě pro tvůrce transportu inspirující a podnětné, neboť téhož dne zaznamenal v Ostravě Dannecker Eichmannův telefonický příkaz: „...první transport nebude, jak bylo původně zamýšleno, sestávat z jednoho osobního a jednoho nákladního vlaku, nýbrž v zájmu nerušeného provedení obou prvních transportů raději jen z jediného železničního vlaku. Tento vlak bude obsahovat nákladní i osobní vagony. Taková sestava nebude aspoň navenek nápadná jako nějaká zvláštnost mezi tolika projíždějícími smíšenými transporty wehrmachtu.“

Na druhou schůzku do Opolí se vyjednávači z Ostravy vydali hned 13. října, tentokrát už se skutečnou objednávkou v tašce. Zněla na dodání 33 nákladních a 17 osobních vagonů a oháněla se záštitou nejvyšších katovických osobností, které slíbily plnou podporu „Vůdcem nařízenému pokusu o přesídlení Židů“. Požadavek na transportní vlak byl nově upraven takto: 2 osobní vagony II. třídy (pro strážu a doprovod), 15 osobních vagonů III. třídy (pro Židy), 4 velké a 12 obyčejných nákladních vagonů otevřených, 17 nákladních vagonů uzavřených.

Objedávka byla bod po bodu projednána s vrchním výpravčím Schneidrem, který zastupoval nepřítomného Zieglera. Günther ho varoval, že pokud transport neodjede podle plánu, nastanou „značné potíže“. Vše prý už totiž záleží jen na včasném přistavení vagonů. To mu bylo ihned přislíbeno: nákladní vlaky dorazí do Ostravy v sobotu 14. října, osobní až 17. října, přesný čas příjezdu sdělí na ostravské nádraží. Byly rozptýleny i obavy, že vlak bude moc dlouhý. Podle předběžných propočtů vlak s 50 vagony (bez lokomotivy a zavazadlového vozu) maximální povolenou délku 520 metrů nepřekročí.

Délka jízdy bude upřesněna až poté, co bude známa definitivní jízdní trasa a cílová stanice. Aby mohly být na zpáteční cestě využity prázdné vagony, je třeba se ohlásit u přepravního velitelství v Krakově. Příznivou zprávu o výsledku jednání sdělil Brunner do Ostravy a požádal, aby se hned po příjezdu vagonů začal nakládat materiál.

Přípravy k odjezdu byly v plném proudu i na ostravské židovské obci, která transport zaštiťovala navenek. Funkce židovských náboženských obcí byla záhy po příchodu okupantů omezena jen na sociální činnost, likvidování židovského majetku a zprostředkování styku s gestapem či s nacistickou ústřednou pro Židy. Obce vybíraly poplatky a daně uložené Židům, poskytovaly pomoc nemajetným Židům, shromažďovaly statistické údaje, spolupůsobily při zajišťování emigrace a při plnění veškerých německých nařízení, včetně vysílání Židů na nucené práce či do deportačních transportů.

Obec vydala na příkaz gestapa 11. října výzvu k okamžité registraci všech Židů nad 14 let a k vyplnění dotazníků dodaných z Prahy. Vše mělo proběhnout během 24 hodin, do 16. hodiny příštího dne, aby obec měla čas na zpracování statistických dat. Pokyny pro vyplnění dotazníků varovaly: „Pravdivé a úplné vyplnění dotazníku ve stanovené lhůtě je *bezpodmínečnou povinností* a každý zde nese zodpovědnost.“

Podle výsledků registrace, jež musely být nahlášeny gestapu 14. října, se v obvodu ostravské obce nacházelo 4 510 Židů. Ze statistiky vyplynulo, že čtvrtina z nich (1 211 osob) nemá protektorátní příslušnost. Cizinci se hlásili ponejvíce k příslušnosti slezské, polské, německé, slovenské a maďarské, hodně jich bylo zcela bez státní příslušnosti (208 osob). Z celkového počtu 2 232 mužů převažovali podle věkových kategorií muži mezi 36 a 60 lety (1 014) a muži nad 60 let (500), další skupinu tvořila kategorie od 18 do 35 let (362), chlapci do 14 let (242) a mladí hoši od 15 do 17 let (114 osob).

Na ostravském gestapu připravili text oznámení, které mělo svolat Židy k odjezdu. S poznámkou „Tučně vysázet!“ dali výzvu všem ostravským novinám, v nichž pak vycházela denně od 12. do 16. října, většinou na první novinové straně. K textu zprávy přidali na gestapu i titulek, který měl zakrýt skutečné organizátory transportu, jak uvádí např. oznámení z Českého slova ze 12. října 1939:

„Židovská náboženská obec v Moravské Ostravě oznamuje:

Z důvodu přeškolení, event. pro přípravu k vystěhování jsou povinni všichni Židé mužského pohlaví hlásiti se v úterý 17. října 1939 v 8 hodin ráno v jízdně Mor. Ostrava, Vítkovická ulice (u Don Bosca). Státní policie vyvodí přísné důsledky, kdo by se

nedostavil.“

Ještě kostrbatější byl překlad zprávy v Moravskoslezském deníku, zakončený větou: „Nedostavení má v zápětí státně-policejní opatření“. Zprávu denně zveřejňoval i ostravský německý list Mährisch-Schlesische Landeszeitung.

Ostravská židovská obec vydala 12. října instrukci k jednotnému vybavení účastníků transportu. Návrh na „výstroj pro jednoho muže“ obsahoval 55 položek. K těm stěžejním potřebám patřil kufr, velký batoh a menší chlebník, dostatek prádla a oblečení včetně věcí na zimu, hygienické a psací potřeby, nádobí, petrolejka a mnohé další předměty. Obec nabídla pomoc nemajetným Židům, jimž na své náklady mohla zakoupit alespoň kufr a nejnutnější prádlo a oblečení.

Ostravský stavitel Isidor Zehngut vzpomínal, jak už počátkem října 1939 uložilo gestapo židovským inženýrům, aby zhotovili plány tábora včetně jeho vybavení – kuchyně, pekárny, skladiště nářadí a stavebního materiálu, skladu potravin. Potřebný materiál měly dodat židovské firmy, stavitelé měli poskytnout stavební hmoty a tesařské nářadí. Např. stavitel Sachs dodal část stavebního dřeva. Židovským obchodníkům byl materiál zabaven, ostatní potřeby musela židovská obec zakoupit. Chemička v Hrušově dodala cihly a cement, Rütgersovy závody v Zábřehu dodaly část střešního papíru; další část dodala firma W. Reimann, u níž si německé úřady krytinu objednaly dokonce už 20. září 1939 a 14. října ji prostřednictvím brněnského gestapa urgovaly s pohrůzkou, že „ze státně policejních důvodů nesmějí v objednávce nastat žádné průtahy“. Drátovny v Bohumíně poskytly 120 metrických centů ostnatého drátu. Gestapo navrhovalo přistavit pár vagonů na závodní vlečku přímo do Vítkovických železáren, aby se ušetřilo jedno překládání materiálu. Problémem zůstávalo zajištění dřeva na otop. V židovských obchodech byly zabaveny potraviny, v den odjezdu měla obec přichystat tunu chleba na cestu.

Adolf Sonnenschein vzpomínal, jak probíhalo nakládání materiálu: „Tehdejší předseda Židovské náboženské obce Salo Krämer vyzval nás židovské chlapce, abychom se v sobotu 14. října dostavili na nákladní nádraží v Přívoze, kde byly přistavené vagony. Měli jsme naložit stavební materiál pro stavbu tábora. Přihlásili jsme se s několika chlapci z chudobnějších rodin dobrovolně a celý den poctivě pracovali pod dohledem gestapa. Pan Krämer nám slíbil, že v neděli nás vystřídají jiní chlapci, ale večer nám řekl, že musíme přijít i zítra. Odporovali jsme mu, že to není správné, že třeba v kavárně Union sedí plno povalečů, hrají tam karty a kulečnick, zatímco my, co jsme se přihlásili

dobrovolně, máme pracovat i v neděli. Ale on na nás začal křičet, že mu nemáme co poroučet a že když ráno nepřijdeme, nechá nás předvést gestapem. Tak jsme v neděli znovu všichni přišli a nakládali asi až do 14 hodin zbytek materiálu.“

Ostravské gestapo se snažilo získat pro transport co nejvíc finančních prostředků. Vše měli samozřejmě zaplatit Židé, kteří byli vůči nátlaku a vydírání nacistů stále bezmocnější. Šéf gestapa Wagner například navrhoval: „Je nutno počítat s tím, že se jen málo ostravských Židů přihlásí na přeškolení, větší část má zde své úspory a nerada odtáhne z Ostravy. Pro uspíšení vysídlení i ze strany Židů by bylo účelné, aby se pro okres Ostrava zakázalo vyplácení zákonné splátky 1 500 korun ve všech bankách. Teprve nouzí donuceni budou mít Židé sami od sebe větší zájem o vysídlení, případně přeškolení.“

Účetním ve filiálkách ostravských bank byl dán příkaz, aby převedli vklady Židů na konto Židovské náboženské obce do banky Union, s dispozičním právem gestapa. Šperky a další cennosti zabavené Židům měly být odevzdány Říšské bance. Uvažovalo se i o výnosu z prodeje asi 400 – 500 ostravských domů, které tu zůstanou po odvezení Židů.

Gestapo dále stanovilo, že „Židovská náboženská obec má za každého transportovaného Žida zaplatit 50 marek. Jak vybrání peněz provede, je její věc.“ Částku museli obci Židé zaplatit „dobrovolně“; Židé s majetkem menším než tisíc marek mohli zaplatit jen 10 marek, zbytek za ně uhradila obec.

Na cestu bylo povoleno vzít s sebou maximálně 3 tisíce korun nebo 300 marek, které bylo doporučeno vyměnit za zloté. Podle Güntherova záznamu vyzvedlo gestapo v sobotu 14. října v ostravské bance 230 tisíc marek, které tam židovská obec složila pro přeškolovací tábor. Zbytek peněz, 70 tisíc marek, měla banka dodat v pondělí. S penězi se vypravil unterscharführer SS Hirtmayer do Katovic, kde mu je v říšské bance vyměnili na 460 tisíc zlotých. Peníze pak převezl do Ostravy a protože už byla sobota večer a banky byly zavřené, uložil je na gestapu. Nařídili mu, že za ně bude osobně ručit až do úterý, kdy je předá veliteli transportu.

Sestavením jednotky pro ostrahu tábora byly pověřeny obě ústředny pro židovské vystěhovalce v Praze a ve Vídni, které měly poskytnout každá strážní četu 1+10 mužů. Už na první poradě v Ostravě se však hovořilo o tom, že také ostravské gestapo by mohlo postavit stejnou strážní jednotku a z větší části ji samo i vyzbrojit. O tři dny později, 12. října, požádal již šéf bezpečnostní policie v protektorátu dr. Stahlecker svého kolegu v berlínské ústředně gestapa Trummlera, aby zajistil souhlas k uvolnění 10 mužů z

ostravského gestapa „pro ohlídání židovského transportu“. Jako velitel byl pro ně vybrán Wagnerův zástupce, kriminální komisař v hodnosti sturmbannführera SS Post, vyhlédnutý i za budoucího velitele tábora.

Komisař Post se iniciativně pustil do shánění materiálu a potravin pro strážní mužstvo. Brněnské gestapo bylo požádáno o přidělení zbraní, sanitárního materiálu, přileb a plynových masek. Šéf gestapa Wagner telefonoval do Berlína: „Pro přeškolovací tábor je naléhavě potřebný motocykl BMW 500 cm³, s přívěsem.“

Podle původních instrukcí měli být do transportu přednostně zařazeni Židé držení ve vazbě, většinou bez státní příslušnosti. Už na první poradě v Ostravě 9. října však bylo připomenuto, že zařazení 60 zatčených Židů polské státní příslušnosti by se ještě mělo zvážit, neboť „tito Židé jsou vazbou zesláblí a budou asi moci odjet teprve s jedním z příštích transportů“. Přípis gestapa ze 13. října uvádí seznam 25 Židů zatčených za ilegální překročení hranic z Polska do protektorátu, kteří by měli být propuštěni z vazby „jako dělníci pro přeškolení Židů“. Jiný seznam 52 Židů nasazených na nucené práce poskytl pracovní úřad v Moravské Ostravě. Bylo rozhodnuto zařadit je do transportu.

Když byla v Ostravě zveřejněna výzva k odjezdu, pokusili se mnozí Židé uniknout do jiných měst. Bylo to přísně zakázáno, přesto se to mnohým podařilo. Například otec Ruth Eliasové obchodník Huppert odjel k příbuzným do Brna. Ostravská nádraží byla pod kontrolou policie, gestapo dalo policejnímu řediteli dr. Marlerovi pokyn obsadit i přístupy k nádražím a silnice vedoucí ven z města.

Eichmann se rozhodl poslat s transportem delegaci význačných představitelů židovských obcí z Prahy a Vídně, aby dodal vysídlovací akci legitimitu. Zároveň předpokládal, že se mu podaří židovské funkcionáře přesvědčit, aby po slíbeném brzkém návratu agitovali ve svých obcích ve prospěch myšlenky vysídlení. Proto příkazem ze 13. října povolal čtyři funkcionáře z Vídně a dva z Prahy:

„Nařízením hauptsturmführera SS Eichmanna byli židovští funkcionáři Storfer, Boschan, Friedmann, Murrelstein, Edelstein, Grün odesláni do Moravské Ostravy, kde se mají zúčastnit prvního transportu. Ústřednami pro židovské vystěhovalce ve Vídni a v Praze bylo nařízeno vyřídit potřebné formality a Židům uloženo, aby se v pondělí 16. října v průběhu dne hlásili ve služebně státní policie v Moravské Ostravě u hauptsturmführera SS Günthera. Židé mají dále nařízeno, aby si vzali s sebou prádlo a oblečení potřebné na dobu nejméně 4 týdnů.“

Eichmann všude zdůrazňoval, jak moc záleží na úspěchu prvních transportů. Každý

z nich byl připravován jako ukázkový „Mustertransport“, jak se to objevovalo v hlášení. Jedině úspěch prý mohl rozhodnout o deportacích ve velkém. Podle sdělení komisaře Wagnera ze 12. října, který se to doslechl od dr. Stahleckera, má být v cíli transportů v okolí Rozwadowa postaveno 12 velkých dřevěných baráků. V deseti budou umístěni Židé, v každém tisíc osob. Protože židovské transporty prý budou následovat v intervalech 8 dní, uvažuje se o zřízení další Ústředny pro židovské vystěhovalectví. Sídlna by v Moravské Ostravě a vedl by ji hauptsturmführer SS Günther.

Přestože celá akce byla účelně sladěná, neobešla se bez improvizací. Židovská náboženská obec ve Frýdku dostala příkaz k nástupu všech mužů nad 14 let pouhých 20 hodin před odjezdem, 16. října v poledne. Na obstarání výstroje už nezbýval čas, proto také mnozí z frýdeckých Židů přišli ráno do Ostravy k jízdně bez zavazadel. Ostravská obec vydala ještě interní vyhlášku, v níž posunula dobu nástupu, který se měl odehrávat v abecedním pořadí. V jízdně platil přísný zákaz hovoru, odjezd k nádraží měl zůstat utajen. Teprve v jízdně se mělo definitivně rozhodnout, kdo nakonec odjede. Kam cesta povede, to nikdo z cestujících dosud nevěděl.

Sami příslušníci gestapa se o cíli transportů dověděli až krátce před odjezdem. Přibližný cílový prostor, někde na východě za Vislou a Sanem, byl sice znám už dávno, ale teprve 12. října vyrazila výprava odpovědných činitelů hledat konkrétní místo. Než se vydali na cestu, pověřil Eichmann hauptsturmführera Danneckera svým zastupováním „v záležitosti Ostravy, příp. Katovic“ a nařídil konat dvakrát denně, vždy ráno a večer, operativní porady pod vedením Günthera a s účastí komisaře Wagnera.

Šéf bezpečnostní policie v protektorátu dr. Stahlecker přiletěl do Ostravy zvláštním letadlem 12. října a jen co se obeznámil se stavem příprav, odletěli spolu s Eichmannem do Krakova. I když si dálnopisem objednali přistavení vozu na letiště do Krakova, Güntherův záznam o cestě uvádí jiný cestovní plán:

„Je zamýšleno letět z Krakova dále do Varšavy a z Varšavy pak osobními vozy, které tam za nimi přijedou, mercedesem (řidič Bernstedt) a lancii (služebna státní policie Mor. Ostrava), pokračovat v jízdě do území připadajícího v úvahu. Kromě zjištění vhodného místa mají být objasněny také potravinové podmínky, případné ubytovací možnosti a jízdní trasa transportu spolu s vyhlédnutou konečnou železniční stanicí.“

Přímé zprávy o průběhu cesty a hledání místa vhodného pro tábor nemáme. Našli jsme ale svědka, který tenkrát Eichmanna a jeho doprovod spatřil. Stanislaw Dziura z obce Zarzecze u Niska nad Sanem vzpomíná:

„Pásli jsme tenkrát s kluky jako jindy krávy poblíž mostu přes San. Moc jsme se ale divili, že nás toho dne od mostu vyháněli. Povídali nám, že se tam nesmíme motat, že tam má někdo přijet. Zdátky jsme pak tajně pozorovali, co se bude dít. Přijela auta a na mostě vystoupil nějaký německý důstojník. Měl asi vysokou hodnost, protože se kolem něho pořád točilo plno Němců. Teprve za několik dnů se začalo proslýchat, že to byl Eichmann, a že tu vybíral místo pro židovský lágr.“

Eichmann byl patrně s obhlídkou návrší nad Sanem spokojen, neboť 15. října 1939 odeslal z Krakova svému zástupci Güntherovi na gestapo do Ostravy dálnopis tohoto znění:

„Konečná železniční stanice pro transporty je Nisko nad Sanem. Přijedu do Mor. Ostravy dnes, v neděli.

Eichmann, hauptsturmführer SS.“

Do odjezdu prvního transportu zbývalo už jen pár desítek hodin.

3. První transporty z Ostravy, Katovic a Vídně

„Už někdy na začátku října se začalo v Ostravě proslýchat, že chtějí Židy někam vyvézt. Museli jsme se dostavit k policejní registraci na Nádražní ulici, donedávna tam byl obchod Merkuria. Bylo mi tehdy osmadvacet, byl jsem zdravý a svobodný, tak jsem se nebál.

Když jsem obdržel příkaz dostavit se do jízďárny u kostela Don Bosco v Ostravě, ještě jsem netušil, že se navždy loučím s matkou a sestrou a se všemi ostatními známými. Loučení bylo moc těžké, ale ukolébal jsem maminku, ať se nebojí, že za pár týdnů se asi vrátím zpátky. Nevěděli jsme, co čeká Židy v tomto městě.

Vzal jsem si kufr a batoh se vším potřebným oblečením, prádlem a potraviny na jeden týden. Po registraci s námi gestapáci sepsali různé protokoly, že odcházíme z Ostravy dobrovolně za prací, dali nám registrační lístky a rozdělili nás do několika skupin.“

Autor této vzpomínky Adolf Sonnenschein donedávna žil na svém rodném Ostravsku a dobře si pamatoval na ono úterní ráno 17. října 1939, kdy se viděl se svými blízkými naposled. Výběr účastníků transportu, který se odehrával v ostravské jízďárně, byl spojen se zdravotní prohlídkou všech předvolaných. Na židovské lékaře dohlíželo pět lékařů německých, hlavní slovo měl medicínální rada dr. Brixel. Jak vzpomínal před jeruzalémským soudem s Adolfem Eichmannem bývalý pojišťovací agent z Ostravy Max Burger, uznávali němečtí lékaři jako schopné transportu i vyloženě přestárlé a nemocné osoby. Prohlídek a registrace se účastnili funkcionáři gestapa, ale Eichmann mezi nimi nebyl, ač se to někdy tvrdí. Podle dochovaného dálnopisu přibyl toho dne do Ostravy až po páté hodině odpoledne.

Zikmund Spitzer přijel do Ostravy z nedalekého Frýdku: „Řekli nám až večer před odjezdem, že máme někam odjíždět, nic víc jsme nevěděli. Proto jsme s bratrem přijeli jenom tak nalahko a bez kufrů. Na jízďárně bylo plno esesáků. Samozřejmě, že jsem se nikam netlačil, ale nebylo mi to nic platné. Najednou nás s bratrem popohnali dopředu a vůbec nepomohlo, že jsme neměli žádné věci. Sebrali prostě kufry někomu jinému, postavili je před nás, pak nás strčili do autobusu a už se jelo na nádraží.“

Na místě někdejší jízďárny stojí dnes jiné budovy, ale vzrostlé stromy u cesty jsou nepochybně tytéž, které tu stály před půl stoletím. Řízením osudu bydlel po válce pan

Spitzer jen pár desítek metrů odtud a kdyby chtěl, mohl každý den cestou do tiskárny, kde i v důchodu ještě pracoval, projít okolo, ale raději se těmto místům vyhýbal.

Přestože platil přísný zákaz doprovázet odjíždějící, podařilo se Táni Enochové proniknout až na jízdní: „Z rodiny odjížděli jen dva muži, starý pan Bronstein a Sami Neumann, jeho zeť. Když se rozloučili, vzpomněla si za půl hodiny paní, že nedala starému pánovi bačkory. Dnes si tak myslím, že mu ani nebyly zapotřebí, nejeli přece na dovolenou. No ale tehdy jsem řekla, že je tam zanesu, a na nic jiného jsem nemyslela. Dnes bych to místo už nenašla, neboť jsem Ostravu od té doby neviděla. Přiběhla jsem tam celá uříčená, ale najednou jsem se zastavila a vidím drátěný plot, za ním přecházelo hodně mužů sem a tam. Dlouho jsem se rozmýšlela, esesáci měli na ramenou samopaly a bylo jich tam utěšeně, ale co se dalo dělat, šla jsem. Jeden z nich na mě začal rvát, co tam dělám. Lámanou němčinou jsem se s ním domluvila a on mně zavolal starého pána. Předala jsem mu bačkory, byl už celý zničený, nebyl to žádný mladík. Esesák naléhal, abych už odešla, tak jsem se rozloučila a po cestě domů jsem si tak říkala, zdali ho ještě uvidím; a také neuviděla.“

Židovské občany vybrané k transportu postupně odváželi k nádraží. Adolf Sonnenschein vzpomínal: „Vezli nás autobusem, ale okna byla zastřena, abychom neviděli ven a aby nebylo vidět ani nás. Obyvatelé Ostravy už o té akci věděli, oni nás sice litovali, ale nemohli proti tomu zakročit. A my jsme tehdy opravdu věřili, že se vrátíme domů.

Na nákladním nádraží v Přívoze byla již připravena vlaková souprava osobních vagonů. Gestapáci nás nahnali dovnitř a vagony uzavřeli. Od tohoto okamžiku nikdo nesměl vagon opustit ani otevřít okno pod hrozbou nejpřísnějších trestů. Vozy byly přeplněné, bylo nás více než míst k sezení, takže jsme se museli v sezení střídat. K tomu ještě zavazadla zabírala hodně místa, takže i k stání bylo málo prostoru. Ke cti však budiž řečeno, že přesto vládla v našem vagoně kázeň a klid. Na odjezd jsme čekali velice dlouho, až se nám už zdálo to čekání nekonečné.“

Nakládání Židů do vlaku zpovzdálí sledovala Ruth Eliasová, již odjížděl blízký přítel Willi Morgenstern:

„...bylo jasné, že Willi bude muset nastoupit do transportu, neboť svým útekem by ohrozil matčinu bezpečnost. Rozloučení s Willim, mým jediným a nejvěrnějším kamarádem, bylo pro mne obzvlášť těžké. Oba jsme plakali, vždyť jsme ani nevěděli, zda se ještě setkáme. Willi mne prosil, abych se po jeho odjezdu, budu-li moci, starala o jeho

maminku. Slíbila jsem mu to, ale přitom už jsem věděla, že to nebudu moci splnit, protože od zítřka už nebudu v Ostravě. Willi se měl dopoledne hlásit; časně ráno už jsem byla opět u něho, abych se s ním rozloučila. Ještě ho vidím: hubeného, vytáhlého mládence v zimníku staženém opaskem, s velkým batohem na zádech. To bylo všechno, co si bral s sebou. Všichni tři jsme plakali a nebylo nám do řeči. Jaká slova by dokázala vyjádřit naše pocity? Drželi jsme se za ruce a šli společně až ke sběrnému středisku. Poslední objetí, poslední polibek, odešel můj nejlepší kamarád. Vrátila jsem se do poloprázdného bytu, kde na mne čekala Edita. Dohodly jsme se, že večerním vlakem odjedeme k tetě Rézi do Vyškova. V bytě už jsme zůstat nemohly, protože jsme se obávaly, že si tam mohou přijít pro otce do transportu. Kufříky jsme si uložily na nádraží a šly jsme se projít. Doslechla jsem se, že někde za nádražím nakládají Židy do vlaku. Běžela jsem až k haldě uhlí, odkud jsem viděla na vlak a mohla jsem to »nakládání« nerušeně sledovat. Byla jsem příliš daleko, abych mohla rozeznat jednotlivé osoby, věděla jsem, že Williho neuvidím, ale byla to poslední příležitost, abych se mu alespoň v myšlenkách přiblížila. Uplakaná a promrzlá jsem se vrátila k Editě na nádraží.“

Jedním z vězňů „nakládaných“ do vlaku byl Arnošt Spira z Ostravy: „Na přívozkém přednádraží byl přichystán vlak, který se skládal ze starých, zřejmě již vyřazených vagonů. Odpoledne a celou následující noc jsme strávili ve vlaku, který ale pořád neodjížděl. Před večerem nám byla na uklidnění podána káva a někteří z nás poslali lístky svým rodinám. Železničáři, kteří již předem věděli, kdy vlak odjede, rychle uvědomili některé postižené rodiny. Vlak jel směrem na Bohumín a u přívozkého podjezdu čekalo několik osob, aby ještě zamávali svým bližním. I moje manželka s dceruškou, i můj starý otec tam stáli, mávali mi, a tak jsem se cestou do neznáma ještě jednou alespoň pohledem mohl s nimi rozloučit. Všechna čest železničářům, že se k nám tak pěkně zachovali.

Nikdo z nás nevěděl, kam nás vezou a co s námi zamýšlejí. Šuškal se sice, že Němci chtějí někde zřídit pro Židy veliké ghetto, kde by měli pospolu žít, a my že jsme předvoj k vybudování ubytoven. Nálada byla mezi námi velmi stísněná. Strach s nejistotou, co se stane s našimi rodinami, z čeho budou žít, to vše na nás strašně doléhalo. Tenkrát ještě nikdo netušil, jak bestiálně a hrubě budou Němci se Židy zacházet.“

Transport jel přes Bohumín, Dziedzice, Osvětim, Krakov, Tarnów, Rzeszów a Przeworsk do cílové stanice Nisko na Sanem. Vlak měl celkem 51 vagonů, dokonce o jeden víc, než bylo plánováno, takže mu do půl kilometru délky opravdu moc nechybělo.

Pozdější transporty už nebyly tak dlouhé, protože nevezly tolik materiálu. Uvádělo se někdy, že vlak doprovázel Eichmann, ale nebude to pravda. Večer 18. října mu totiž jeho zástupce Günther posílal dálnopis se zprávou o odjezdu transportu. Adresoval ho ústředně gestapa do Krakova a žádal, aby šéf bezpečnostní služby Hoth sdělení předal Eichmannovi. Ten sice byl na cestě do Niska, ale rozhodně tam nejel vlakem. V dopise mimo jiné stálo:

„Ve středu, 18. října 1939, opustil podle plánu v 8.00 hod. Moravskou Ostravu transportní vlak do Niska s 901 židovským mužem. Transportní vlak sestává mimo 22 osobních vagonů ze 29 nákladních vagonů naložených stavebním materiálem, nářadím a potravinami. Vůdcem transportu je untersturmführer SS komisař Wagner ze služebny pohraniční policie Moravská Ostrava. Jako doprovodné mužstvo jsou do vlaku přiděleni sturmbannführer SS Tröstl s 15 muži z ústředen ve Vídni a v Praze.“

Podle denní zprávy gestapa z 18. října, kterou zpracovával Anton Brunner, odjel vlak až v 8.30 hod. a počet deportovaných byl vysvětlen takto: „Z původních 916 Židů bylo dnes 5 starých Židů (ve věku přes 60 let) pro nemoc zase vyloženo, takže skutečný stav Židů v transportním vlaku čís. 760 činí 901.“

Neuměl snad Brunner dobře počítat? Mělo mu přece vyjít 911. Když telefonoval s vládním radou dr. Maurerem, který zjišťoval pro „velitele Prahy“ dr. Staehleckera bližší podrobnosti, uvedl opět trochu odlišné údaje: „...transport sestával výlučně z Židů mužského pohlaví a 900 Židů bylo dnes v 8 hod. ráno transportováno...“ K dovršení zmatku hlásil 23. října ostravský landrát služebně říšského protektora do Brna odjezd 909 Židů. Česká protektorátní policie v Ostravě, která se odvozu Židů organizovaného německou státní policií přímo neúčastnila, odhadovala v hlášení pro zemské prezidium v Brně z 19. října počet deportovaných na asi 900 osob. Nejčastěji se však objevuje číslo 901, a to nejen v úředních hlášeních. Dochovaly se pečlivě nalepené proužky dálnopisného rozhovoru z 18. října, který spolu mezi Ostravou a Vídní vedli Günther a Braune, úředníci ústředen pro židovské vystěhovalectví. Ke konci rozhovoru se Braune mimoděk zeptal: „Co je u vás jinak nového? Já snad umřu na ty své statistické tabulky.“ Günther mu hrdě odpověděl: „Dnes u nás odjel první transport do Niska s 901 Židem. Měli jsme šíleně moc práce.“

V Brunnerově denní zprávě je zmínka o perzekuční akci, jíž byli účastníci transportu vystaveni ještě na nádraží v Ostravě: „Před odjezdem vlaku byla ostrahou provedena prohlídka na cenné předměty, a sice na zlato a stříbro, s výjimkou snubních prstýnků a

hodinek. Odebrané šperky, mezi nimiž bylo také několik starých stříbrných mincí, byly předány vedení transportu s uvedením dřívějšího majitele, jeho rodiště a čísla vagonu.“

Neméně zajímavá je zmínka o tom, co se dělo v ostravské jízdně po odvozu Židů k nádraží: „Židovské náboženské obci bylo přikázáno vyčistit jízdně, stejně jako po odjezdu vlaku nástupiště. Židovská náboženská obec hlásila písemně dnes odpoledne ve tři hodiny řádné splnění tohoto příkazu.“

V pražském Národním archivu je téměř sto stránek jmenných seznamů deportovaných Židů, sestavených podle jednotlivých vagonů prvního transportu. Kromě jména deportovaného je tam i rok a místo jeho narození, státní příslušnost, povolání, bydliště včetně adresy, rodinný stav, počet dětí a u někoho ještě poznámka. Lze tak například zjistit, že pan Zikmund Spitzer z Frýdku cestoval jako číslo 28 ve vagonu číslo 20, v němž funkci židovského „podvedoucího“ vykonával dr. Hans Klein. Podobně Adolf Sonnenschein z Ostravy jel jako číslo 23 ve vagonu číslo 15. On sám na to později vzpomínal:

„Nikdo z nás neznal cíl cesty, jen podle směru jízdy jsme se dohadovali, zda jedeme do Německa nebo do bývalého Polska. Během zastávek nám místní lidé někde chtěli podávat vodu, ale nesměli jsme otevřít okna. Uvnitř vagonů bylo k zalknutí. Pamatuji si, že jsme si četli názvy stanic. Četli jsme i název Osvětim, ale tehdy jsme si nemohli představit tu hrůzu, která bude jednou spojena s tímto jménem, že to bude pro mnohé z nás opravdu poslední konečná stanice...“

Většina pamětníků se shodla na tom, že během cesty nejvíce trpěli žízň. Inženýr Arnošt Bachrach z Ostravy vzpomínal: „Vodu nám vůbec nedávali a jelikož cesta včetně pobytu ve vagonech na přednádraží v Ostravě trvala celkem skoro 48 hodin, lze si snadno představit to utrpení. S o to větší vděčností vzpomínám na strojvůdce v Tarnowě, který se svou lokomotivou zastavil na vedlejší koleji proti našemu vagonu a v noci, při stálém nebezpečí, že to někdo ze stráží uvidí, nám podal svou bandasku. Stačilo to samozřejmě každému na jeden hlt.“

Teprve s odstupem let lze zřejmě zmíněnou situaci vidět poněkud úsměvněji, jak o tom vyprávěl Zikmund Spitzer: „Měl jsem už v Ostravě velikou žízeň a vůbec nic k pití. Ostatní většinou měli zásoby s sebou, tak jsem jednoho známého poprosil, aby mi dal napít. Podal mi láhev, pořádně jsem si přihnul – ale hrůza, byla to kořalka! Měl jsem pak žízeň ještě větší.“

Podle mnoha pamětníků se transport na delší dobu zastavil v Krakově. Ferdinand

Schnitzer uváděl, že tu dostal napít, mohli prý na chvíli vystoupit z vagonu a protáhnout se. Max Burger však dodával, že esesáci od vlaku odháněli místní lidi, kteří jim chtěli dát vodu. Všichni museli vystoupit, pak strážní seřadili a zvláště ve vlaku umístili stavitele a inženýry a vagony před další jízdou zaplombovali. Vzpomínka Arnošta Spiry představuje krakovskou zastávku v ještě černějších barvách:

„V Krakově, kde transport zůstal odpoledne stát, provedli Němci svou typickou atrakci. Běhali okolo vagonů a když spatřili někoho, kdo se jen trochu díval oknem ven, musel vystoupit z vozu. Na peroně je seřadili do dvou řad a pak se museli navzájem fackovat. To byla podívaná, obzvláště pro německé vojáky, kteří se svým transportem stáli na druhé straně peronu naproti našemu vlaku a měli z toho cirkusového představení radost.“

Transportní vlak dojel do Niska nad Sanem 19. října kolem desáté hodiny dopoledne. Zastavil na kraji nádraží, mimo město, poblíž silnice vedoucí k Sanu. Adolf Sonnenschein uvádí: „Dlouho jsme už stáli, ale pořád jsme ještě nesměli vystupovat z vlaku. Najednou gestapáci zařvali Alles heraus!, Všechno ven! Dveře vagonů byly přitom zamčené a tak jsme my mladší otevřeli okna vagonů a vyskočili ven, pak jsme pomáhali vylézat starším osobám. Neobešlo se to bez facek a kopanců.“

Neobvyklé vystupování z vlaku potvrdil i A. Spira: „Nesměli jsme vystupovat směrem k nádraží a také ne dveřmi, nýbrž vyskočit oknem a podlézt vagon. Poblíž nádraží už čekal gestapácký předák Eichmann se svou suitou. Rozdělili nás na pracovní skupiny. Předtím nám ale řekli, že musíme určitě být tou jízdou usezení a že je nutná rozcvička. Po tomto krátkém, podle vojenského vzoru provedeném úkonu, jemuž přihlížel sám Eichmann, jsem odpochoval se skupinou stavbařů. Dostal jsem se k nim, jelikož někdo tvrdil, že můj otec je stolař a že já tesařským pracím rozumím.“

Ještě před odchodem první kolony směrem k Sanu pronesl Eichmann ke shromážděným vysídlencům krátkou řeč. Ač se každému z pamětníků vybavují některé odlišné detaily, celkový ráz tohoto proslovu interpretují shodně. Max Burger vzpomínal před soudem v Jeruzalémě: „Na stanici Nisko nás čekala skupina důstojníků SS, jeden z nich k nám promluvil. Jak jsme se později dověděli od lidí, kteří ho znali, byl to Adolf Eichmann. Řekl nám: Jsme asi osm kilometrů od řeky San. Za touto řekou slíbil führer Židům jejich novou vlast. Nejsou tam žádné příbytky ani domy, to všechno si vybudujete sami. Když budete pracovat, budete mít i střechu nad hlavou. Studny v okolí jsou zamořené tyfovými bacily, mohou vypuknout epidemie, cholera, tyfus, úplavice. Když

budete vrtat a najdete vodu, budete ji mít...”

Podle profesora Eislera prý Eichmann rovněž naznačil, že sem postupně přijde větší množství Židů, pro něž bude zapotřebí zabrat a upravit domy a dvory opuštěné polskými obyvateli. „Šlápněte rolníkům pořádně na prsty“, řekl prý doslova. MUDr. Eduard Taskier z Frýdku slyšel Eichmanna prohlašovat, že právě sem, do oblasti mezi Sanem a Bugem, má být soustředěno jeden a půl milionu vysídlenců. Jak dosvědčil stavitel Zehngut, dal Eichmann předem vyvolané skupině inženýrů a stavitelů osobní pokyny pro stavbu tábora. Ve své vzpomínce dále uvedl: „Zatím se pilně nakládal obsah vagonů na vozy polských sedláků, kteří se ve velkém počtu za účelem výdělků dostavili (tenkrát tam byly peníze vzácné) a brzy jela dlouhá kolona vozů, každý v doprovodu několika vězňů a SS-mannů směrem na východ.“

Při překládání materiálu a zavazadel byl i A. Sonnenschein: „Byli vybráni dobrovolníci, samozřejmě jsme se přihlásili my mladší. Vyložili jsme materiál a přeložili ho na selské povozy, které přistavili místní obyvatelé. Mezitím ostatní už pochodovali směrem na východ. Když jsme ukončili nakládání, nasedli jsme na vozy a dohnali celou kolonu, která již přešla řeku San po dřevěném mostě.“

San je v těchto místech už poměrně širokou a mohutnou řekou. Kalná voda s příměsí hlíny se líně převaluje, ale ta krotkost je jen zdánlivá, řeka si párkrát do roka divoce zařadí. Vysoko nad hladinou je vidět vrstvy náplavu, nadarmo nemají měřidla stavu vody poblíž mostu dílky až do výšky devíti metrů. Tenkrát v říjnu 1939 to bylo jen pár týdnů poté, co se krajem přehnala válka, takže v řece stály tři osamělé betonové pilíře se zdeformovanými zbytky původního mostu. O něco výše proti proudu Sanu byla provizorní dřevěná lávka. Dalo se po ní projet, ale na druhém břehu, kde se zvedalo mírné návrší s domky obce Zarzecze postavenými souběžně s osou řeky, se cesta stávala téměř nesjízdnou. Vytrvalé deště posledních dní přispěly k tomu, že táhlý výjezd od řeky k návrší se proměnil v blátivou past:

„Vozy tonuly až po osy v bahně a dostávaly se kupředu jen s náležitou pomocí. Stávalo se, že některý vůz vzdor veškeré námaze zůstal trčet. Koně byli vypřaženi a na jejich místo nastoupili vězni. Vozy se pak sice dostaly dále, avšak ranami šetřeno nebylo a jak těla vězňů vyhlížela, není zapotřebí popisovati.“

Podobnou vzpomínku jako I. Zehngut si uchoval každý z účastníků prvního transportu. Zůstala i v paměti obyvatel obce Zarzecze, kteří byli svědky příchodu vysídlenců. Jeden z místních starousedlíků, Stanisław Dziura, ukazoval na dosud

rozeznatelné zářezy ve svahu, už poněkud rozmyté náplavy Sanu: „Ta stará cesta byla strašná, ale nemohli si vybírat. Židé tlačili těžce naložené vozy a stráže je popoháněly. Volali, že chtějí pít, vodu, byli všichni unavení a vyprahlí. Hnali je nahoru směrem ke kostelu a pak doleva na Luh...”

Julia Oleksaková prožila v domku u přívozu skoro celý život: „Bylo tu hrozně moc bahna, brali z dílny dokonce brusy a podkládali je pod kola, aby vozy mohly projet. Byl to hotový masakr, koně, vozy, a těch zavazadel co měli, samé těžké kufry. [...] Hnali je nahoru a křičeli. Bylo to strašné. Když některému Židovi spadla z nohy bota, už zůstala v bahně, nesměl ji zvednout...”

Kdoví, třeba paní Oleksaková viděla právě Adolfa Sonnenscheina, který ve své vzpomínce uvedl: „V tom blátě jsem ztratil jednu galoši, nebylo času ji tam hledat, poněvadž každé zastavení hrozilo bitím a kopancem.”

Žízňiví a unavení z úmorné cesty vlakem, navíc do krajnosti vyčerpaní dřinou u Sanu i dlouhým pochodem, došli budoucí věžňové koncentračního tábora na planinu na okraji obce Zarzecze, kde si ten tábor měli sami postavit. Říkalo se tu Na luhu a tenkrát tu byly jen obecní pastviny. Sem složili svého prvního mrtvého, „jistého Mandlera ze Slezské Ostravy“, jak vzpomínal Isidor Zehngut.

Šlo zřejmě o Hermanna Mandlera, narozeného 22. 10. 1885. Nebyl zastřelen ani ubit, jeho srdce prostě nevydrželo nadměrnou námahu. Nepatřil ani k nejstarším, v transportu bylo 5 procent osob starších šedesáti let, nejstarší Julius Tintner ze Slavkova měl dokonce 74 roky (naopak nejmladší Leo Matzner z Moravské Ostravy měl pouhých 11 let). Mrtvý nesměl být pohřben na hřbitově v obci, byl přece Žid. Museli ho zakopat v poli poblíž svého budoucího tábora.

Na strážně příchodu vzpomínal později Max Burger: „Cestou několik lidí padlo únavou a přesto, že nás doprovázely vozy se stavebním materiálem, nesměl si na ně nikdo dát zavazadla. Asi na polovině cesty k určenému cíli nám dovolili složit zavazadla na louce, šli jsme dál bez svých věcí. Místo, kam jsme konečně přišli, byla úplná divočina, jen dvě ubohá rolnická stavení byla nablízku.

Ihned po příchodu z nás esesáci sestavili skupinu, která měla přivést odložená zavazadla. Vypřáhli z vozů koně a zapřáhli do nich nás. Jiná skupina se zatím dala do práce, stavěla baráky pro strážní oddíly SS. Odpoledne začalo hustě pršet a my jsme se neměli kde skrýt před deštěm.”

Isidor Zehngut pomáhal organizovat první stavební práce: „Asi kolem 15 hodin

odpoledne dojely první vozy na staveniště tábora, kde je již očekávali kapitán Eichmann, major Post coby velitel tábora a několik gestapáků, kteří předjeli kolonu autem. Začalo se se skládáním nákladu z vozů dojíždějících na louku a zároveň se zřízením přístřeší pro gestapáky, jež dle rozkazu muselo býti dohotoveno ještě téhož dne. Současně stavěla druhá skupina nouzové přístřeší pro asi 250 vězňů. Pršelo a nestačili pokrýt střechu tohoto provizoria. Proto část vězňů strávila první noc v selských stodolách poblíž tábora. Na spaní nikdo nepomyslel, byli rádi, že na ně neprší.“

Také vzpomínka A. Sonnenscheina se týkala stavby prvního vězeňského baráku: „V transportu bylo málo opravdových řemeslníků. Stolařský mistr pan Laufer se mě zeptal, zda nechci pracovat v jeho partě. Říkal, že stačí, když umím trochu zacházet se sekerou a pilkou na dřevo. Tak jsem se stal stolařským pomocníkem. S plnou vervou jsme se pustili do stavby baráků, abychom se měli kam uložit ke spánku. Střechu jsme pokryli jen deskami, na položení krytiny už nebyl čas. Unaveni jsme pak zalehli na zem, ale v noci nás probudil silný déšť, který pronikal střechou. Promoklí jsme hledali místo k přespání v přeplněných stodolách. Ráno jsme strhli promočené desky ze střechy a tak jsme se zabrali do práce, že jsme ani nezpозorovali, že gestapáci nechali na louce nastoupit velkou skupinu lidí. Neměli jsme čas zajímat se o to, co s nimi zamýšlejí.“

Následující události byly naprosto nečekané a pro většinu shromážděných vězňů, smířených již s myšlenkou židovského tábora, jen stěží pochopitelné. Začalo to zcela nenápadně. Všichni, kdo nebyli dosud zařazeni k pracovním skupinám, se museli časně zrána shromáždit u staveniště tábora. Pod dohledem Eichmanna musel každý ohlásit své povolání a příslušníci ostrahy pak vybírali jen takové profese, které se pro stavbu a provoz tábora mohly bezprostředně hodit, především řemeslníky všeho druhu a lékaře.

Zikmund Spitzer to mohl doložit vlastní vzpomínkou: „Esesák se mě zeptal, jaké mám povolání. Typograf, povídám a on na to: Co to má být, ten typograf? Překvapilo mě, že to může nevědět, ale vysvětlil jsem mu to. Když pochopil, řekl jen: Takové tady nemůžeme potřebovat! Stejně dopadl i můj bratr, vyučený knihař.“

Osob označených za neužitečné přibývalo, brzy to byla půlka celého transportu. Strážní je po skupinách odváděli směrem k lesu a násilím je vyháněli dál, k tehdejší sovětské státní hranici. Pod hrozbou zastřelení jim zakázali návrat.

Hned po příchodu z Niska poslal 22. října kriminální komisař Wagner šéfovi gestapa Müllerovi do Berlína hlášení o průběhu akce:

„Z pověření toho času v Nisku se nacházejícího hauptsturmführera SS Eichmanna

hlásím, že první židovský transport odjel z Mor. Ostravy 18. 10. 1939 v 10 hodin. Ihned bylo započato s vykládáním stavebního materiálu a se stavbou baráků. Protože přišlo, zůstal vlak v noci ze čtvrtka na pátek v Nisku pro přenocování Židů. V pátek stálo 6 baráků k přenocování. Asi 400 Židů nastoupilo další cestu ve směru na Lublin. Jeden starší Žid byl ve čtvrtek postižen srdeční slabostí a byl hned v Nisku pohřben. Další Žid se pokusil o sebevraždu proříznutím tepen. Byl odeslán zpět do Ostravy do nemocnice. Všichni ostatní Židé po celé tři dny v Nisku spořádaně a pilně pracovali...”

Komisař Wagner před odjezdem z Niska předal Theodoru Daneckerovi, který se stal účetním tábora, částku 307 804 zlotých na krytí prvních výdajů. Téměř celý zbytek z převzaté sumy 460 tisíc zlotých vrátil v korunách na konto židovské obce v Ostravě. Zároveň uložil zdejší filiálce banky Union, aby na totéž konto soustředila také vklady z vkladních knížek, jež gestapo zabavilo ostravským Židům už během srpna. Dispoziční právo na toto konto však mělo mít pouze gestapo. „Pokud jsou knížky opatřeny heslem, není na to třeba brát zřetel, protože se jedná o státní policejní záležitost,” psal v přípisu vedení banky. Hned druhý den po odjezdu transportu z Ostravy dostaly rodiny odvečených Židů příkaz provést jejich odhlášení z policejní registrace, rubrika s označením nového místa pobytu se neměla vyplňovat. Současně měly být odevzdány jejich potravinové lístky.

Na gestapu v té době řešili „únik informací“ o transportu. Zatímco předsedovi židovské obce Krämerovi pohrozili koncentračním táborem, pokud se zpráva o transportu dostane na veřejnost mimo obec, otiskovaly noviny denně výzvu k odjezdu. Jedny si dokonce dovolily otisknout i vlastní poznámku. Protože to však byly noviny německé, zřejmě se jim nic nestalo. Mährisch-Schlesische Landeszeitung 18. října napsaly:

„Vystěhování Židů z ostravské oblasti

V úterý se na výzvu své náboženské obce měli židovští muži ostravské oblasti přihlásit na dvou místech v Moravské Ostravě. Přinesli s sebou všechny doklady pro vystěhování a tak byli z oblasti odsunuti. Je příjemné, že se v kdysi tak potupeném »židovském městě« Ostravě začalo se všeobecným vystěhováním Židů a že se Velké Ostravě dostane zase zpátky čestného jména města práce a solidního hospodářského života. Po bývalých vládcích ostravského hospodářství, kteří se na něm vlastně jenom přižívovali, žádný slušný člověk jistě ani slzu neuroní.”

Úředníci gestapa v článku podtrhli červenou tužkou všechny zmínky o odsunu a

vystěhování. Ihned byli předvoláni zástupci redakcí ostravských novin, zástupce oněch německých novin se ale nedostavil. Varovali tedy aspoň jeho české kolegy, jak o tom svědčí Brunnerovo hlášení z 19. října:

„Byli požádáni, pokud hodlají přinést článek o Židech ve svých novinách, aby jej předem s námi prohovořili. Dále bylo poukázáno na to, že v případě novinové zprávy Landeszeitung nešlo o »vystěhování Židů z ostravské oblasti«, jak bylo uvedeno, ani o to, že Židé byli »odsunuti«.

Bylo poukázáno, že Židé, kteří dnes odjeli s transportem, byli pouze převrstveni, a nejsou ve své činnosti omezováni, nejsou ani pod nějakým dohledem ze strany úřadů. Tato dobrovolná akce Židů uskutečňovaná Židovskou náboženskou obcí v Mor. Ostravě má za účel, jak už bylo zmíněno, převrstvení a přípravu k vystěhování. Osidlovaná oblast se nachází na svrchovaném říšskoněmeckém území a tamější Židé také nepřekázejí vystěhování.“

Rozladění gestapa nepochybně vyvolávala skutečnost, že navzdory zákazům přece jen došlo při odjezdu transportu k incidentům. V hlášení berlínské ústředny bezpečnostní služby bylo uvedeno: „Dne 18. října v Moravské Ostravě, při transportu asi 1000 židovských mužů odesílaných do Polska, došlo na kraji příjezdové silnice u nádraží k hlasitým projevům sympatií Čechů a židovských žen s těmito Židy.“ Po odjezdu transportu se začalo proslýchat, že vlak po několika kilometrech jízdy zastavil na slepé koleji a že deportovaní Židé mají být nasazeni na nucené práce při stavbě silnice. Zpráva ostravského gestapa ze 23. října se zmiňuje o dalších „nejnemožnějších pověstech“, které začaly obíhat Ostravou, i o novém incidentu, který vyvolaly:

„Vedoucí náboženské obce oznámil, že ho navštívily Židovky a vykládaly mu, že Židé prý měli být nasazeni na práci v jedné továrně v Bohumíně (německé město v blízkosti protektorátní hranice); jiné se vyjadřovaly, že část těchto Židů má být pověšena.

Náboženská obec svolala na pátek 20. října 1939 shromáždění židovských žen, aby je mohla náležitě ovlivnit. Před schůzovní místností zaujaly postavení Češky, aby zabránily Židovkám ve vstupu. Volaly na Židovky: Nejdříve chtějí odvézt Židy, pak přijdou na řadu Češi! Jak sdělil vedoucí židovské obce, uprchl jistý počet židovských žen do Prahy a Brna, když se dověděly, že Moravská Ostrava by měla připadnout k Říši a jako taková by měla být očištěna od Židů.“

Některé z těchto uprchlic gestapo dopadlo, například paní Grossovou, jménem podle vlastnoručního podpisu zřejmě Fanny, která byla i se svou patnáctiletou dcerou

Edith zatčena na ostravském nádraží 24. října. Její manžel byl už v Nisku, chtěla se ukrýt u švagrové v Praze. Do protokolu vypověděla:

„Výzva, že se mám jako žena jednoho z Židů, kteří už odešli do Polska, hlásit na židovské obci, abych následovala manžela do Polska, mi není známa. [...] Je mi známo, že při přihlašování Židů mi bylo uloženo neopouštět Moravskou Ostravu bez souhlasu. Ovšem když jsem chtěla jet do Prahy, na tento příkaz jsem zapomněla.

Prohlašuji, že jsem vypověděla úplnou pravdu. Bylo mi dáno na vědomost, že v případě nedodržení ohlašovací povinnosti u náboženské obce pro příští transport do Polska mám počítat se všemi nejostřejšími státně policejními opatřeními. To platí také pro moji dceru Edith.“

Kriminální asistent Saringer z ostravského gestapa k výpovědi připsal: „Vzhledem k tomu, že do přeškolovacích táborů do Polska nebudou teď ženy posílány, byla G. po přísném varování propuštěna. V záležitosti se dále nic nezařizuje.“

K odjezdu prvního transportu Židů z Ostravy se váže ještě jedno neobvyklé svědectví. Je to německá báseň, bez názvu i bez uvedení autora, napsaná strojem na útržku ztmavlého papíru. Napsal ji zřejmě někdo z početného kulturního okruhu ostravských německých Židů. Verše jsou prodchnuty vírou v sílu židovského národa i obavami z blížících se hrůz a utrpení, jejichž skutečnou hloubku nemohl tenkrát ještě ani básník zúplna předvídat. Báseň psanou v originálu sdruženým rýmem uvádíme alespoň ve volném překladu:

„Viděl jsem dnes 1 000 lidí – vyděšených obličejů.

Viděl jsem dnes tisíc Židů putujících do nicoty,

V šeru chladného rána je vlekla tlupa proklatců,

A za nimi bledlo vše, co kdysi bylo jejich životem.

Kráčeli branou a věděli: »Už nikdy zpátky«

A zanechali venku všechno, majetek, štěstí.

Kam Vás vedou? Kde končí Vaše cesta?

Vědí jen jediné, cíl se nazývá ostnatý drát.

A co je tam čeká, je bída, útrapy a nouze,

strádání, hlad, choroby, pro mnohé hořká smrt.

Hledal jsem v jejich očích, s bratrským pohledem,

Očekáváje nejhlubší nářek nad takovým zlým osudem.

Avšak místo zoufalství jsem spatřil ohromné úsilí

Držet se a ovládat, jež žhnulo z jejich očí.

Viděl jsem vřelou vůli k životu, naději, odvahu.

A viděl jsem v mnohé tváři úsměv, silný a dobrý.

Tu jsem hluboce dojat pochopil ducha národa,

Který je vyvolen k utrpení, jež také stále trvá,

Který se z bídy a nouze, vyhnanství, otroctví a věznění

Vždy ještě pozvedl s nezlomenou silou.

Viděl jsem dnes 1000 lidí. Vyděšených obličejů.

Viděl jsem v ranním šeru paprsek věčného světla.“

Druhou část transportu do Niska tvořili Židé z Horního Slezska, pro něž vlastně byla cela akce původně vymyšlena. Protože však protektorátní Židé měli pro vybudování tábora mnohem lepší možnosti, odjel nakonec vlak z Ostravy jako první v pořadí.

V období mezi světovými válkami se počet Židů na Horním Slezsku výrazně zvýšil, vždyť jen v Katovicích jich žilo přes 10 tisíc, v nedalekém Sosnowci dokonce přes 20 tisíc, v Bílsku asi 8 tisíc. K dalším významným střediskům Židů patřila Królewska Huta (dnešní Chorzów), Skoczów, Mysłowice, Strumień aj. Podobně jako do Ostravy sem přicházeli přistěhovalci z Haliče, neboť průmyslové Horní Slezsko jim skýtalo více existenčních příležitostí. Přesto se sociální struktura zdejší židovské populace poněkud odlišovala od poměrů u nás, neboť k vrstvě zámožných a bohatých patřila jen čtvrtina Židů, chudé vrstvy tvořily zhruba polovinu.

Další odlišnost byla v tom, že naprostá většina hornoslezských Židů se hlásila k německému národu, pokusy o sdružování polsky cítících Židů byly jen ojedinělé. To stavělo hráz mezi Poláky a Židy, zvláště po vyostření vztahů mezi Polskem a Německem. Od počátku třicátých let zde byl antisemitismus stále zjevnější. Národní demokraté organizovali bojkot židovských obchodů a přepady židovských shromáždění, agrární Lidová strana měla v programu vystěhování Židů a podobné stanovisko zaujímal i polští socialisté.

Protižidovské nálady se sem šířily i z německé části Slezska, kde už v „křišťálové noci“ hořely synagogy (např. v Gliwicích a Bytomi) a Židé byli násilím vyháněni do

polské části Slezska. V policejních relacích se od podzimu 1938 stále častěji objevovaly zmínky o protižidovských nápisech, vytloukání výkladních skříní židovských obchodů, ničení prodejních stánků, o pouličních přepadech, shazování Židů z laviček v parku atd. Protože projevy antisemitismu byly stále agresivnější, odcházely tisíce hornoslezských Židů do emigrace, takže v roce 1939 žilo např. v Katovicích údajně již jen 8 587 Židů. Většina Židů však možnost emigrace neměla, navíc sem přicházeli další Židé z Haliče a vyhnanci z ciziny.

V polském Těšíně žily před válkou asi 3 tisíce Židů, tvořili asi 15 procent obyvatel města. Také tady převládala mezi Židy proněmecká orientace. Ač se Těšín vyznačoval poněkud tolerantnějším postojem obyvatel vůči Židům než tomu bylo jinde na Horním Slezsku, byly antisemitské projevy zaznamenány i tady, např. několik útoků na židovské obchody.

V bývalé československé části Těšínska žilo v roce 1939 celkem 2 770 Židů, především v Českém Těšíně, který byl nyní opět spojen s polským Těšínem do jediného města. K dalším významným střediskům Židů patřil Fryštát, Bohumín, Orlová, Jablunkov, Třinec, tedy vlastně všechna zdejší větší města. Mnoha místních Židů se citelně dotkla změna poměrů po polském záboru Těšínska. Tenkrát se pro emigraci rozhodlo hodně těšínských Židů – do Velké Británie např. odešli důstojníci Vítězslav Frischer, Alfréd Beck, Max Weber, Marek a Josef Schwarzmännovi, advokát JUDr. Grünbaum, dentista Hermann Bauman, z Fryštátu odešli režisér Pavel Blumenfeld, lékař MUDr. Vlach, z Bohumína lékárník Arnošt Engl atd. Dobře tušili, že brzy přijdou mnohem horší časy.

Náhlý vpád nacistických armád do Polska v září 1939 rázem změnil i postavení Židů na Horním Slezsku. V euforii válečných akcí došlo mnohde k běsnění, jemuž padly za oběť první židovské životy. V noci na 5. září zapálili nacisté synagogu v Katovicích; protože si nebyli jisti reakcí obyvatel, nechali rozhlásit, že se tam ukrývali záškodníci, kteří stříleli ze zálohy. V noci na 9. září shořela synagoga v Sosnowci a v blízkém Będzinu, oheň neminul ani synagogy v Bílsku a v dalších slezských městech. V noci na 13. září vypálili členové hitlerjugend a oddílů SA také dvě synagogy v polském Těšíně spolu s archivem židovské obce. Ohni unikla jedna synagoga přeměněná ve skladiště, tak jako v české části města synagoga na Božkově ulici, vtěsnaná do okolní zástavby. Další dvě synagogy v Českém Těšíně však vypáleny byly, stejně jako všechny ostatní synagogy a modlitebny v Bohumíně, Fryštátu, Karvině, Orlově. Židovské hřbitovy byly znesvěceny, hřbitovy v polském Těšíně, Orlově a Jablunkově se staly místy hrůz, neboť tam nacisté

vraždili a zakopávali své oběti.

Už 6. září byli Židé na Těšínsku úředně zbaveni svého majetku, který jen z malé části stačili ukrýt u místních Poláků a Čechů. Židovské obchody byly uzavřeny a zkonfiskovány. Bylo vydáno nařízení o povinné fyzické práci Židů, kteří byli nasazováni na opravy mostů a silnic, čištění ulic a kanalizace, ženy uklízely kasárna, školy a veřejné budovy. Průběžně byla prováděna evidence Židů ve všech obcích. Podle hlášení komisařského starosty Bohumína požadovalo takový soupis už 22. září „provizorní politické vedení“ města a 4. října komando operační skupiny ochranné policie č. 4 se sídlem v Karviné. Podobné soupisy známe také z Lazů či Karviné a je zřejmé, že sloužily nacistům k rozhodování o deportačních transportech.

Na přípravu k odjezdu prvního transportu z Těšínského Slezska vzpomínal Arnošt Steiner z Třince: „Koncem října nás přivedli na radnici. Oznámili nám, že všichni Židé od šestnácti do šedesáti let musí pryč z Třince. Musíme se ihned připravit. Zítra odjedeme. »Kam?«, ptali jsme se. Muž v uniformě hitlerovského policisty pokrčil rameny. »A proč máme jít odtud?« – »Na práci«, řekl nám policista. Ani nám neřekli, jak dlouho budeme pryč z domova. »Co si máme vzít s sebou?«, ptali jsme se. »Teplé prádlo, hodinky, máte-li, mohou být i zlaté«, usmál se policista. »Vemte si také ručník, mýdlo a každý tak pět set zlotých.«“

Transport hornoslezských Židů měl vyjet z Katovic a připravoval se zároveň s transportem z Moravské Ostravy. Podle Güntherova hlášení Eichmannovi do Krakova z 18. října 1939 mělo z Katovic odjet přes tisíc Židů:

„Přípravy transportu Židů z Katovic a okolí, plánovaného na pátek 20. 10. 1939, jsou v podstatě ukončeny. V Katovicích bylo pro transport zaevidováno 374, v Královské Huti 198, v Bílsku 457 židovských mužů, dohromady 1 029 Židů, kteří budou ve čtvrtek 19. 10. 1939 soustředěni v katovické tělocvičně v blízkosti nádraží a v průběhu dne budou naloženi. Podle zkušeností je možno počítat s tím, že část Židů z transportu odpadne. Odjezd transportu z Katovic je stanoven na pátek 20. 10. 1939 na dobu od 6 do 8 hodin ráno.“

Ze zápisu o jednání gestapa na transportním velitelství v Opolí 16. října se dozvídáme, že v Katovicích měl být sestaven vlak o 29 vagonech, z toho jen 5 vagonů mělo být nákladních. Další nákladní vagony s materiálem však měly být dovezeny z Moravské Ostravy a v Katovicích se celý transport měl zkompletovat. Organizátoři opět věnovali velkou pozornost ověření, zda celý vlak nebude příliš dlouhý:

„Dne 17. 10. 1939, mezi 7.00 a 8.00 hod. bude v Moravské Ostravě přistaveno 12 otevřených a 5 uzavřených vagonů, celkem 17 vagonů, které budou odvezeny do Katovic ke zkompletování. Na základě stávajících přepravních předpisů ohledně počtu náprav a délky vlaku mohl vrchní výpravčí Schneider připravit pro tento transport pro Katovice pouze 22 osobních vagonů III. třídy místo uvažovaných 25 vagonů, a pouze 5 uzavřených nákladních vagonů místo zamýšlených šesti.

Délky vagonů: osobní vagon III. třídy – 15 m, otevřený nákladní vagon – 8,40 m, krytý nákladní vagon – 9,40 m. Délka osobních vagonů II. třídy nebyla probírána a není také do celkové délky započítána.“

Je velmi pravděpodobné, že ony dva požadované vagony II. třídy pro ostrahu transportu byly nakonec přistaveny. Güntherův záznam ze 21. října hovoří o ohlášení odjezdu transportu „přibližně 875 Židů mužského pohlaví z Katovic, Královské Huti a Bílska“ nejvyšším místním představitelům, a končí sdělením: „U příležitosti těchto rozmluv byla vyjádřena naděje, že pravděpodobně příště odjede z Katovic a z Mor. Ostravy nějaký další transport, do něhož budou příp. přiděleny také ženy.“

Transport z Katovic tedy v pořádku odjel, ač s poněkud menším počtem účastníků, a nacisté už plánovali další. Jmenný seznam účastníků transportu nebyl dosud v archivech nalezen a nejasným zůstává i odjezd těšínských Židů. Z protektorátní Ostravy totiž odjížděli jen ti, co sem ze zabraného území přišli již dříve. Nevíme o tom, že by Židé z Těšínska byli za účelem transportu dopravováni do Ostravy. Svědkové naopak uvádějí, že je svázeli z celého Těšínska až do Bílska, kde je přesadili do transportu z Katovic. Podle svědectví Otto Windholze z Ustroně odjížděli na selských povozech:

„Otec byl předsedou židovské obce v Ustroni. Nabízeli mu, že může zůstat, ale nechtěl opustit své syny, mne a bratra Alfreda. Ty žebříňáky obstaral asi starosta, svázely Židy též z Wisły, ze Skoczowa, i z Těšína a okolí. Vlakem se totiž jet nedalo, ve Skoczowě byl zbořený železniční most.

V Bílsku nás naložili do uzavřených nákladních vagonů. Už po cestě jsme museli strážným odevzdat cenné předměty. Vyhrožovali nám: Kdo chce uzavřít bližší známost s Pánembohem, ať si svoje zlato nechá! Po příjezdu do Niska jsme hledali své kufrы v hromadě na nástupišti. Kdo nenašel svůj, vzal si kterýkoliv jiný. Pak nás hnali k pontonovému mostu přes San, příslušníci SS jeli na koních.“

Jen obtížně lze ze vzpomínek rozlišit, kdy se jednalo o první a kdy o druhý transport. Zdá se však, že Židy z bývalé československé části Těšínska svázeli vlakem přes

Zebrzydowice, kde byla trať průjezdná. Heřman Pick byl naložen v Bohumíně, Arnošt Steiner v Třinci:

„Na nádraží v Třinci byl pro nás připraven dlouhý vlak. Byly to osobní vagony a jel jsem s otcem dokonce první třídou. Že to bude tak pohodlné, když nás budou vyhánět pryč z Třince, to jsem si nemyslel. Slyšel jsem už o transportech Židů z německých měst. Jeden den jim oznámí, že se mají připravit, a druhý den je pošlou bůhvíkam. Není to tak zlé, jak se o tom vypravuje, říkali jsme si.

Ale o tři hodiny později jsem poznal, že je to pravda, co se o transportech vyprávělo. Vlak zastavil na velkém nádraží města Bílska v Polsku. Do vagonů přišli ozbrojení esesáci a ranami a kopanci nás hnali z vagonů ven. Křičeli a hnali nás pažbami pušek k vlaku, který stál na slepé koleji v širém poli daleko za nádražím. Zahnali nás do vagonů, plných shnilé slámy a hnoje. Byly to obyčejné nákladní vagony. Nacpali nás do jednoho vagonu šedesát lidí. Stáli jsme ve tmě, nemohli jsme se posadit. Po celou cestu jsme stáli a jeli jsme několik dnů a nocí, ani už nevím, jak dlouho. To už jsou vzpomínky, které se v mé paměti objevují jen jako těžký sen.“

Třetí větev transportu měla do Niska nad Sanem směřovat z Vídně, prý na osobní přání Hitlera nebo těch z jeho okruhu, kteří se mu chtěli zavděčit. Už krátce po obsazení Rakouska nacisty, 26. března 1938, prohlásil Göring na veřejném shromáždění, že Vídeň se už nebude nazývat židovským městem: „Necht' proto Židé vezmou na vědomí, že do čtyř let musí být Vídeň německá, to znamená, že Židé musí pryč...“ Čtyři dny poté se již psalo v českém tisku, že Židé ve Vídni „jsou nuceni, aby umývali chodníky a záchody v nových nacistických kasárnách. Na ulicích vnitřního města stále jest viděti hloučky židovských občanů a občanek, velmi slušně oblečených a očividně příslušících k takzvané inteligenci, jak pod dozorem ozbrojených nacistů čistí nákladní auto říšského vojska.“

Před obsazením Vídně nacisty tu žilo téměř 200 tisíc Židů, do roka jich polovina zmizela. Utekli do ciziny před řáděním zfanatizovaného davu, vyřizováním osobních účtů, domovními prohlídkami a zabavováním majetku, rabováním obchodů, vysídlováním z bytů, zatýkáním a vězněním. Stovky vídeňských Židů tenkrát v zoufalství spáchaly sebevraždu. V dubnu 1938 museli rakouští Židé přihlásit svůj majetek nad 5 tisíc marek, v květnu byly do bývalého Rakouska zavedeny norimberské zákony. Nastalo propouštění židovské inteligence a den ze dne rostl počet perzekučních vyhlášek a

nařízení ostře postihujících Židy.

Násilí „křišťálové noci“ dopadlo na Vídeň už s plnou silou. Hořely synagogy, ve městě bylo zatčeno 6 547 Židů a 3 700 jich bylo posláno do koncentračního tábora Dachau. Jen v centru města byly násilím vyklizeny 2 tisíce židovských bytů, zbylé 4 tisíce židovských obchodů byly uzavřeny. Židé navíc museli všechny vzniklé škody sami uhradit a poškozené ulice uvést do pořádku.

Rostoucí teror posílil vlnu vystěhovalectví. Zprvu bylo možné odejít i do Švýcarska, ale přišla vízová omezení, takže mnoho vídeňských Židů riskovalo ilegální přechod do Belgie a Lucemburska a dále do Francie. Zdejší židovská náboženská obec získávala v zahraničí devizové prostředky a s pomocí dobročinných organizací organizovala odchod do emigrace. Svou příležitost však záhy rozpoznala i ústředna gestapa a bezpečnostní služby ve Vídni. Její specialista na židovské záležitosti Adolf Eichmann navrhl způsob, jak vystěhování Židů zracionalizovat a zároveň z něj učinit vydatný zdroj příjmů pro nacistický stát.

V srpnu 1938 byla ve Vídni zřízena Ústředna pro židovské vystěhovalectví, jejíž úředníci za vystěhovalecký poplatek ve výši 5 procent majetku vystavovali Židům potřebné cestovní doklady. Cíli vyhnanců se staly USA, Velká Británie, Palestina a Šanghaj. Odchody do emigrace se uskutečňovaly i v prvních měsících války, teprve po pádu Francie došlo k jejich omezení. Zbývala cesta přes Sibiř a Japonsko do USA a Šanghaje, nebo cesta přes Španělsko a Portugalsko. V listopadu 1941, kdy odešly ze země poslední skupiny vystěhovalců, činil jejich celkový počet již 125 tisíc.

Když se objevily první zprávy o chystané deportaci vídeňských Židů, pokusili se představitelé židovské obce příkaz na sestavení transportu na výstavbu tábora nejprve sabotovat. Předseda obce Dr. Löwenherz vydal výzvu, aby se přihlásili dobrovolníci, takže požadovaný počet jednoho tisíce osob zdaleka nebyl naplněn. Ústředna pro židovské vystěhovalectví musela nakonec pohrozit přísnými tresty každému, kdo by se k odjezdu nedostavil. Dr. Marmelstein, přinucený k odjezdu do Ostravy, psal 16. října vedoucímu vídeňské úřadovny Güntherovi, tehdy rovněž pobývajícímu v Ostravě, že židovská obec ve Vídni získala od „American Pointu“ celkem 320 tisíc dolarů na náklady spojené s vystěhováním Židů. Sděloval rovněž, že prvních 400 Židů může záhy odcestovat parníkem italské lodní společnosti do Ameriky. Úsilí židovské obce o legální vystěhování vídeňských Židů však nacistům připadalo málo účinné, zvláště ve srovnání se zamýšlenými deportacemi masových rozměrů.

Při zařazování do transportu se nebral žádný ohled na smíšená manželství nebo na to, že mnozí Židé již měli v rukou tzv. affidavit, doklad o přijetí emigranta příslušnou zemí, což bylo podmínkou pro udělení souhlasu k legálnímu výjezdu do ciziny. Jen nemnozí byli vyřazeni po lékařských prohlídkách, provedených pod dohledem medicínálního rady Löwensteina. Určení muži se měli dostavit k odjezdu se zavazadlem do 50 kg a s peněžní hotovostí do výše 300 marek. Byli stanoveni židovští vedoucí vagonů, v každém voze byl však rovněž jeden ozbrojený policista. Odjíždělo se z vídeňského nádraží Aspangbahnhof.

Podrobnosti odjezdu prvního transportu byly dohodnuty při návštěvě Eichmanna ve Vídni 16. října 1939. V budově Ústředny pro židovské vystěhovalectví na ulici Prince Eugena se s ním sešli dr. Ebner z vídeňské ústředny gestapa a dr. Becker ze štábu říšského komisaře. Ten také jménem gauleitra Bürckela ujistil Eichmanna, že mu při organizaci transportů budou úřady vycházet všemožně vstříc, např. při sestavování vlaků, zajišťování potravin, evidenci Židů, zajištění doprovodu transportů. Zajímaly ho především aktuální majetkové otázky:

„Pan dr. Becker požádal o zaslání kartotéky transportu do Polska vystěhováváných Židů, aby ji mohl patřičně využít ohledně bytů a zabránit vhodnými opatřeními příp. pokusům o divokou arizaci. Dále pan dr. Becker řekl, že veškerý reálný majetek vídeňských Židů by měl být předán nějaké komisařské společnosti, která provede odpovídající platby Ústředně pro židovské vystěhovalectví, čímž se rovněž zabrání ukvapené arizaci židovských domovních majetků.“

Rovněž dr. Ebner z gestapa „obzvláště zdůraznil, že divoké arizaci bytů stejně jako arizaci reálného majetku musí být ihned učiněna přítrž, jinak by mohly nastat listopadové poměry.“ Myslel tím se vši pravděpodobností řádění nacistů během „křišťálové noci“.

K tomuto úřednímu rozhovoru byl 18. října pořízen doplněk, podle něž „přesídlovací akce do Polska začne 1. transportem 1 000 práceschopných Židů dne 20. 10. 1939 ve 22.00 hod.“ Záznam dodává: „Židům byly dány Židovskou náboženskou obcí nástroje k výstavbě barákové vesnice v Nisku, kam již odjely transporty s práceschopnými Židy z Moravské Ostravy. Rovněž byly Židům do transportu dány potraviny na 4 týdny.“

Objevuje se zde zmínka o možnosti vysídlení vídeňských Romů. Tato otázka byla častým předmětem hovorů Eichmanna s Berlínem i s oběma ústřednami v Praze a ve

Vídni. Eichmann navrhoval, aby se ke každému transportu Židů připojilo vždy pár vagonů s „Cikány“. Podle tohoto vídeňského zápisu by Romové měli být umístěni do zvláštních vagonů, což měla provést kriminální policie ve Vídni. Nakonec však bylo od tohoto návrhu upuštěno.

Stejně zajímavá je i zmínka o tom, jak si nacisté zprvu představovali budoucnost deportovaných: „Po dohotovení barákové vesnice v Nisku budou Židé přivezeni s prvním transportem postupně rozdělováni do vnitrozemí do bývalých židovských vesnic nacházejících se na tamním území.“

Transport mělo doprovázet 24 úředníků ochranné policie pod velením policejního důstojníka, „kteří mají zabránit se zbraní v ruce každému nebezpečí útěku“. Už 13. října došla do Ostravy z Vídně žádost o pomoc při řádném vybavení ostrahy transportu: „Untersturmführer SS Grewenig z Ústředny pro židovské vystěhovalectví žádá, aby služebna v Moravské Ostravě nechala obstarat pro strážní mužstvo 4 kusy pláštů, fazole, rýži a sušené ovoce.“

Vídeňský transport odjel podle plánu a také onen požadavek ohledně nachystání zásob potravin ostravské gestapo patrně splnilo. Svědčí o tom hlášení ze 21. října:

„Dnes v 9.45 hod. dorazil na hlavní nádraží v Moravské Ostravě židovský transport WN 2 105 přijíždějící z Vídně (odjel ve 22.22 hod. z nádraží Aspangbahnhof). Transport měl 912 židovských mužů a 34 mužů ochranné policie (vedoucí transportu – kapitán Lauda). V Moravské Ostravě byly přidány 3 vagony dřeva a 1 uzavřený vagon s potravinami a jinou výstrojí pro mužstvo ostrahy.“

Vídeň hlásila, že Židé předali židovskému vedení transportu částku 100.655,81 říšských marek k výměně na zloté. Bylo nařízeno, aby pro případ nouze byla v Katovicích přichystána protihodnota ve zlotých. Vlak odjel z Moravské Ostravy v 9.55 hod. směrem na Katowice. Podle hlášení vedoucího transportu kapitána Laudy nedošlo při odjezdu z Vídně ani během jízdy k žádným incidentům.“

Také v případě prvního transportu z Vídně se od sebe mírně liší údaje o počtu jeho účastníků uváděné v dochovaných hlášeních. Denní zpráva vídeňského gestapa, sestavená s odstupem několika dnů 25. října 1939 tvrdí, že z Vídně odjelo 914 Židů.

Podle svědectví pamětníků dojel transport do Niska až 23. října. Na nádraží již na vlak čekali funkcionáři Židovské náboženské obce z Vídně, kteří sem dorazili o tři dny dříve s ostravským transportem. Doprovázely je stráže SS pod velením Oberscharführera SS Danneckera, zkušeného pracovníka Vídeňské ústředny pro

židovské vystěhovalectví. Účastník transportu z Vídně, který v poválečné zprávě pro židovskou obec bohužel neuvedl své jméno, dále dodával: „Vyložení vagonů se provádělo tím způsobem, že se vykládaly po skupinách vždy tři vagony, zavazadla byla naložena na připravené místní povozy a tyto skupiny pak pod ostrahou esesmanů a vídeňské policie odpochoďovaly.“

Když po namáhavém pochodu dorazily skupiny vyhnanců na návrší za řekou Sanem, čekalo je obrovské překvapení. Do tábora, jehož rozestavěnou siluetu bylo již možno ze silnice zahlédnout, totiž odvedli jen několik desítek předem vybraných osob. Všechny ostatní hnali po silnici dál, na východ.

4. Změna plánu a osudy dalších transportů

Deportace se úspěšně rozběhly, rozlehlé planiny za řekou Sanem přijaly první Židy z ostravské, katovické a vídeňské části transportu do Niska. Vše se zdálo nasvědčovat tomu, že Adolfu Eichmannovi, hlavnímu organizátorovi celé akce, se podařilo uskutečnit opravdu „ukázkový“ transport, který se stane vzorem všech dalších zamýšlených deportací.

V té době Eichmann pobýval v Nisku, kde osobně dohlížel na zřizování tábora. Sotva jen mohl tušit, že právě v těch okamžicích, kdy v Ostravě nakládali do vagonů první vyhnance, bylo na poradě v Berlíně rozhodnuto úplně jinak. Byl stanoven jiný časový sled deportací, přednost měly dostat nové říšské župy – vartská a západopruská. Hitler na oné poradě 17. října 1939 oznámil, že již dohodl s Himmlerem vše potřebné k tomu, aby se Poznaňsko a Západní Prusko po odsunu Židů staly „rozkvétající německou zemí“. Příмым důsledkem tohoto rozhodnutí byl příkaz k zastavení akce Nisko.

Už 18. října odeslalo berlínské ústředí bezpečnostní služby dálnopis, adresovaný velitelství operační skupiny VI u Schwerinu, bezpečnostní policii a bezpečnostní službě ve Vídni a také k rukám hauptsturmführera SS Eichmanna do Moravské Ostravy:

„Z příkazu oberführera SS Müllera se sděluje, že přesídlení a odsunutí Poláků a Židů na území budoucího polského právního státu vyžaduje ústřední vedení. Proto k tomu zásadně musí být k dispozici schválení zdejší služebny.“

Anton Brunner, který v Ostravě 19. října tento vzkaz přijímal, připsal na okraj dálnopisu: „V nepřítomnosti hauptsturmführera SS Günthera bylo znění dálnopisu předáno ústně státní policii do Katovic s žádostí, aby mu bylo postoupeno.“ Stalo se tak téhož dne večer. Z Güntrovy odpovědi lze vyrozumět, že zřejmě cítil mimořádnou odpovědnost i za svého šéfa Eichmanna, který někde u Sanu očekával příjezd prvních vyhnanců:

„Výše uvedená zpráva mi byla předána dnes během nakládání Židů do vagonů. Originál dálnopisu nevlastním. Měli jsme na nádraží co dělat až do 20.00 hod., takže dálnopis nemohl být doručen. Moravská Ostrava (soudruh Brunner) nebyla večer k zastížení (porucha spojení).

Žádám o okamžité sdělení, zda druhý transport z Moravské Ostravy a z Katovic, zamýšlený během příštího týdne (22. – 28. 10. 1939), může odjet. Okamžité uvědomění

je naléhavě nutné, neboť by musely včas začít přípravy. Podle mého mínění se musí o tomto dálnopisu rozhodnout na poslední poradě v Berlíně.“

Také do Brna došla v té době zpráva z Berlína, že „další provádění opatření k přestěhování Židů se zatím zakazuje.“ Když to sdělili do Ostravy, zatelefonoval Günther, který se mezitím vrátil z Katovic, vládnímu radovi Herrmanovi na brněnskou řídící úřadovnu státní policie. Ptal se, co dál:

„Vládní rada Hermann mi sdělil, že podle pokynu Hlavního úřadu říšské bezpečnosti, který mu došel prostřednictvím vládního rady Maurera, má přestat každý odvoz Židů. Zda se pokyn vztahuje na celé říšské území nemohl udat. Na dotaz, zda bude moci odjet 2. transport Židů do Polska plánovaný z Mor. Ostravy, který, pokud vím, je už mezi oberführerem SS Müllerem a hauptsturmführerem SS Eichmannem dohodnut, vládní rada Hermann odpověděl, že ani tento transport nebude moci být vypraven.“

Zastavení tak úspěšně vyhlízející akce v jejím samotném počátku bylo skutečně nepochopitelné a dodnes to vzbuzuje řadu dohadů. Uvádí se, že Hitler si uvědomil, že bude potřebovat k zamýšlené agresi proti Sovětskému svazu čistý nástupní prostor, bez nespolehlivých živelů. Podle jiné verze deportacím zabránil Hans Frank, který měl se svou Generální gubernií vyšší záměry, než byla ona představa židovského „smetiště“. Také prý záviděl ambicióznímu Eichmannovi, který si v otázce deportací počínal vskutku příliš iniciativně, například onen vzpomenutý návrh na postupný odsun Romů rozhodně nebyl předem projednán v Berlíně. Možná mělo jít o pouhý experiment, ale tomu odporuje návaznost plánovaných transportů i přítomnost delegace židovských funkcionářů, kteří měli po svém návratu tento způsob řešení židovské otázky podporovat.

Jedním z rozhodujících motivů změny priorit vysídlování byla nutnost najít vhodné ubytování a živobytí pro tisíce etnických Němců, Volksdeutschů, kteří začali přijíždět do Říše, aby na nových říšských územích posílili německý živel. Bylo potřebnější a zároveň i snazší je usídlit třeba v západním Prusku a Vartské župě než v Rakousku či protektorátu. Už 15. října přijel do Gdaňsku první vlak s baltskými Němci, pro něž se hledalo místo. Himmlerovo nařízení ze 30. října 1939 stanovilo nový plán nejbližších přesídlovacích akcí. V době od listopadu 1939 do ledna 1940 se měli přesídlit z někdejších polských území patřících teď Říši všichni Židé a nepřátelští Poláci, zhruba milion lidí. Nové říšské župy tedy dostaly přednost, což znamenalo na čas odložit deportace hornoslezských, rakouských a protektorátních Židů. Původní koncepce Niska jako průchozího tábora,

jakési „propusti“, jíž měli procházet všichni deportovaní, se vzhledem k zamýšlenému rozsahu deportací ukázala být nevhodnou.

Eichmann, který původně po komisaři ostravského gestapa Wagnerovi nechal vzkázat do Berlína, aby pro něj do Krakova poslali letadlo až v úterý 24. října, se už v neděli 22. října objevil v Ostravě. Informoval se u Günthera o situaci a pokračoval dál do Berlína, odkud 24. října telefonoval. V Ostravě si poznamenali: „Hauptsturmführer SS Eichmann dnes telefonicky z Berlína sdělil, že odvozy Židů z protektorátu na převrstvení mají být prozatím až na další zastaveny. Pro příští transport zaevidované ženy nemají být prozatím brány k transportu; důvod nemohl sdělit telefonicky.“

Zároveň ale dodával, že se mu podařilo získat souhlas k alespoň částečnému transportu asi 400 Židů, kteří chtěli před zamýšleným odsunem uprchnout z Ostravy a byli zatčeni gestapem. Uskutečnění nejméně jednoho transportu by mělo rovněž přispět k tomu, „aby se zachránila prestiž zdejší státní policie“. Tento dílčí transport by prý bylo nejlépe připojit k transportu plánovanému na 27. října v Katovicích. Přesné údaje o odjezdu transportu, jeho složení, ostraze, počtu vagonů a cílové stanici je třeba hlásit dva dny před odjezdem ústředně gestapa do Berlína a také do Niska nad Sanem. Nakonec poněkud rozladěný Eichmann požádal, aby tento dlouhý telefonický rozhovor zaplatila státní policie.

Navenek nebylo nic znát, přípravy k odjezdu druhého transportu nerušené probíhaly v Ostravě, v Katovicích i ve Vídni. Tady už na úvodní poradě 16. října předpokládali, že „dvěma transportům týdně po tisíci Židech nestojí v cestě žádné nepřekonatelné překážky“. V záznamu z 18. října se objevuje názor, že „počínaje 4. transportem budou do něj už zařazovány celé rodiny“. Podle denní zprávy z 19. října měla vídeňská židovská obec předložit do neděle přesnou evidenci židovských žen s údaji o sňatku a o dětech. Nejprve měly být vyvezeny manželky těch, co už odjeli do Niska. Bylo doporučeno vzít s sebou také děti.

V Ostravě musely nacistické úřady čelit vzrušené atmosféře, která tady po odjezdu prvního transportu zavládla. Znejistěly natolik, že si dokonce telefonicky ověřovaly na nádraží v Bohumíně a v Opolí, zda tam někde na slepé koleji skutečně nestojí ostravský transport, jak to po městě šířila šeptaná propaganda. Jiným svědectvím o obavách z postoje veřejnosti je udání, doručené ostravskému gestapu 25. října, těsně před odjezdem druhého transportu, z německého úřadu sociální péče:

„Dnes se u mne objevila soudružka Wurmová a uvedla mimo jiné, že se v Moravské

Ostravě mají hemžit zahraniční novináři, kteří se vyptávají Židů na jejich situaci. Na můj dotaz vysvětlila, že se o tom dozvěděla od Židovky Reichenbaumové, cukrárna v pasáži Kosmos v Moravské Ostravě.“

Podle vzpomínky Isidora Zehnguta byly v Ostravě svolány z příkazu gestapa manželky vyhnanců „a bylo jim vyprávěno, že jejich manželé již dojeli na místo v zemi mezi Sanem a Bugem, kde zakládají nové existence. Proto by bylo radno, kdyby se manželky s dětmi odebraly k mužům, aby jim pomáhaly. Podepsáním reversu měl být potvrzen dobrovolný odjezd. Manželky byly bez svých mužů a živitelů bezradné. Většina zůstala bez jakýchkoliv peněžních prostředků. Nebyl proto div, že spousta žen ve svém zoufalství byla ochotna dobrovolně jít za svými manžely.“

Eichmannův tým nepochybně patřil k autorům jakýchsi metodických pokynů „pro poučení služeben státní policie“, které na pěti stranách podrobně popisovaly všechny činnosti spojené s přípravou a organizací židovských transportů. Byly rozesílány s průvodním dopisem ze 23. října pod názvem „Převrstvení Židů – provedení transportů“. Nezapomínaly vsutku na nic. Začít se mělo evidencí „nemajetných Židů německých, polských a českých stejně jako Židů bez státní příslušnosti“. Do transportů v předepsaném počtu 1 000 osob bylo povoleno vzít si zavazadlo do váhy 50 kg a stravu na 8 dnů. Osobní dokumenty měly být včas odevzdány úřadům. Židovská obec měla vybrat za každého transportovaného 50 marek a předat celkovou částku gestapu. Osoby vybrané k transportu mají být soustředěny „ve vhodných sálech, nacházejících se v blízkosti nádraží“. Z transportu mohou být přednostně vyloučeni váleční poškozcenci a invalidé.

Další část pokynů udává počet a správné rozložení vagonů. Jediné dva vozy II. třídy jsou určeny velení transportu a mají být umístěny na začátku a na konci vlaku. V každém vagonu má být nádoba s vodou na umytí a cisterna s čajem. Kufry, bedny a pytle jsou uloženy v nákladních vagonech. V každém transportu musí být kromě velitele 24 mužů ostrahy z řad státní nebo ochranné policie, ozbrojených pistolemi a puškami a patřičně vystrojených. „Pro každý transport je ustaveno židovské vedení transportu, jež je odpovědné za pořádek, klid a čistotu během jízdy.“ Pokyny upozorňují i na činnosti prováděné po odjezdu transportu – na evidenci odtransportovaných osob a jejich odhlášení z policejní evidence, kdy rubriku „odstěhoval se – kam“ má židovská obec označit razítkem se slovem „Transport“.

Ani dokonalá organizace „ukázkových transportů“ však nevzbuzovala patřičnou

důvěru mezi těmi, jimž byla tato péče určena. I v Ostravě se našlo mnoho desítek Židů, kteří cestu za „přeškolením“ odmítli a pokusili se co nejrychleji zmizet z města. Podle zprávy gestapa bylo po odjezdu prvního transportu zadrženo 90 osob, ženy a děti byly propuštěny, 29 mužů bylo zařazeno do druhého transportu do Niska. Jen během noci na 24. října a během následujícího dopoledne bylo na ostravském nádraží zatčeno 75 Židů. Někteří z uprchlíků byli dostiženi až v Praze nebo v Brně, jak uvádí zpráva brněnského gestapa ze 24. října:

„Při kontrole brněnského nádraží byli dosud zadrženi 2 uprchlí polští Židé. Hlídkání bude pokračovat. V dohodě s náboženskou obcí v Brně bude odtud sestaven další transport v počtu asi 300 osob, který odjede ve čtvrtek podle jízdního řádu v 10.17 hod. z Brna a dorazí do Ostravy asi v 16 hod. Zde zadrženi Židé z Moravské Ostravy budou v transportu posláni zpátky.“

Ve skupině brněnských Židů byl i Max Weiss, který až donedávna žil v Praze. Tenkrát měl sotva 18 let a od 11. září 1939 byl vězněn na Špilberku jen proto, že byl Žid. Na rozdíl od uvedené zprávy gestapa tvrdí, že židovští vězni byli z Brna do Ostravy odvezeni už v úterý 24. října:

„Na Špilberku nás drželi v kapli, bylo tam asi 70 – 80 lidí. Vzpomínám si na svého bratrance Roberta Reicha, na spolužáka Maxe Katnera, Leopolda Morgensterna, Fritze Morgensterna, Bena Bürstenbindera a jeho otce. Poté, co Němci kapli »zrekonstruovali« a dali do ní nacistický oltář, přemístili nás do různých cel. K večeru 24. října 1939 jsme byli ze Špilberku odvezeni na nádraží v Brně. Zde jsem naposledy zahlédl v davu svoji matku a tetu, aniž bych mohl s nimi navázat jakýkoli kontakt. Téhož dne jsme přijeli do Ostravy a byli jsme až do 26. října ve věznici. Toho dne nás odeslali vlakem do Niska. Pamatuji si to datum, protože své narozeniny 27. října jsem strávil v dobytčím vagoně.“

Také v Ostravě přichystali zatčené Židy k zařazení do druhého transportu, jak udává hlášení ze 26. října: „Na přiložených dvou listinách uvedených 26 Židů bylo zatčeno při pokusu o útěk. Výstrojní předměty nemají. Krajské, příp. policejní vězení bylo včera požádáno všechny tyto osoby na dnešek na 2 hod. odpoledne připravit k propuštění.“ Jiné hlášení z téhož dne hovoří o propuštění 24 osob. Židovská obec zařídila pro všechny tyto vězně základní vybavení pro transport.

Totéž se dělo se zatčenými Židy ve Vídni. Dr. Ebner z vídeňského gestapa chtěl do druhého transportu přednostně vzít zatčené Židy bez státní příslušnosti a dokonce žádal propustit za tím účelem Židy z koncentračních táborů a ze soudních vězení. Vzpomínky

některých pamětníků potvrzují, že se tak skutečně stalo, např. Hynek Strompf z Orlové uvádí: „V transportu, ve kterém jelo 130 Židů z Těšínska, bylo také několik vídeňských Židů vybraných z koncentračního tábora v Dachau. Byli v tak bídém stavu, že většina cestou zemřela.“

Objednávka ostravského gestapa ze 24. října požadovala u ředitelství drah v Opolí přistavení dvou transportních vlaků: „Pro Moravskou Ostravu osobní vagony III. třídy s kapacitou do 400 osob a 2 osobní vagony II. třídy pro mužstvo doprovodu. Vagony musí přijet do Mor. Ostravy nejpozději ve čtvrtek 26. X. 1939 v poledne.

Zároveň bylo žádáno přistavení transportního vlaku s kapacitou do 1000 osob, který má dorazit do Katovic do poledne pátku 27. X. 1939. Bylo poukázáno na to, že je zamýšleno oba vlaky v Katovicích sestavit dohromady a spojené vypravit z Katovic do Niska. Doba jízdy z M. Ostravy do Katovic má podle sdělení inspektora Bieleho trvat asi 9 hodin. Inspektor Biele se vyjádřil, že přistavení obou transportních vlaků proběhne patrně hladce.“

V předvečer ostravského transportu 25. října poslal Günther z Ostravy dálhopis svému kolegovi do Niska nad Sanem, operační skupina Krakov jej měla doručit vojenskou vysílačkou. Uváděl v něm: „Ve čtvrtek, 26. X. 1939, opustí v 18.33 hod. Moravskou Ostravu transportní vlak se 400 mužskými Židy a dorazí v pátek 27. X. t. r. v 0.15 hod. do Katovic.

V Katovicích bude sestaven transport z 1000 mužských Židů. Oba transporty budou spojeny do jednoho zvláštního vlaku, který odjede z Katovic v pátek, 27. X. t. r. ve 21.00 hod. Zvláštní vlak tvoří 25 osobních vagonů III. třídy, 2 osobní vagony II. třídy a 7 nákladních vagonů. Mužstvo doprovodu bylo postaveno operační skupinou pro zvláštní určení z Katovic.“

Druhý transportní vlak odjel z Ostravy podle plánu, jak dokládá hlášení policejního uniformovaného strážního sboru v Přívoze ze 27. října: „Z rozkazu policejního ředitelství v Mor. Ostravě bylo dne 26. října 1939 učiněno bezpečnostní opatření při transportu Židů na přednádraží v Mor. Ostravě – hlavní nádraží, 4 hlídky jednomužové s kontrolou praporčíkem Josefem Horehledem. Transport v počtu 400 osob odjel dne 26. října 1939 o 19. hod. bez závad.“

V archivu se dochovala i strojopisná poznámka o složení židovského „velení“ ostravského transportu: podvedoucím byl Siegfried Teichner, prvním pomocníkem Arnold Stein, lékařskými pomocníky dr. Wilhelm Neurath a dr. Marek Neuer. Podle

vzpomínek pamětníků jeli ve druhém transportu také Leopold Presser a jeho otec Artur Presser, oba z Českého Těšína (v prvním transportu z Ostravy odjel Leopoldův bratr Egon), bratři Erich a Ervín Falterovi z Orlové, otec Arnošta Ruska z Ostravy a otec Egona a Ericha Traubových rovněž z Ostravy (synové odjeli už s prvním transportem) aj. Větší počet deportovaných Židů z Těšínska souvisí patrně s evidencí Židů prováděnou zde ještě v průběhu října (např. 21. října v Doubravě).

Ačkoliv pamětníci z Židovské náboženské obce ve Vídni uvádějí, že druhý vídeňský transport odjel 23. října a dorazil do Niska 26. října, hlášení vídeňského gestapa z 25. října oznamovalo něco jiného: „Přípravy na přijetí Židů v Nisku byly již učiněny. Příští transport odjede dne 26. října 1939 z vídeňského nádraží Aspangbahnhof.“ Liší se rovněž uváděné počty účastníků tohoto transportu – 669 nebo 672 osoby. Prameny i pamětníci se shodují alespoň v tom, že třetí transport z Vídně, který měl být již složen i z žen a dětí a měl původně vyjet 27. října, už vůbec nevyjel.

Nikdy nevyjel ani třetí katovický transport, i když je známo, že i on byl připravován. Například v Sosnowci bylo na konci října shromážděno v hale Schönovy továrny téměř 1 500 Židů přichystaných k odjezdu. Transport však byl „z neznámých příčin“ odvolán a místo odjezdu Židů naopak přišli do Sosnowce další Židé z protektorátu. Shodou okolností právě oni byli jedinými účastníky třetího transportu do Niska, který však do místa svého určení nikdy nedojel.

Vypravení třetích transportů patrně ovlivnila zpráva z berlínské ústředny gestapa z 28. října. Uvádělo se v ní, že není pravda, že by armáda zakázala až do půlky listopadu všechny transporty směřující na jih od Lublinu. Mají být například umožněny transporty s dělníky na záchranu sklizně okopanin a není vyloučeno, že by jednotlivé transporty vídeňských Židů mohly být povoleny, pokud budou vhodně propojeny s celou sítí, o čemž by se mělo stále jednat s přepravním velitelstvím. Když z Vídně toto sdělení hlásili do Ostravy, dodávali k němu:

„Z okamžitého osobního jednání s ředitelstvím Říšských drah ve Vídni – s vedoucím referentem Schoberem, který se hned spojil s přepravním velitelstvím v Opolí, vyplynulo, že kvůli přesunu více divizí z východu na západ je v sobotu 4.11.1939 nemožné z Vídně vypravit židovský transport. Oberführer Müller z gestapa v Berlíně byl o stavu věci vyrozuměn dálnopisem a byl požádán, aby připravovaný úterní transport podle možností nechal z Berlína přesto prosadit. Současně byl požádán pan dr. Becker, aby transport protlačil prostřednictvím vedení župy. Pokud by se stalo, že transport dne

31. 10. 1939 přes rozhodnutí přepravního velitelství v Opolí bude moci být uskutečněn, bude služebně státní policie v Moravské Ostravě dálnopisem včas podána zpráva.“

Přestože intriky vídeňských úředníků byly velmi promyšlené, neměly úspěch a Židé shromažďováni k odjezdu ve Sperlově škole už do Niska neodjeli. Nejúspěšnější byla v jednáních o třetím transportu ostravská úřadovna, nepochybně díky osobním zásahům Eichmanna. Transport byl opět složen převážně z mimoostravských Židů, tentokrát přivezených z Prahy. O tom, proč vlastně nedojel až do Niska, vypovídá denní hlášení sepsané 3. listopadu:

„Židé dodaní z Prahy v sobotu 28. října 1939, byli ráno 1. 11. 1939 naloženi do vagonů. Ke transportu bylo dále přiřazeno 6 Židů uprchlých z Niska a rovněž, na přání komisaře Wagnera, jeden arijský vězeň, který se do tábora přihlásil dobrovolně. Těchto 7 vězňů bylo pod stráží dvou úředníků ochranné policie umístěno ve zvláštním vagoně. Doručení stejně jako naložení proběhlo na zdejším nádraží v pořádku.

Tento transport sestává z 10 nákladních vagonů s 322 vězni, z jednoho nákladního vagonu s materiálem a ze dvou osobních vagonů pro vedení transportu a mužstvo ostrahy. Transportní vlak pod vedením strážného SS Russe, se 3 úředníky státní policie a 11 úředníky ochranné policie, byl vypraven z nákladního nádraží v Moravské Ostravě dnes v 10 hod. dopoledne směrem na Katowice.

Na základě dálnopisu, týkajícího se zastavení židovského transportu kvůli strženým mostům přes San, jel jsem včera do Sosnowce a stanovil jsem, aby vězni z Mor. Ostravy byli dodáni do tamní policejní věznice. Sosnowiečtí Židé byli dopoledne Oberscharführerem SS Rahmem posláni domů s podotknutím, aby byli nadále k dispozici služebně v Katovicích.“

Zdá se tedy, že jedině rozvodněný San, který zničil provizorní dřevěnou lávku u obce Zarzecze, zabránil tomu, aby oněch 322 vězňů z posledního niského transportu následovalo 5 tisíc svých předchůdců. Zpočátku se ještě zdálo, že do Niska přece jen odjedou, byť s jistým zpožděním. Hovoří o tom dálnopis Eichmannova dopravního důstojníka Fritze Nowaka z Katovic do Ostravy ze 3. listopadu:

„Židovský transport vypravený z Mor. Ostravy byl podle dálnopisu hauptsturmführera Eichmanna dnes v Sosnowci zadržen. Těch 322 Židů bylo umístěno v ihned zřízeném průchozím táboře v Sosnowci. Sedm zajatců bylo dodáno do policejní věznice. Židé odjedou ze Sosnowce do Niska s prvním povoleným transportem. Až do té doby přebírá péči o ně Židovská náboženská obec v Sosnowci.“

Vzpomínka Natana Eliasze Szternfinkiele ze Sosnowce napsaná těsně po válce uváděla, že rozhodnutí nacistů všechny překvapilo. Stále jim vytýkali přemíru Židů ve městě a teď sem přivezli další. Umístili je v uvolněné hale Schönovy fabriky, kterou obehnali ostnatým drátem. Vznikl tak první židovský koncentrační tábor v Sosnowci, strážení strážemi SS v černých uniformách. Místní židovská obec zajišťovala vězňům stravu. Podle pozdějších zpráv a dopisů z tábora jich bylo celkem 326, zřejmě k nim přidali některé z Židů uprchlých z Niska, které nejprve drželi ve věznici. Museli pod dohledem strážů pracovat v okolí tábora, stráž je často týraly a bily. Mezi vězni byli staří a nemocní, které při příjezdu prý nesli mladí lidé na zádech. Postupem času vznikla prý v táboře i vězeňská hudba, vždyť šlo o Židy z Čech.

Do Niska nad Sanem se ale ti to vyhnanci už nikdy nedostali. Koncem roku 1939 byli vyzváni gestapem, aby si urychleně zařídili vystěhování, jinak že jim hrozí skutečný koncentrační tábor v Německu, Dachau. Sosnowiec teď patřil k Německé říši, tak i on měl být „očištěn“ od Židů. Táborová židovská rada začala vyjednávat o možnosti odchodu na Slovensko. Asi 60 – 80 vězňů dostalo povolení odjet k příbuzným do Generálního gouvernementu a nákladní auta je odvezla do Krakova. Pro asi 250 zbývajících zajistila místní obec tranzitní hromadné vízum na Slovensko, platné na dobu tří měsíců. Už koncem ledna a v únoru 1940 odjeli do sběrného tábora u lázní Vyhne poblíž Banské Štiavnice, odkud se někteří dostali přes Bratislavu až do Palestiny. Většina vězňů pak byla v roce 1942 odvezena do vyhlazovacích táborů. Tábor ve Vyhne se změnil v tábor pracovní, v době po vypuknutí Slovenského národního povstání v září 1944 v něm bylo ještě asi 25 vězňů z původního transportu do Sosnowce. Některým z nich se podařilo přežít.

V provizorním táboře nad řekou Sanem, jehož smysl se začal vytrácet zároveň s jeho stavbou, nakonec zůstal jen každý devátý z dovezených vězňů. Všichni ostatní, tedy zhruba 4 a půl tisíce deportovaných, byli strážemi zahnaní na východ, k nové německo-sovětské hranici.

Přestože byl vydán zákaz návratu pod hrozbou zastřelení, odvážilo se několik skupin vyhnanců změnit směr svého útěku na západ, k domovu. V jedné takové skupině byl Zikmund Spitzer z Frýdku. Rozhodli se uprchnout domů hned po příjezdu do Niska, po prvním ranním apelu. Spěchali, protože chtěli být doma do 28. října, do výročního svátku republiky, kdy podle jejich předpokladů mělo vypuknout povstání proti okupantům:

„Nechtěli jsme při tom převratu chybět. Bylo nás celkem jedenáct, kromě mne a mého bratra Bedřicha to byl Sammi Bernkopf, kantor z Českého Těšína, a chemik Koegler z Ostravy, jeho rodina měla na Fifejdách hotel, na další už si nevzpomínám. Byli jsme zhruba stejně staří, já jsem se zrovna nedávno vrátil z vojny jako svobodník, sloužil jsem na pohraniční pevnůstce v Mikulově. Neměli jsme strach a to nám moc pomáhalo.

Vrátili jsme se zpátky k Pysznici, kde jsme předtím u sedláků nocovali, a vyrazili směrem na Sandomierz. Tam se nám dokonce podařilo najmout bryčku, takovou ruskou trojku, a vezli jsme se pěkný kus cesty. Brzo jsme byli v Krakově. Tam jsme se na nádraží podělili posledními zásobami jídla – jedna krabička sardinek musela stačit pro jedenáct chlapů! Dál jsme jeli vlakem a u Katovic nás zastavila pasová kontrola. Neměli jsme žádné dokumenty, ale drze jsem důstojníkovi podal hlášení, že se vracíme jako organizovaná skupina z nasazení na práci v Polsku z pověření těšínského landráta, kde nám mají vystavit potvrzení. Kupodivu to zabralo a šťastně jsme dojeli až do Těšína. Tam nám Sammi Bernkopf sehnal nějaké jídlo a šli jsme dál do protektorátu. Většinou jsme už cestu znali, tak jsme trochu ztratili ostražitost. Ve Vojkovicích už na samé hranici jsme se stavili v hospodě a každý si dal jednu půlku na cestu. Venku jsme se rozdělili, kamarádi šli společně vlevo, já s Koeglerem vpravo. Ten byl nervově vysílený, přestával vidět a slyšet a motal se. Najednou jsem uslyšel střelbu a už jsem věděl, že je zle. Asi nás udal taxikář Polda L., který nás viděl v hospodě. Přeskočili jsme potok, co byl protektorátní hranicí a došli k hospodě U Lišky. Ten mě poznal, vozil jsem mu kdysi pivo jako závozník karvinského pivovaru. Dali jsme si klidně po pivu, a pak šli pomalu pěšky do Frýdku. Vzal jsem to zadem přes Staré Město k nádraží a dal Koeglerovi svých posledních pět korun na lístek do Ostravy. Jak jsem se ale později dověděl, nedojel tam, sebrali ho už v Kunčicích. Pochytali i všechny ostatní, chvíli je drželi ve Frýdku a pak je někam odvezli. Poslední zprávu o bratrovi jsem dostal z Pustkowa u Dębice, kde byla nějaká tajná výroba součástek na V-2, tam zemřel a zdá se, že tam zůstali i ostatní. Z celé skupiny jsem přežil jen já.“

Ruth Eliasová uvádí, že její kamarád Willi Morgenstern se po svém útěku z Niska za ní vypravil až do Pozořic u Brna, kde se tenkrát u známých sedláků ukrývala. Připomíná, že deportovaní museli při nástupu do transportu odevzdat doklady a nyní neměli žádný osobní průkaz. Báli se policejně přihlásit a mnozí z nich raději z Ostravy utekli, aby neohrožovali své rodiny. O utečencích z Niska se pravidelně zmiňují i zprávy gestapa; šest zatčených bylo posláno zpátky do Niska ve třetím transportu, který tam ale už

nedojel. Písařka ostravské služebny gestapa E. Schubertová po válce vypověděla: „Později jsem se u výslechu navrátilivších se Židů dozvěděla, že poměry v tomto táboře byly nesnesitelné. Židé byli střeleni a naháněni do bažin, kde zhusta zahynuli. Některým se však podařilo prchnout až do Ruska.“

Také několik rakouských Židů se šťastně dostalo z Niska až do Vídně a mezi rodinami shromažďovanými ve Sperlově škole k zamýšleným smíšeným transportům zavládla na základě jejich zpráv o poměrech v táboře panika. Domů se vrátilo patrně i mnoho polských Židů z Horního Slezska, využívajících znalosti místní situace. Někteří z nich pokračovali v cestě severním směrem na Lublin a pak se stáčeli k západu, nebo se po cestě ukrývali na příhodných místech. Ben Bürstenbinder z Brna se po odchodu z Niska skrýval u jedné polské rodiny až do konce války. Mnozí z uprchlíků však byli zadrženi a umístěni do různých táborů – například máme svědectví o tom, že ještě v roce 1944 žilo v pracovním táboře u zbrojní továrny ve Skarzysku-Kamienné na Kielecku několik utečenců z Niska.

Ačkoliv nová německo-sovětská hranice byla poměrně dobře střežena, zvláště ze sovětské strany, jsou známy případy, kdy se jednotlivci i celé skupiny Židů vyhnaných z Niska na sovětské území zase vrátili zpátky. Jedna taková skupina se vrátila do Sosnowce a navázané kontakty zřejmě vedly k myšlence vystěhovalecké akce do SSSR. Se svolením gestapa byla v Sosnowci provedena registrace Židů, kteří by se tam chtěli vystěhovat. Mnozí to zprvu pokládali za provokaci, ale zájemců přibývalo a už se soustřeďovali k odjezdu. Nakonec však žádný takový transport vypraven nebyl.

Dalším vyhnancům z Niska se podařilo ze sovětského území proniknout až do Rumunska. Podle pamětníků existovalo spojení židovského střediska ve Lvově s Krakovem v Generálním gouvernementu a dokonce i s protektorátem. Svědčí o tom vzpomínka Viléma Ůberreicha z Ostravy: „S transportem do Niska se mnou jeli přátelé řezník Ota Hornung, obchodník s koňmi Arnošt Lanzer, jeho bratr, brašnář Zikmund Immerglück a obchodník Hans Spitz. V Nisku se s výstavbou začínalo a naše šestičlenná skupina byla přidělena do kolony, která nosila z nedaleké vesnice do tábora vodu. Brzo jsme se zorientovali, a když jsme zjistili, že jsme nedaleko demarkační čáry, rozhodli jsme se, že při nejbližší příležitosti uprchneme k Rusům. Šli jsme dvě noci, opatrně jsme se vyptávali, pátrali jsme po židovských rodinách a ty nás posílaly jedna k druhé, až jsme došli k řece San, překročili jsme ji a odpočinuli si dva dny u židovské rodiny ve vesnici Sieniawa. Do Lvova jsme cestovali vlakem. Hemžilo se to tam uprchlíky a mezi nimi jsme

potkávali mnohé přátele a známé z Ostravy. Po dvou měsících jsme se s Immerglückem a se Spitzem domluvili, že se vypravíme do Ostravy zjistit situaci, podívat se na rodiče. Od Ostraváků, kteří žili ve Lvově, jsme vzali dopisy pro příbuzné a za tři dny jsme se v pořádku dostali domů.

Situace Židů v Ostravě byla zoufalá. Muži tam téměř nebyli, buď je deportovali do Niska, nebo uprchli a schovávali se. Ve dne jsme se nesměli na ulici ukázat, navštěvovali jsme rodiny v noci a předávali jim dopisy a vzkazy. Po čtrnácti dnech jsme se vydali na zpáteční cestu s dopisy do Lvova. Až k řece San to šlo bez nehod. Při překračování Sanu nás Rusové chytili, odvedli do Sieniawy, kde nás uvěznili. Z primitivního vězení se nám po týdnu podařilo uprchnout a ukryli jsme se v blízké vesnici u rolníka. Pokusili jsme se dostat se znovu přes zamrzlý San na druhý břeh a do Ostravy. Ale v noci při přecházení jsme spadli do jedné díry v ledu, kterou vysekali Rusové. Když jsme si navzájem z ledové vody pomohli a už jsme šplhali na protější břeh, Rusové po nás začali střílet. Tím upozornili Němce, kteří na nás na břehu již cíhali.

Odvedli nás na strážnici, prohledali, odebrali nám dopisy, sepsali protokol a pak nás eskortovali k hraniční čáře s výzvou, abychom šli k Rusům. Aby nás postrašili, začali střílet, ale byly to salvy do vzduchu, kterými alarmovali ruské hlídky. Rusové nás již čekali, zatklí nás a odvedli do vězení, a když při výslechu zjistili, jak jsme jim uprchli, poslali nás do bezpečnějšího vězení v Przemyśli, odtud po několika dnech do jiného vězení v Mikolajevu, kde kamarády oddělili. Zůstal jsem sám bez přátel.“

Naprostá většina vyhnanců se nakonec ocitla na území Sovětského svazu. Státní hranice se v té době teprve vytvářela, takže mezi Sanem a Bugem skutečně existovala ještě pásma „země nikoho“, ovládaná nejčastěji loupeživými bojůvkami ukrajinských nacionalistů. Na jihu tvořil hranici horní tok Sanu, pak se stáčela k severovýchodu směrem k Bugu. Zatímco Nisko bylo na levém břehu Sanu, tábor Zarzecze se již nacházel na jeho pravém, východním břehu, takže při útěku z tábora do Sovětského svazu nebylo zapotřebí San znovu překračovat. Mnozí z utečenců si ve vzpomínkách San pletou s některým z jeho přítoků, zvláště s mohutným Tanewem.

Způsoby odchodu byly různé. Důkladná selekce deportovaných se prováděla jen u prvního ostravského transportu, kdy bylo zapotřebí shromáždit odborníky na výstavbu a provoz tábora. Z ostatních transportů se do tábora dostalo už jen několik set dovezených vězňů, mnozí z nich byli později rovněž vyhnáni na východ. Jiní naopak odcházeli dobrovolně a byli rádi, že se mohou vyhnout věznění. Odchod měli zakázán

vlastně jen vybraní řemeslníci, inženýři, lékaři a další odborníci, k nimž patřil podle své vzpomínky i malíř Leo Haas. Rudolf Goldberger z Ostravy se zmiňuje o tom, že ani u prvního transportu nepovažoval nikdo z táborového velení za nutné provést nějakou registraci vyhnaných osob. Neevidoval se jejich počet ani jejich jména, v táborovém skladě však zůstávala jejich zavazadla, zdroj snadné kořisti pro příslušníky ostrahy.

S prvním ostravským transportem přijel do tábora Adolf Sonnenschein. Byl sice určen ke stavební skupině, ale snadno se vmísil za svými příbuznými mezi osoby určené k vyhnání: „Gestapáci na koních obstoupili naši skupinu a řekli nám, že nás odvedou k našim přátelům na východ. Považovali jsme to za žert, ale hnali nás rychlým krokem vpřed, což bylo zvláště pro starší lidi velmi namáhavé, neboť každý nesl těžký kufr, někdo dokonce i dva. Mně se na kufru utrhlo držátko, chvíli jsem se ho pokoušel nést na rameni, ale nakonec jsem ho s těžkým srdcem musel nechat na kraji silnice. Ještě štěstí, že jsem měl nějaké jídlo a prádlo v batohu.

Gestapáci nás zastavili na louce na kraji lesa a nařídili nám, že do dvou hodin musíme odtud zmizet, že se však nesmíme vracet zpátky do tábora nebo domů. Kdo prý tu bude v poledne přistižen, bude zastřelen. Když gestapáci odjeli, objevili se místní lidé s povozy a nabízeli nám pomoc. Naložili kufry a odjížděli do nejbližší vesnice, když tu se najednou ozvala střelba, také vozkové stříleli do vzduchu a rychle ujížděli pryč i s našimi věcmi. Tak nám zbylo jen to, co jsme měli na sobě. Stali jsme se obětmi loupeživých band, které tu řádily. Přešli jsme řeku Tanew a šli dál lesem až k nejbližší vesnici. Tam jsme po malých skupinkách prosili o přístřeší. Spolu s mým švagrem a strýcem jsme našli nocleh v chudobném domku s hliněnou podlahou, kde jsme přespali na troše slámy. Neměli tu elektřinu ani petrolej, svítili ještě loučemi. Skoro celá místnost byla vyplněna hlávkovým zelím, což byl hlavní zdroj výživy místních obyvatel. Měli jsme štěstí, že jsme narazili na slušné lidi. Mnozí z našich takové štěstí neměli, majitelé domků je obrali o poslední majetek. Hospodář slíbil, že nás ráno odveze do Biłgoraje.

Jeli jsme hustým lesem. Zastavila nás jedna banda, ale po krátké rozmluvě s naším průvodcem nás zase pustili, slídili jenom po Němcích. Pak jsme zase narazili na německé pracovní komando, ale včas jsme se postranní cestou ztratili Němcům z dohledu. V Biłgoraji jsem našemu průvodci odevzdal za svezení hodinky zn. Doxa se zlatým řetízkem a jednu tabulku čokolády pro jeho děti. Poděkoval a odjel. My jsme se rozhlíželi po městě a poprosili jednoho židovského občana o nocleh. Jeho manželka nám uvařila oběd. Odpoledne jsme zašli k holiči, abychom zase vypadali slušně. Potkali jsme na

náměstí mnoho ostravských Židů z transportu. Chytli nás tu němečtí vojáci a museli jsme nakládat nějaké bedny ze skladu na nákladní auto. Jen co nás propustili, hned jsme se vrátili k našemu hostiteli a opět jsme shromážděným místním Židům museli vyprávět o svém osudu. Radili nám, abychom u nich zůstali, že se tu Židům dosud nic nestalo, ale my jsme byli rozhodnutí pokračovat v cestě do SSSR.

Ráno jsme vyrazili dál a potkali jsme několik dalších známých, takže nás šlo celkem dvanáct. Německé hlídky jsme raději obcházel, aby nás zase nezařadili do nějaké pracovní čety. U jedné vesnice nás ale hlídka zastavila, měli jsme u sebe jen registrační papír k transportu z ostravské jízďárny. Po delším jednání na velitelství nás nakonec propustili. Vrátili jsme se a obešli vesnici jiným směrem. V další vsi jsme v jednom domku uviděli skupinu Židů, jak se domlouvají s hospodářem o přechodu přes hranice, které byly odtud vzdáleny prý už jen necelý kilometr. Rozhodli jsme se na nic nečekat a přejít ještě večer, ostatní Ostraváci zatím váhali. Majitel domku říkal, že peníze pro něho nemají cenu, chtěl zlato. Švagr stáhl z prstu zlatý prsten. S nikým jsme se ani neloučili, hospodářova dcera si dala na záda nůši a do ruky vzala kosu. Měli jsme jít v padesátimetrových rozestupech asi sto metrů za ní. Kdyby uviděla německou hlídku, sundá nůši a my máme zalehnout. Cítili jsme srdce až v krku, ale štěstí nám bylo nakloněno. Přešli jsme pole a velkou louku, žena nám ukázala kosou směr a vrátila se. Přebrodili jsme potůček, který tvořil státní hranici, a lesní cestičkou dorazili k malému osvětlenému domku. Vyšel z něho člověk s puškou a ptal se, co tam děláme tak pozdě večer. Podle červeného pásku rukávě jsme poznali, že je to milicionář. Mluvil špatně rusky se silným židovským přízvukem, hned se nám ulevilo.

Řekl nám, že jsme v první vesničce za hranicí, jmenovala se Rudka. Radil nám, abychom hned ráno šli dál, abychom nepadli do rukou některé ze sovětských vojenských hlídek. Dojednal nám nocleh s hostinským, rovněž Židem. Objednali jsme večeři i pro něho, strýc mu dal na rozloučenou krabičku českých cigaret. Po dobrém noclehu a vydatné snídani nás hostinského syn odvezl v bryčce do Sieniawy, kde bylo hodně židovských obyvatel. Říkali nám, že se tu můžeme usadit, ale chtěli jsme do většího města. Náš průvodce nás proto dovezl až na nejbližší železniční stanici do Lubaczowa. Zaplatili jsme mu dohodnutý obnos ve zlotých, na obsazeném sovětském území totiž platily ruble i zloté. Přenocovali jsme v zájezdním hostinci a příštího dne odjeli vlakem do Ravy Ruské, kde se přesedalo na Lvov. Kdo měl jízdenku, mohl jet v osobním vagoně, kdo na ni neměl peníze, jel zadarmo v nákladním vagoně.“

Další transporty už okolím tábora jenom procházely. Podle svědectví jednoho účastníka transportu z Vídně je vedli po silnici kolem tábora na louku, nacházející se asi 6 km od tábora mezi Kłysowem a Pysznici. Tady museli zaplatit 10 až 20 zlotých sedlákům za dopravu zavazadel a dostali příkaz k dalšímu pochodu. Po dvou hodinách se eskorta SS vrátila do tábora, vyhnanci museli jít dál už sami. Také Josef Chanan vylíčil příjezd vídeňského transportu shodně: „V táboře jsem vůbec nebyl. Esesáci nám ukázali směr a prohlásili: Tam je zaslíbená země, tam čekají vaši bratři. Pak stříleli do vzduchu a museli jsme běžet. Běželi jsme přes demarkační čáru.“ Potvrzuje to i Arnošt Spira, který v táboře zůstal po celou dobu jeho existence: „Z dalších transportů zůstalo jen málo osob v našem lágru, byly ihned hnány dále, nesměly si u nás ani odpočinout. Na vlastní oči jsem viděl, jak Němci na koních hnali jeden takový transport po silnici blízko tábora. Byl to otřesný pohled. Někteří už dál nemohli, odhazovali zavazadla, a Němci je s pokřikem Los, los! hnali dál. Těžce oddychující, se shrbenými zády se vlekli do neznáma.“

Stejný osud čekal oba katovické transporty, z nichž se do tábora nedostal patrně vůbec nikdo. Vzpomíná Hynek Strompf z Orlové: „Když jsme přijeli do Niska, byl již tábor z části postaven dřívějším transportem ostravských Židů. Velitel eskorty nás však nevedl do tábora, ale do malého lesíka u pohraniční vesnice Ščury na německo-sovětské demarkační čáře. Tam nás esesmani zanechali s hrozbou, že nás zastřelí, nezmizíme-li včas. Se slovy Gehts ins rote Palästina! ukázal velitel stráže k řece San a odešel. Pokoušeli jsme se navázat přes řeku styk s velitelem sovětské stráže. Vyjednávali jsme, aby nám dovolil překročit sovětské hranice, což vytrvale odmítal. V lesíku jsme živořili několik dnů a živili jsme se potravinami, které jsme vyměnili u vesničanů za šatstvo. Německý velitel stráže přišel opět a hrozil, že nás zastřelí, nezmizíme-li do rána. Na druhé straně se mezitím vystřídalý hlídky, nový velitel hovořil jidiš a dal se obměkčit naší zoufalou situací. Vyznačil úsek, kudy můžeme projít a slíbil, že tam v noci nepošle hlídku ani nebude úsek osvětlovat. Bylo to tak v polovině listopadu 1939, když se naše skupina, čítající něco přes sto mužů, brodila o půlnoci přes řeku San. Na břehu však všichni nestačili prudkému tempu a jeden z nás, Redlich, upadl a hlasitě volal o pomoc. Pohraničníci vypálili světelné rakety a tři z uprchlíků zadrželi. Ostatní však byli již mimo hlídkové pásmo a podél řeky San jsme došli do městečka Sieniawa, kde většina obyvatel včetně milicionářů byli Židé. Rozebrali si nás po rodinách a pomohli nám. Po několika dnech jsme však museli na nátlak milicionářů odcestovat do Lvova.“

Je pravděpodobné, že mnozí vyhnanci nepřežili útrapy namáhavého pochodu v

pozdním podzimem a v těžkém bažinatém terénu, zvláště pokud šlo o staré a nemocné osoby. Jiní se nepochybně stali obětmi polských a ukrajinských bojůvek, které sem lákala vidina bohaté kořisti. Oběti už těžko mohly vydat svědectví. Podle A. Spiry se však i v táboře proslýchalo, že při přepadení poblíž Pysznice přišlo několik Židů o život. U téže obce přepadli lupiči skupinu, v níž šel Edvin Šafář se svým otcem a vzali jim kufr, takže jim zůstal jediný kabát. V blízké obci Zarzecze si dodnes vyprávějí o židovských hrobech v okolních lesích. Jedním z těch mála ověřených je hrob Leona Bachracha, rodáka z Hranic, který vedl českou firmu v Bielsku-Bialé a dostal se do Niska s katovickým transportem. Byl zastřelen některou z oněch loupeživých bojůvek východně od Niska nad Sanem, v lese u obcí Domostawa a Jarocin. Jeho syn Petr Bachrach se po šedesáti letech vydal hledat otcův hrob a skutečně se mu to podařilo. Byl velmi překvapen, že hrob je pečlivě udržovaný; místní lidé se totiž domnívají, že tam leží polský partyzán.

Ferdinand Schnitzer vzpomínal, jak jeho skupina unikla banditům, ale musela zaplatit výkupné německé hlídce: „Naši skupinu vedl Hahn. Opatřil si starou vojenskou pistoli, my jsme se vyzbrojili klacky a holemi. V Nisku jsem se setkal i s pohřešovaným švagrem, který šel s námi. Bandité nás sice uviděli, ale nevím, jakým zázrakem nám dali pokoj, snad je odradilo odhodlání v našich tvářích. Ví bůh. Když jsme měli za sebou nejhorší, les, narazili jsme na skupinu SS, ozbrojenou kulometem. Tázali se nás, kam máme namířeno. Nevěděli jsme, co bude dál. Měli jsme strach, hrozný strach. Když jsme prohlásili, že chceme přes San do SSSR, žádal velitel výkupné: na hlavu 100 korun. A tak jsme se složili, abychom mohli zaplatit i za ty, kteří peníze neměli. Museli jsme se ovšem zavázat, že půjdeme jediné dopředu, návrat zpět by znamenal smrt.“

Poněkud strážlivěji vylíčil tuto událost velitel skupiny, tehdy mladý důstojník československé armády Karel Hahn: „Když jsem viděl, že se začíná stavět drát z ostnatého drátu, uvědomil jsem si, co to znamená, a začal jsem pomýšlet na útěk. Takových nás bylo asi dvacet. [...] Od vesničanů jsme výměnou získali dva revolvery, neboť už tehdy řádily na Ukrajině bandy, které přepadávaly a zabíjely židovské obyvatelstvo. Cestou k ruské demarkační čáře nás Němci chytli. V posledním okamžiku jsme ukryli revolvery do vysokých bot, takže při namátkové osobní prohlídce nic nezpozorovali. Němci nás obrali o cenné věci, které jsme měli z domova, a propustili nás. Přešli jsme v noci řeku San, dostali jsme se až do osady Rava Ruská, kde nás Rusové legitimovali a uvěznil. Několik nocí nás na milici vyslýchali, sepisovali protokoly, ale

nakonec nám dovolili, abychom odjeli do Lvova.“

Další vyhnanci určitě zahynuli při přechodu pohraničních řek nebo střelbou sovětských či německých pohraničních hlídek, které v noci střílely bez vyzvání. Heřman Pick z Bohumína uváděl, že byl při přechodu hranice zasažen německým otravným plynem a jen opakované operace obou očí ve lvovské nemocnici mu alespoň částečně zachránily zrak. Zprávy o tom, že by se na zabíjení vězňů podílela rovněž táborová ostraha, která deportované doprovázela až k hranici, jsou zcela ojedinělé a příliš nekonkrétní. Spíše se hovoří jen o hrozbách střelby při pokusu o návrat, o bití či okrádání vyháněných Židů. Zikmund Spitzer viděl, že stráž cestou střílela, ale jen po veverkách, aby vězňům ukázala, že má přesnou mušku. Seev Goshen se dokonce zmiňuje o tom, že příslušníci táborové stráže dávali uprchlíkům rady na cestu:

„Velitelství tábora nemělo zřejmě proti odchodu jednotlivců či celých skupin žádné námítky. Opuštění otevřeného tábora nebylo zakázáno a někdy k němu docházelo za sotva uvěřitelných okolností. Tak se jednou zformovala skupina osmnácti mladých mužů k odchodu z tábora a zpívala si s nadšením do pochodu Hatikvu, židovskou národní hymnu. Náhle se objevili dva esesmani, zůstali stát, vzdávali poctu salutováním a jeden z nich řekl známému ve skupině: Mnoho štěstí, doktůrku! Mějte uši otevřené! A nezůstávejte ve Lvově, hleďte se pakovat spíš někam na jih!“

Zmíněná příhoda však vůbec neznamená, že by k žádným násilnostem nedocházelo. Vše záviselo na momentální situaci, souhře náhod i náladě esesáků. Potvrzuje to vzpomínka Kurta Markoviče z Ostravy: „Hlídkující nacisté nebrali službu příliš vážně. Raději se v sychravém říjnu chodili ohřívat do města a na nás se přišli podívat tak 2 – 3krát za den. Vystihli jsme situaci a se dvěma kamarády jsme opustili vznikající tábor. Vzali jsme s sebou to nejnnutnější a s pomocí převaděčů, kteří si nechali bohatě zaplatit, jsme se dostali až na poslední pohraniční vesnici. Jmenovala se Cieszanów a hlídali ji v německých uniformách Rakušané, kteří nepatřili k horlivým nacistům. A tak jsme se dokonce s nimi domluvili, že se ubytujeme v jednom baráčku jinak opuštěné vesnice. Rozváželi jsme jim z polní kuchyně chleba, ale hlavně uvažovali, co budeme dále dělat.

Rozhodla náhoda. Setkali jsme se s domorodcem, který byl ochoten nás převést přes hranice. Bylo to v polovině listopadu, ráno kolem čtvrté hodiny, kdy jsme se dostavili na smluvené místo. Plížením jsme přešli hranici a ocitli se v první vesnici obsazené sověty. Jmenovala se Lubaczów. Pohraničním hlídkám jsem se vyhnul, ale zmizeli mi oba kamarádi. Najednou jsem zůstal zcela osamocený. Ve vesnici panoval shon; jezdili a

pobíhali tam pohraničníci, milicionáři a spousta utečenců. Měl jsem hlad a žádné peníze a také nikoho blízkého v dohledu.

Zastavil jsem prvního milicionáře a vylíčil mu, odkud jsem utekl a jak na tom jsem. Stručně mě varoval, že v pohraničním pásmu nemohu pobývat a poradil mi, abych se nejkratší cestou odebral do vnitrozemí. Na nádraží se však ukázalo, že vlaky jezdí nepravidelně a že jen zpomalují jízdu, ale nezastavují. Do jedoucího vlaku je třeba naskočit. Po nějakém dnu se mi skutečně podařilo naskočit do vagonu, přeplněného dětmi, ženami, starci, kteří jeli do neznáma a měli s sebou vše, co stačili pobrat, včetně peřin. Tak jsem nakonec dojel do Lvova.“

Útěky byly zaznamenány i ze všech poboček tábora, rozmístěných v několika vesnicích severně od Niska. Z části druhého katovického transportu, umístěné dočasně v Jarocinu, uprchli ve skupině asi 50 vězňů Leopold Presser a jeho otec Artur, oba z Českého Těšína. Podplatili pašeráky a s jejich pomocí přešli přes řeku Tanew na sovětské území. Hlídky je uvítaly střelbou, byli zatčeni a eskortováni do Sieniawy k výslechům. Tam se šťastně shledali s Leopoldovým bratrem Egonem, který do Niska přijel už s prvním ostravským transportem. Podobnou vzpomínku na rodinné setkání měl Erich Traub z Ostravy, jemuž se podařilo uprchnout z odloučeného pracoviště tábora v Pysznici:

„Bylo mi tenkrát 18, bratru Egonovi 17 let. Příští den po příjezdu do Niska jsem byl přidělen na práci na nádraží. Bratr zůstal pracovat v táboře. Na nádraží jsem pracoval celý den a v noci jsme spali v prázdných vagonech. Hrozné bylo mé překvapení, když jsem se příštího dne s povozy, které vezly náklad z nádraží, vrátil do tábora a zjistil, že mezitím zařadili bratra do skupiny asi 500 osob, která byla hnána k sovětsko-německé demarkační čáře.

V táboře jsem zůstal sám, o dalším osudu bratra jsem nic nevěděl. Rodiče zůstali v Ostravě. Násilný rozchod s bratrem byl hrozný, ale jak se později ukázalo, byl to i kus štěstí. Asi za týden, bylo to tuším v neděli, jsem byl přidělen k práci na mostě přes San. V průběhu práce k nám došla zpráva, že do Niska dojel nový transport rakouských Židů a s ním i zbytek Ostraváků. Zanedlouho potom byl tento transport hnán přes most, nikoliv však do tábora, ale přímo k hranici. Nacházel se v něm i můj otec, kterého jsem v houfu našel a když šel kolem mne, doslova jsem ho vytáhl (naštěstí si toho žádný z gestapáků nevšiml) a ponechal na mostě u sebe až do skončení práce. Večer jsme z práce odcházeli a otec šel s námi. Vpašoval jsem ho do tábora. Byl už chudák ve velmi zuboženém stavu.

Díky táborovým lékařům (Ostravákům) byl otec příštího dne odeslán do blízké nemocnice, která byla součástí tábora a nacházela se v Pysznici. Já jsem byl zároveň přidělen do Pysznice, kam jsme se odebrali společně s otcem. Za nic na světě bych se už nebyl nechal od něho odtrhnout.

Otec se nějakou dobu léčil v nemocnici, později též pracoval. Mezitím jsme se dozvěděli, že se bratru podařilo šťastně uprchnout do SSSR a že se nachází ve Lvově. V Pysznici jsme s otcem pracovali už asi pět týdnů, když jsme oba také uprchli do SSSR a po prožitých útrapách se dostali do Lvova. Tam jsme se dozvěděli, že bratr mezitím odjel do města Buczacze, kde žije i se strýcem (matčíným bratrem), rovněž v říjnu vyvezeným do Niska. Za nějaký den jsme s otcem odjeli do Buczacze. Byl to nevyhlášeně krásný pocit, když jsme se i za tak hrozných okolností opět všichni čtyři sešli. Scházela nám už jenom maminka, se kterou se však už nikdo z nás nikdy nesešel. Ta zůstala v Ostravě a byla nacisty umučena.“

Vztah sovětských úřadů vůči židovské emigraci do SSSR prošel řadou proměn. Ještě koncem třicátých let odmítal SSSR jako jediný z velmocí přijímat Hitlerem ohrožené židovské uprchlíky s odůvodněním, že se jedná především o příslušníky středních tříd nevhodné pro život v sovětské společnosti, za jejichž kritickou situaci Sovětský svaz nenese žádnou odpovědnost, neboť jde o spory v rámci kapitalistických států. Okupací východního Polska v září 1939 se do SSSR dostal téměř milion polských Židů, dalších 300 tisíc Židů sem přešlo z území okupovaného Němci (zatímco jiní Židé utíkali před Stalinem opačným směrem). Zpočátku, kdy se sovětské úřady pokoušely na dobytém území všemožně potlačit předchozí polské instituce, udělovaly Židům ochotně sovětské občanství, aby získaly jejich podporu. Později už byla otázka postavena zcela kategoricky – buď sovětské občanství nebo gulag.

Před tímto problémem stáli i židovští uprchlíci z Niska. Preventivní opatření NKVD záhy stanovila, že poblíž západní hranice SSSR nesmějí žít cizí státní občané. Razie sovětské milice pátraly po podezřelých cizincích, kteří se nemohli vykázt povolením k pobytu. Jako nespolehlivé či státu nepřátelské živly je deportovali hlouběji do vnitrozemí, zvláště na Sibiř a do střední Asie. Mohli se tam ocitnout jako vězni koncentračních pracovních táborů, pověstných gulagů, nebo jako „zvláštní přesídlenci“ v přikázané oblasti, kteří nemuseli žít ve střežených táborech a mohli si sami vydělávat, měli však naprosté omezení pohybu. Další kategorii tvořili uprchlíci přistižení sovětskými hlídkami při překračování státních hranic. Zvláštní soudy je odsuzovaly za

„špionáž“ ke 3 až 8 letům vězení, obvykle v táborech nucených prací. V rámci tehdejších dobrých vztahů mezi Sovětským svazem a Německem byli bývalí českoslovenští občané nuceni k výměně svých pasů za pasy protektorátní, což však později po vypuknutí války znamenalo automaticky „jízdenku“ do gulagu.

Vyhnanci z Niska se rozptýlili po celé Haliči, především ve větších městech, v nichž existovaly židovské komunity – Stryj, Sambor, Drohobyč, Stanislav (Stanisławów), Przemyśl, Buczacz a především Lvov, kde žilo na tři tisíce židovských utečenců z bývalého Československa, včetně několika set českých Židů deportovaných do Niska. Velmi plasticky vystihl situaci utečenců ve Lvově Kurt Markovič z Ostravy:

„Do války mělo toto město asi 300 tisíc obyvatel, teď jich tu byl skoro milion. Těžko popsat, co to znamenalo pro člověka, který tu hledal přístřeší, práci a něco k jídlu. Nastal pro mne tvrdý život, jaký jsem dosud nepoznal.

Spal jsem na kamenné podlaze v kostele na ulici Leona Sapiehy. Někteří byli šťastnější – měli na přikrytí pokrývku nebo dokonce peřinu. Na magistrátě jsem dostal papír s kulatým razítkem a tím i povolení k pobytu. Lidé s podobným osudem se přihlašovali u odborových svazů svých profesí s nadějí, že touto cestou najdou práci. Přihlásil jsem se současně ve třech: u elektrosvářečů, u šoférů a u muzikantů. Na základě přihlášek se pořizovaly seznamy a pořadníky na uvolněná místa. Z nejhoršího nám měly pomoci tzv. potravenky, na které se vydávaly nevalné polévky. Vyvařovaly se na několika místech ve městě. Stávala na ně fronta třikrát denně, protože utečenců byly tisíce a většinou na tom byli stejně.

Byl listopad, sychravo, často pršelo. Mé oblečení sestávalo jen z toho, co jsem měl na sobě při přechodu hranic. Večer jsem býval notně promrzlý a v tomto stavu jsem nocoval na dlažbě kostela. Byl jsem z toho už zoufalý. Prodal jsem svoje »kanady«, dobré vysoké boty, a koupil si obyčejné polobotky, abych si z rozdílu přilepšil na jídle. Pak vzaly za své náramkové hodinky, ale to už bylo to poslední, co se ještě dalo zpeněžit. Každý bojoval o holou existenci a lidé záviděli tomu, kdo se jen trochu vymykal z tohoto stavu. S hrůzou jsem přemýšlel, jak to dopadne. Malá naděje svítila z náborů, prováděných ve Lvově pro ty, kteří byli ochotni se přihlásit na práci v Donbasu nebo do zemědělství v Kyjevské oblasti. Zážitky z fronty před náborovými kanceláři však byly otravné. Lidé se osočovali, nadávali si navzájem, unavení dlouhým vystáváním v »kolejkách« (frontách). Přímo na ulici si dělali ohýnky, aby se zahřáli, když čekali celé dny a noci než na ně přijde řada. Když jsem se nakonec dostal až před budovu, vytlačili mě bezohlední hromotluci z

řady a postavili se na moje místo. Neměl jsem sílu se znovu zařadit.

Pomohla mi šťastná náhoda. Z odborové organizace muzikantů mi nabídli, že bych mohl jednou týdně hrát na čajích o páté. Aspoň s něčím jsem mohl začít, navíc být ten hrací den v teple. Štěstí se na mě tehdy usmálo ještě jednou. Z Niska dorazili čtyři kamarádi, kterým se podařilo zachránit svoje kufry s oblečením a prádlem. Vzali mne mezi sebe, oblékli mě a přijali do svého kolektivu, opravdové komuny. Dva z party, Ludvík Seman a Arnošt Neumann, byli dobrými řidiči a našli rychle práci, Seman byl navíc kvalifikovaný zámečnick.

Blížil se konec roku. Přijali jsme nabídku přemístit se do Stanislavova, kde byla spíše naděje na získání práce. Ubytovali nás v židovské modlitebně, kterou vybavili palandami. Přešlo sem kolem 30 běženců z Niska. Z naší party se samozřejmě jako první uchytili oba šoféři. Další, Kurt Brunn, majitel malé sklárny z Frýdku, člověk s nesmírně dobrým srdcem, našel také práci ve svém oboru. Čtvrtý byl Erich Reiss, kterého jsem dobře znal z Ostravy. Měl za sebou státnici z práv, byl to člověk velmi společenský a díky tomu se stal číšníkem. To bylo terno. Poláci rádi vyhledávali kavárny a restaurace, konzumovali mnoho tvrdých nápojů, též z beznaděje nad prohranou válkou. Erich Reiss měl ohromné výdělky a nedělalo mu nijaké těžkosti, abych se k němu do restaurace chodil najíst. Byl jsem ze všech nejmladší a tak mi přisoudili úlohu jakéhosi příkazníka, který se všem staral o jejich věci, o vyprání prádla, úklid atd. [...]

Během půlročního pobytu ve Stanislavově jsem byl třikrát předvolán do úřadovny NKVD, kde mi nabízeli sovětské občanství. Po naší vlastenecké výchově doma se mi nějak přičilo vyměnit státní příslušnost a tak jsem podobně jako ostatní z naší skupiny zdvořile odmítl. Sověty to zarazilo, zdálo se mi, že se stali nedůvěřivějšími. Chápal jsem jejich postoj. Žili jsme na hranicích SSSR s Německem a i když existovala mezi oběma státy smlouva o přátelství, nemohlo nám uniknout, že se to v pohraničním pásmu hemží vojáky. V prostoru, kde jsme se zdržovali, byly tisíce lidí z různých zemí Evropy, o kterých sovětské úřady nic nevěděly. Každý soudný člověk přitom cítil, že za oficialitou proklamovaného přátelství mezi dvěma zeměmi s protikladnými ideologiemi nazrává konflikt. Nabídka občanství byla jakousi zkouškou naší loajality. Netušil jsem ovšem, že rozhodnutí úřadů bude tak tvrdé.

Na konci června 1940 v celém pohraničním pásmu soustředili cizince, naložili je do dobytčáků a expedovali do hlubokého zázemí. Nás čekala Sibiř.“

Ve Stanislavově žili i další utečenci z Niska, třeba Arnošt Rusek se svým otcem,

bratři Adolf, Vilém a Josef Tomanovi nebo další Ostravák Buchwalder. Do Lvova se dostal holič z Vítkovic Josef Gross se svým synem Kurtem. Zpočátku je pracovní úřad přidělil na Kleparovské nádraží, kde překládali materiál z vagonů, ale později se starší Gross natolik uchytil ve své profesi, že mu dokonce chtěli prominout deportaci na Sibiř. Odmítl, aby nemusel opustit svého syna. Jako hudebníci se ve Lvově živilí Ostraváci Ervín Toman a Edvin Šafář, který sem přišel i se svým otcem. Na pobyt ve městě vzpomíná Karel Hahn:

„Naše dvanáctičlenná skupina našla útulek v katolickém kostele svatého Vojtěcha. Jeho administrátor profesor Czuruk, pobožný katolík, ač věděl, že jsme Židé, choval se k nám jako otec. Půl roku jsme žili pokojně. V dubnu však přišel pogrom. Ruská milice a vojsko obklíčily čtvrtě, uzavřely ulice, prohlížely domy a sebraly každého, koho přistihly na ulici. Bez výsledku všechny, kdo neměli sovětské povolení k pobytu, odvezly na nádraží, nacpaly do deportačních vlaků a odvezly na Sibiř. Důvody neřekly, nic na ně neplatilo, chovaly se hrozně. Viděl jsem srdcervoucí scény, když milicionáři rozdělili židovské rodiny, rodiče, děti, bratry, sestry. Byli přepadeni náhle, odvezeni násilím a již nikdy v životě se neshledali.“

Zajímavé svědectví o životě ve Lvově obsahuje i vzpomínka Adolfa Sonnenscheina: „Ve Lvově jsme se dozvěděli, že Židé chodí do dvou kaváren, do kavárny Rix a kavárny De la Paix. První, koho jsme tam potkali, byl mladý Fatti Borger, byl nějak příbuzný se starým Borgrem, co měl v Ostravě obchod »Pod laubama«. A ten se o nás postaral. Okamžitě tam v kavárně udělal pro nás sbírku, jeden lvovský advokát nám nabídl k ubytování svou bývalou kancelář. Krásné klubovky, otoman, žili jsme tam celý týden. Švagr měl brilantový prsten, prodal ho a dostal hodně peněz, tak jsme neměli bídu.

Já jsem ovšem hledal práci, nechtěl jsem žít na úkor svého švagra. Dověděl jsem se v té restauraci, že hledají číšníky na výpomoc na jeden den. Do Lvova měl přijet maršál Timošenko se svými důstojníky a chystala se velká hostina. V životě jsem číšníka nedělal, ale můj bratr byl přece ředitel hotelu, tak jsem se za něho vydával. Vypůjčil jsem si v zastávárně černé kalhoty a bílou blůzu, dobře to dopadlo. Vedoucí mi pak nabídl další práci, vzal jsem bufet a restauraci Pod korunou v centru města. Jen jsem tam vešel, vidím u výčepu kolegu Landsbergra z Ostravy, šel s námi do Niska a už tady čepoval pivo. Brzy jsem se dobře zapracoval jako číšník a měl jsem i nějaký ten zisk, takže mi nabízeli další směny. Chodili tam většinou sovětské občany, co měli hodně peněz, různí majitelé podniků a podobně, vždycky si objednávali deset pív, aby nemuseli stát ve frontě. Dávali mi i zpropitné, a jaké! Poukaz na boty nebo na oblek, to byla tenkrát vzácnost. Jedné noci

v červnu 1940 však u nás zaklepali enkávedisté. Prohlédli si naše věci, čichli k láhvi kolínské vody a celou ji vypili, mělo to 70 procent špiritusu. Týden nás drželi v kasárnách Petra a Pavla a pak po skupinách odvezli na nádraží a do lágru.“

Někteří z niských utečenců si našli obživu i mimo oblast Lvova, třeba vyučený textilák Bohumil Weissmann našel práci v oboru ve Vorošilovgradě, kde začal později studovat pedagogický institut. Ferdinand Schnitzer odešel ze Lvova do Černovic, kde jako vyučený krejčí snadno našel práci v krejčovském závodě. Byl dokonce vyznamenán jako vzorný pracovník. Jeho štěstím bylo, že Černovice nakonec připadly Rumunsku, což ho uchránilo před nacistickou likvidační perzekucí. Dostal se sice do ghetta zřízeného v Černovicích pro 50 tisíc Židů, ale později byl jako Čech zatčen a hrozil mu koncentrační tábor Buk. Nakonec vše dobře dopadlo:

„Polská vláda v exilu intervenovala u rumunské vlády prostřednictvím chilského vyslanectví za propuštění polských občanů. Hlásil jsem se jako Polák a tak jsem se dostal pod chilskou ochranu. Do věznice přišel jednoho dne zaměstnanec vyslanectví a odvedl nás zpět do ghetta, kde jsem pracoval dále jako krejčí. Byly to zlé doby. Nebylo co jíst, ohrožovala nás Železná garda, musel jsem se jako cizinec neustále hlásit, ale žil jsem a to bylo v dané době nejdůležitější.“

Většina jeho kolegů z niských transportů takové štěstí neměla. Paradoxně dokonce i ti, co se dostali do gulagů na Sibiř, měli nakonec díky vývoji válečných událostí větší šanci na přežití než ti, kteří se deportacím do gulagů nějakým způsobem vyhnuli a byli ještě v Haliči v době příchodu německých vojsk. Odhaduje se, že po vyvrcholení deportací na Sibiř v červnu 1940 zůstalo v Haliči a na Volyni sotva 300 československých Židů, utečenců z Niska. Některým se podařilo evakuovat, i když ústupové cesty byly vyhrazeny Rudé armádě a civilní obyvatelstvo mělo jen omezenou možnost útěku. Mnozí padli při pohybu fronty, další byli povražděni při pogromu, který na přelomu června a července 1941 spáchali příslušníci ukrajinských pomocných oddílů, vstupující do Lvova v patách za německou armádou. Němci jim tehdy předali město na tři dny, aby je „vyčistili“ od Židů. Během nich bylo zavražděno jen ve Lvově 6 tisíc Židů. Ve lvovské věznici na Brigidkách tehdy čekal na výstřel do týla i Simon Wiesenthal, rodák z Buczacze. Zachránily ho kostelní zvony, jež ohlásily nešpory a přerušily vraždění; ráno ho pak odvedl z věznice známý strážník.

Počátečním vražděním však utrpení Židů na Haliči neskončilo. Ve Lvově bylo zřízeno veliké ghetto, a na předměstí v Janově vznikl koncentrační tábor, v němž

zahynuly tisíce místních obyvatel, především Židů. Po válce se v Sovětském svazu o tomto významném místě holocaustu příliš nemluvalo; v samotné Dolině smrti, na místě masových vražd, byl postaven vepřín a chovná stanice psů. Nedávno však byl zbudován ve Lvově, v prostorách někdejšího ghetta, symbolický památník židovským obětem.

Známe jen některá jména těchto obětí, jež prošly Niskem. Ve Stanislavově byl ubit jistý Goldberger, který se kvůli nemoci vyhnul deportacím na Sibiř. Podle svědectví A. Sonnenscheina, jemuž Němci zabili ve Lvově švagra a strýce, se jiný Goldberger, student práv z Jablunkova, stal ve lvovském ghettu židovským policistou. Byl prý nacisty pro odbojovou činnost pověšen před zraky svého otce, který musel stát u šibenice celou noc. Stejně nekonkrétní jsou i zprávy o tom, že několika ostravským Židům se v roce 1941 podařil ilegální návrat do protektorátu.

5. Tábor v obci Zarzecze u Niska nad Sanem

Návrší s obcí Zarzece se vypíná nad záhybem Sanu tak jako v dobách, kdy na něm stál koncentrační tábor pro deportované Židy. Na podzim se tu i dnes prohání nad řekou chladný vítr a cáry mraků jen občas probleskne nízké slunce. Tráva u řeky sahá až ke kolenům, jako by se tu už dávno nepáslo. Po mostu přes San hučí nákladňáky, silueta Niska se ztrácí v podvečerním oparu. Místní občan Józef Ślusarczyk měl na začátku války asi patnáct let:

„Náš dům už tu tenkrát stál, ale trochu jiný než dnes. Přišli někdy na podzim, mohlo to být koncem října. Spali i v našem stavení, ve stodole a na půdě, kde jen bylo trochu místa. A potom stavěli, ani jim to moc dlouho netrvalo, museli se zabydlet před zimou. Mluvili česky. Nikdo tu česky neuměl, ale bylo jim rozumět. Když je potom někam odtransportovali, baráky tu ještě nějaký čas stály, hlídalo je gestapo, ale pak je rozebrali a odvezli. Všechno bylo dřevěné, takže tu nezůstalo vůbec nic. Byly tu ještě takové nízké betonové sloupky, široké tak 50 na 50, ale hodilo se to na stavbách, tak tu dnes nezbylo už nic.“

Někdejší obecní pastviny Na luhu jsou dnes až k ohbí cesty zastavěné dlouhou frontou rodinných domků se zahrádkami. Za války bylo jen pár domků po pravé straně cesty, tábor vznikl ve volném prostoru nad řekou. Když si sem s patřičným odstupem promítneme Haasovu kresbu tábora, ustoupí zcela snadno domky i zahrádky táborovému plotu podél cesty a těžkým obrysům vězeňských baráků. Uplynulo už hodně přes půl století, ale dispozice těchto míst se nezměnila, křižovatka, cesty, San – vše je na svém místě, ponurý duch tábora odtud ještě zcela nevyvanul.

Zatímco půlku prvního transportu z Ostravy už vyhnali do země nikoho, budoucí tábor se rozrůstal. Nejlépe o tom mohl vypovědět stavitel Isidor Zehngut, který tu organizoval stavební práce: „Pracovalo se pilně, částečně ve vlastním zájmu s ohledem na pokročilou podzimní dobu, chladné a sychravé počasí, aby se vyhnanci mohli co nejdříve nastěhovat do nově postavených baráků, ještě před nástupem zimy.“

Prozatím se však obytné baráky nestavěly. Provizorní barák, který se začal stavět prvního dne, se zvětšil na potřebnou velikost. Zároveň bylo započato se stavbou obytného služebního baráku pro SS u vchodu do tábora. Mimo to se stavěly stáje pro koně a kůlny pro vozy a pracovalo se na stavbách kuchyně a skladiště.

Současně pokračovala stavba pekárny, která se prováděla z cihel, kdežto veškeré jiné objekty byly postaveny ze dřeva. Pec byla stavěna pro topení dřevem, poněvadž jiné palivo v tomto kraji nepřicházelo v úvahu. Pak teprve přišly na řadu stavby obytných baráků, z nichž celkem čtyři byly úplně dohotoveny. Tyto baráky byly 24 m dlouhé a 6 m široké a měly na štítových stranách přístavby pro vchody a umývárny. Tábor byl obehnan hustým plotem z ostnatého drátu. Před vchodem stála stráž. Nikdo nesměl bez povolení vstoupit do tábora nebo tábor opustit.

Zvláště obtížná byla doprava stavebního materiálu. Sedláci sice dovezli nejnutnější hmoty a nářadí pro první den. Počínaje druhým dnem dopravovali povozy dříví a prkna od stanice Nisko jen k západnímu břehu Sanu. Při přeplavbě přes San pomáhali zákopníci a odsud nosili vězni veškeré hmoty na svých ramenech asi 3 km daleko po strmé, deštěm promočené stráni na staveniště. Skladiště na východním břehu Sanu muselo být každodenně večer úplně vyprázdněno, aby se ušetřila noční stráž. Často již nastala noc a ještě dlouho tančila po stráni světla lamp, jež svítily vězňům na chodníky.“

Eichmann při výběru místa pro tábor patrně nezjišťoval, zda je v okolí dostatek pitné vody. U stavení Ślusarczykových byla sice studna, ale ta sotva stačila napojit hospodáře. Vrty provedené na pastvisku vodu našly, ale bakteriologické zkoušky vyloučily její užívání. Teprve za vesnicí, asi 2 kilometry od tábora, vyhloubili studnu, z níž čerpali vodu ručním čerpadlem. Dováželi ji v sudu do tábora, k čemuž byl vyčleněn jeden pár koní s kočím a pomocníkem. Pro tábor bylo u sedláků zakoupeno asi dvacet koní a několik vozů, ale ty sloužily jen táborovým strážím, stavební materiál nosili dál vězni v rukou a na rameni. Zásoby paliva dovezené z Ostravy či zakoupené u vesničanů nemohly vystačit, takže správa tábora koupila kus lesa poblíž tábora a zvláštní skupina vězňů tam začala kácet stromy a dopravovat je do tábora.

V této skupině byl i Arnošt Spira: „Stavěly se provizorní baráky, skladiště pro potraviny, kuchyň atd. Byla postavena i pekárna s dosti velkou kapacitou, protože chléb se pek i pro vojáky z blízké jednotky. Tak se začalo se stavbou komandantury, protože esesáci byli ubytováni provizorně v jednom opuštěném selském stavení, a také se začaly stavět první baráky pro nás. Na konec se stavěly stáje pro koně, kůlny a větší latrína pro nás, dosti vzdálená od obytných baráků. Protože pro stavbu baráků bylo lidí dost, přešel jsem k dřevařské skupině, kde jsme řezali a sekali dřevo na otop. Museli jsme zásobovat kuchyň, komandanturu a samozřejmě i ostatní baráky.“

Nejvýraznějším znakem každého tábora je patřičné oplocení, takže nemohlo chybět

ani v táboře pro Židy. Inženýr Bachrach, který byl v táboře zařazen jako stavební dělník, měl na stavbu plotu nepříjemnou osobní vzpomínku:

„Sotva jsme postavili první baráky, kde jsme mohli »bydlet«, nařídilo nám komando SS postavit plot s ostnatým drátem. Sloupy jsme museli přinést z výroby telefonních sloupů, která ležela na břehu Sanu poblíž vyhozeného mostu, asi 2 km od našeho lágru. Ve fabrice sloupy naimpregnovali, byly pak značně těžší než normální dřevo. Byly dlouhé tak 8 metrů, takže nošení byla velmi namáhavá a těžká práce. Esesáci nám nedovolili rozříznout sloupy přímo v továrně, ale ironicky nám nařídili odnést klády na ramenou, vždy 6 až 8 mužů na jeden sloup. Náš tábor stál na kopci, výškový rozdíl činil skoro sto metrů. Šlo se asi kilometr po rovině v poli, pak strmý kopec a zbytek zase pole. Celý den byl prudký liják a kopec s jílovitým povrchem se stal skoro nepřekonatelnou překážkou.

Když jsem viděl vyčerpané kamarády, doběhl jsem do skladu a přinesl tesařskou kramli a lano. Pomocí tohoto náradí jsme sloupy vytáhli na kopec a dál už na ramenou odnášeli k táboru. Velitel lágru s úsměškem uznal tento »zlepšovák« židovského »fizikusa« a mlčky nám to trpěl. Jinak to ale dopadlo odpoledne, kdy nastoupil nový esesman a s velkým křikem okamžitě zakázal tuto pomoc »pohodlným Židům«. Měl jsem štěstí, že jsem na přídavek nedostal pár facek.“

Život v táboře zvolna dostával jistý řád, závislý především na samotném provozu tábora jako uzavřené jednotky. Záhy se ukázalo, že optimální kapacita tábora v podobě, v jaké byl postaven, představuje asi 500 vězňů. Ač byli kromě půlky prvního ostravského a části prvního vídeňského transportu všichni další příchozí až na pár jednotlivců okamžitě vyhnáni pryč, nacházelo se koncem října v táboře skoro tisíc vězňů. Proto byl kolem 20. listopadu jejich stav radikálně omezen na asi 500 osob a později se už jen mírně snižoval.

Původní představa nacistů o Nisku jako velkém průchozím táboře pro Židy, kteří budou postupně rozesíláni do okolí, vzala za své hned v době příjezdu prvního transportu. Zákaz akce byl vlastně šťastnou náhodou, která uchránila tisíce Židů z protektorátu, Vídně a Horního Slezska před krutým strádáním a přímým ohrožením života. V místních podmínkách, naprosto nepřipravených na příchod desetitisíců nových obyvatel, by to nemohlo skončit jinak než katastrofou.

Eichmann byl rozhodnutím nadřízených zjevně zaskočen, když se proti své původní představě vracel po dvou dnech přes Ostravu do Berlína. Sotva mohl veliteli strážní

jednotky sturmbannführerovi Postovi nechat nějaké přesné informace ohledně dalšího postupu. Jedno však bylo jasné: není zapotřebí budovat velký tábor, většinu příchozích bude nutné vyhnat pryč. Blízkost sovětské hranice a poměrně široké pásmo »země nikoho« k tomu dávaly mimořádnou příležitost.

Proč vlastně nebyl tábor zrušen už v samotném počátku? Nabízí se několik vysvětlení. Transport vězňů zpátky by znamenal příliš velké fiasko policie, takže nepřipadal v úvahu. Bylo sice možné vyhnat všechny vězně a tábor vůbec nestavět, ale co s původním úkolem, prostředky a materiálem? Čerstvě jmenovaný velitel tábora Post by se nepochybně cítil dotčen, kdyby o svou funkci měl přijít ještě dřív, než ji vlastně začal vykonávat. Zájem na další existenci tábora měli jistě i muži z ostrahy, neboť se tu v klidu, bezpečí a poměrně dobrém zaopatření mohli vyhnout službě v bojových jednotkách. A bylo také třeba vyčerpat shromážděné prostředky, nehledě už na skutečnost, že z majetku Židů bylo velmi snadné ledacos získat či uloupit. Tábor byl postaven a konec konců mohl zčásti plnit i jeden ze svých původních úkolů, být jakýmsi zkušebním kamenem pro případné další akce toho druhu.

Velitel tábora zprvu zřejmě podléhal jako velitel ostrahy ostravské pobočce Ústředny pro židovské vystěhovalectví, ale až do 19. 12. 1939 byl tábor v kompetenci Ústředny pro židovské vystěhovalectví ve Vídni. Od tohoto data spočívala odpovědnost přímo na veliteli tábora, který byl zároveň vedoucím Ústředny pro židovské přestěhování v Nisku nad Sanem. Tento název je spolu s kulatým razítkem »Komando SS – tábor Zarzecze« uveden i na propouštěcích listech z tábora, i když se jistý čas pro tábor používal i název „Ústředna pro židovské přeškolení“.

Ubytovací podmínky byly sice primitivní, ale snesitelné. Každý měl vlastní postel stlučenou z prken, jen výjimečně byly dvouposchod'ové palandy. Kufr s věcmi byl uschován pod postelí. Mrazivou zimu pomohly vězňům přečkat matrace a peřiny, dodané později z Ostravy. Mnozí z vězňů, hlavně zpočátku, v táboře vůbec nebydleli, platili si ubytování u vesničanů. Byli to hlavně řemeslníci, krejčí, ševci, hodinář, lékaři. Dodnes je ve vsi k vidění »dům českých lékařů«, dřevěná stavba, už poněkud zchátralá, ale tenkrát musela patřit k nejvýstavnějším. Místní rodák Stanisław Szoja si vzpomíná: „Zpočátku jim nebylo nijak zle, měli svobodu, často chodili i k nám. Tady bydleli dentisté, většinou to byla samá inteligence, vzdělaní a bohatí Židé, ne jako ti naši z Ulanowa. Víím, že i mé matce spravovali zuby...“

Paní Aniela Rękasová s úsměvem dodává, jak u ostravských Židů dobře nakoupila:

„Bydleli u nás po domech, moc příjemní lidé. Vzpomínám si na jednoho hodináře, spravoval hodinky a pořád si při tom prozpěvoval. [...] A jaké nádherné střevíčky jsem si od nich koupila! Víte, tady shora byly višňově červené a boky měly bílé. A byly na prodej. Říkali mi: Určitě Vám budou, obujte si je, zkuste ten pravý. [...] Měla jsem malou nohu, hned mi padly. A koupila jsem je. Byly opravdu moc pěkné...”

Táborová strava se vydávala třikrát denně a podle většiny pamětníků byla dobrá, zvláště v prvních měsících, kdy bylo ještě dost dovezených zásob. Vařili vyučení kuchaři a hostinští, na obědy a večeře v Nisku mnozí vězňové později v Terezíně či v koncentracích jen s povzdechem vzpomínali. Arnošt Spira uvádí, že malíř Leo Haas „...denně vypisoval s patřičnými kresbami na černou tabuli křídou jídelní lístek, a to s humorem, který mu byl vlastní. Když například byly brambory, po ostravsku »kobzole«, nakreslil chlapa, který druhému »kope« do podrážky, po ostravsku do »zole«. Škoda, že se ani jeden z těchto vtipných »speisezettlů« neuchoval.“

Později, když se dovezené zásoby ztenčily, nakupovali maso, zeleninu a další potraviny přímo u vesničanů v okolí, nebo je vyměňovali za sůl a mýdlo. Vězeňským lékařům bylo například povoleno ošetřovat nemocné v celém okolí, neboť po průchodu fronty tu žádní místní lékaři nezůstali. Docházeli za pacienty až do vesnic a honoráře za ošetření a léky zaplacené většinou potravinami odevzdávali do táborové kuchyně. Stanisław Szoja z obce Zarzecze si vzpomíná, že ho čeští lékaři vyléčili za dva bochníky chleba ze zápalu plic. Jinou vzpomínku má Stanisław Paják:

„Byl tu jeden, co vozil z pekárny chléb. Moje dcerky byly tenkrát ještě úplně malé, vysedávaly tu v okně. A on povídá, že nechal doma v Čechách zrovna takové malé děti, asi tříleté. A pokaždé, když jel kolem, dal mým dcerkám takovou velikou housku. Nevím, povídal, co se s těmi mými doma stalo, když nás tak vyhnali. Museli jsme se sbalit, všechno tam nechat a teď se touláme po světě“.

Julia Oleksaková z obce Zarzecze se už před válkou provdala za místního převozníka, oba dosud bydlí v domku na břehu Sanu a jsou živou kronikou místních událostí. Židé z tábora k nim prý často chodili pro jídlo, hlavně pro vajíčka, pan Oleksak je převážel přes řeku. Podle Stanisława Pajáka měli značnou volnost. Kdo prý měl dost peněz, mohl se dostat pryč, do Ruska i do Ameriky. Po válce potkal v Kanadě jednoho z Židů, co vzpomínal na niský tábor. Pocházel z Rzeszowa a hlásil se k němu, ale nechtěl moc vzpomínat, prý se o politiku nestará a chce si hledět jen svého obchodu s oděvy. Právě v Kanadě se zřejmě uchytilo mnoho bývalých niských vězňů, počátkem

devadesátých let jejich sdružení zasadilo na budovu nádraží v Nisku nad Sanem pamětní desku připomínající první deportace.

Také sanitární podmínky v táboře byly vcelku dobré, především proto, že tu byl dostatek zkušených lékařů, léků a přístrojů dovezených z Ostravy. Lékaře a některé další odborníky z tábora nevyháněli, naopak jim bránili v odchodu, takže jich tu bylo víc než deset. V táboře byla lékařská ambulance a marodka, v nedaleké vesnici Pysznica byla ze školní budovy zřízena nemocnice s 15 lůžky a se čtyřmi lékaři. Daly se tu provádět jen ty nejjednodušší operace, jediné zaznamenané úmrtí s životem v táboře vůbec nesouviselo. Tato lékařská stanice měla sloužit též jako záchranný bod pro vyhnance z tábora na jejich cestě k východní hranici a pro ty, co se rozhodli přečkat někde v okolí. Druhá taková stanice byla zřízena v Ulanově a byla v ní dentistická ambulance. Přímo v obci Zarzecze ordinoval jako zubní lékař dr. Neumann. Tři lékaři z řad vězňů byli na čas posláni do Lublinu – dr. Taskier, dr. Kurzbauer a dr. Grossmann, k dalším lékařům patřili Jan a Jiří Velemínští, dr. Knöpfelmacher, dr. Wechsberg, dr. Singer, zubní lékař dr. Zipfer aj.

Pracovní podmínky byly značně různorodé, jednalo se především o služby spojené s provozem tábora a o stavební práce. Pracovalo se při těžbě dřeva v lese i v táboře v řemeslnických dílnách (obuvnická, krejčovská, truhlářská), v pekárně či v prádelně. I v zimě ještě pokračovala výstavba tábora, další skupina vězňů opravovala přístupové cesty k Sanu a získávala dřevo z rozbitého mostu. Šlo o pilíře a trámy z částečně dřevěného mostu přes San zničeného v prvních dnech války. Druhý most byl zcela dřevěný, postavili ho za války zákopníci a byl těžce poškozen rozvodněnou řekou. Vězni zprvu pomáhali vojákům most opravit, ale později podle Isidora Zehnguta dovolil velitel tábora rozebrat i zbytky tohoto mostu:

„Dřevo z těchto mostů bylo na saních koňmo dovezeno do tábora a rozřezáno na palivo. Denní spotřeba palivového dříví činila čtvery sáně. Proto byly sestaveny dvě pracovní skupiny vězňů, které dostaly po dvou saních s koňmi. Jedna skupina pracovala dopoledne, druhá odpoledne, uvolňovaly dříví z mostů a dovážely je do tábora. Tyto práce se konaly bez doprovodu SS-mannů, nespotřebovaly celou dobu půldne a vyvolávaly pocit jakési volnosti, což bylo důvodem, že se vězni k této práci rádi dobrovolně hlásili.“

Podobnou vzpomínku měl i A. Spira: „Nějakou dobu jsem také pracoval na Sanu. Několik nás vězňů přidělili vojákům a pomáhali jsme jim při opravě nouzového mostu.

Pracovali jsme na levém břehu Sanu. Vojáci se k nám chovali dost dobře, bylo vidět, že nenáviděli SS. Často si tropili žerty tím, že stříleli těsně nad vodou na druhý břeh. Strašně vylekali hrdiny od SS, kteří se rychle, kde jen se dalo, skrývali a vojáci se smáli. I my jsme z toho měli radost.“

Pracovalo se po celý den až do tmy, za každého počasí. Zpočátku nebyl žádný den volný, později určili neděli k provedení úklidu a očisty. Vězni trávili večery vyřizováním korespondence, hrou v karty a úvahami o dalším postupu. Mnozí zůstávali v táboře především proto, že jim to umožňovalo spojení s rodinou a dávalo naději na opětovné shledání, zatímco odchod ke Lvovu byl krokem do neznáma. Pocit nejistoty a stísněnosti, jak jej umocňovala táborová atmosféra se strážemi SS a ostnatými dráty, překonávali kamarádkou soudržností a solidaritou. Patřily k tomu i společné večerní modlitby a další táborové rituály, o nichž nás zpravuje dochovaná táborová hymna, Píseň lágru na Sanu, kterou složil Fritz Weiss. Zpívala se prý na tehdy oblíbenou melodii písně „Veselá vyjížd'ka po moři“ a její text si všímá některých typických projevů táborového života, jejichž náznaky možná nezasvěceným už tolik neřeknou. Přesto tento neobvyklý pohled na život v táboře uvádíme alespoň v přibližném překladu (německý originál je rýmovaný):

Píseň lágru na Sanu

V lágru Zarzecze se Židé pilně přeškolují,
i chytrák tu za čtrnáct dní zblbne.
Refrén: Holá ri, holá ro, holá ria ria ria ha ha ha ha ha,
holá ri, holá ro, holá ria ria ria ho haló.
Advokáti nosí prkna, soustružníci nosí slámu,
bankovníci, ředitelé polibosti škrabou brambory.
A jedni stavějí baráky, a druzí latríny.
Kdo se chce v latríně vykakat, musí tam dojet tramvají.
Na vytažení pilířů je každý strašně pyšný,
většinou si však narazí pracky, tu a tam trefí i dřevo.
Kdo se chce správně ulejvat, ten jde k lesní partě,
pracuje tam 20 lidí, ale nikdo neví kdy a jak.
Strava je dobrá a bohatá, to se po všech stránkách cení,

při každém jídle jsou pokrmy umělecky připálené.
Při práci dělá početní stav 370 mužů,
ale když se pak fasuje jídlo, přijde jich na 500.
Velice slavný je v lágru též výstrojný sklad,
když si dnes vyfasuješ nějaký oblek, je zítra určitě pryč.
Kdo nemá štěstí u machrů, je vybrán k Sanpartě,
tam se nikdy nenaplní stav, tam budou pořád lidi počítat.
Sanparta je veselá, Sanparta se raduje,
neboť jedni nosí prkna a ti druzí dělají jen tak.
Jeden nese prkno zpředu a ten druhý zezadu,
ale vpředu ani vzadu se páni stavitelé nenajdou.
Švec, krejčí a čistič říkají každou chvíli:
my máme práci přísně zakázanou, my patříme k velení.
O zdraví a hygienu snaživě pečují doktoři,
člověk koneckonců stejně musí umřít, k tomu je už narozen.
Jejich rady jsou skvělé, když děláš pravý opak,
chceš-li je však kritizovat nebo máš-li důvod křičet,
včas na tebe v tomto oddělení pošlou gestapo.
A večer se barák podobá kavárně,
každý bere do ruky radši karty než náradí.
Ač jedni jsou z Ostravy a druzí zase z Vídně,
odkud kdo pochází je úplně fuk, když začne Telachin.

Ostrahu tábora zajišťovalo asi dvacet mužů SS a bezpečnostní služby podřízených veliteli tábora. Někdy v listopadu přišla do tábora skupina mladých Volksdeutschů, většinou bývalých Poláků, z nichž někteří uměli z domova mluvit i jidiš. Drželi stráž u vchodu do tábora a zajišťovali noční službu. Chování táborových stráží se nevyznačovalo ukrutnostmi či snahou o systematickou likvidaci vězňů, jak tomu bylo později v koncentračních táborech, přesto záviselo dosti často na souhře okolností, na dobré vůli či dokonce náladě strážných, kteří se cítili být příslušníky „vyšší rasy“. Někdy omezovali vězně zbytečnými nástupy a prohlídkami nebo vojenským drilem, ohrožovali je zbraněmi, v opilosti je často bili a stříleli kolem sebe. Nebyl však zjištěn případ zastřelení či ubití některého vězně.

První velitel tábora Post toleroval poměrně mírný táborový režim. Svou roli sehrála i okolnost, že si vážil vedoucího táborové samosprávy profesora Eislera, bývalého vedoucího úředníka jednoho ze závodů Vítkovických železáren. Tento korektní vztah patrně ovlivnil i chování celé ostrahy. Jak ale uvádí izraelský historik Seev Goshen, úplně jiný vztah zaujímal velitel vůči Židům určeným k vyhnání z tábora: „...choval se k nim velmi drsně, aby, jak jednou řekl, zvýšil jejich odolnost k utrpení. Jednou při jízdě na koni a se zvednutým jezdeckým bičíkem v ruce povzbuzoval staré Židy z právě příšlého a dále hnaného transportu slovy: Hněte kostrou, staré svině! Pak přijel zpátky k Židům pracujícím na mostě a nabídl jednomu z nich cigaretu. Když tento muž měl odvahu s díky ji odmítnout, zarazil se a řekl: Tak proto? Zapamatuj si: komu prokážeš soucit, ten se zlomí!“

Seev Goshen uvádí ještě jednu drobnou příhodu s táborovou stráží: „Téměř denně vodil mladý muž z Drážďan do blízkého lesa skupiny ke kácení stromů. Když přišli na pracoviště, řekl dozorce: Dělejte něco, mohla by přijít kontrola! Pak se obrátil ke skupině zády a věnoval se až do konce pracovní doby drezúře svého ztepilého ovčáka. Jednou při zábavě řekl tento esesman: Samozřejmě, že jsem antisemita, ale to neznamena, že bych měl Židům činit zlo. Od té doby, co byl můj bratr pobodán jedním židovským komunistou, jsem antisemita.“

V táboře došlo k několika vážnějším incidentům. V noci na 2. listopad vtrhly stráže s křikem do vězeňských baráků, rozbíjely postele a zavazadla vězňů. Nikdo si jejich řádění nedovedl vysvětlit. Teprve příštího dne se dověděli, že jeden ze strážných byl pohřešován, takže se podezření obrátilo nejprve vůči vězňům. Údajně ho k ránu našli opilého ve vesnici. Ve skutečnosti však, jak se zjistilo až ze spisů nalezených po válce, se onen strážný pokusil o sebevraždu. Uvádí to Danneckerovo sdělení s žádostí o neprodlené předání Eichmannovi: „Dne 1. 11. 1939 učinil untersturmführer SS Vetter pokus o sebevraždu kapesním nožem. Nachází se t. č. v soukromé nemocnici v Rozwadowě a je mimo nebezpečí života.“

Někteří pamětníci vzpomínají na výhrůžky v souvislosti s nezdařeným atentátem na Hitlera z 8. 11. 1939. Strážní prý jim zcela vážně oznámili, že pokud by se atentát podařil, vyvraždili by celý tábor. Podobnou hrozbu připomněl A. Spira: „17. listopad 1939, vzpoura českých studentů, se odrazil také u nás. Pro gestapáky to byl důvod řádně se opít a oslavovat vítězství. Chodili po jednotlivých pracovních skupinách a vyhrožovali, že zastřelí každého, kdo by se odvážil nějakého trestného činu. Na našem úseku nám

mávali pistolemi před obličejí, pak vypálili několik ran do dřevěného ohrazení a po tomto hrdinském činu odešli.“

Před vánocemi byl ze své funkce odvolán první velitel tábora Post. Funkci převzal sturmbannführer SS Anton Binner, dosavadní vedoucí SS a ostrahy tábora. Říkalo se o něm, že týral Židy v Lublinu, ale s jistotou víme jen to, že byl v roce 1939 prvním velitelem složek SS v Lanškrouně. Proslul svým hrubým jednáním s vězni. V táboře došlo k citelné změně poměrů. Vzpomíná A. Spira:

„Hned při prvním apelu vydal Binner nové rozkazy, zakázal mimo jiné svítit v barácích, zavedl přísnou cenzuru korespondence atd. Přestože stavba baráku pro komandanturu nemohla být pro nedostatek materiálu dokončena, nařídil při apelu představenému našeho lágru, že barák musí být do Vánoc hotový. Stavitel Bellak odpověděl, že to není možné. Velitel opakoval ostrým tónem, že barák musí být do Vánoc hotový. Stavitel Bellak znovu odhodlaně a rázně odpověděl, že to není možné. Teď nastala pauza – tomu surovci si dovilil někdo odporovat, a ještě k tomu Žid – to byl moment, kdy jsme si mysleli, že se něco stane. Velitel chvíli mlčel, a pak se zeptal, proč by to nešlo. S ulehčením jsme si oddechli, protože jsme viděli, že velitel už ustoupil. Chybějící materiál byl pak dodán a teprve potom byla stavba dokončena.“

Nebyl realizován ani druhý Binnerův příkaz. Chtěl totiž vybudovat kolem tábora široký a hluboký vodní příkop. Upustil od své myšlenky teprve poté, co mu dokázali, že příkop by byl stejně většinu roku bez vody. O Binnerově třetím příkazu napsal I. Zehngut: „Bylo nemyslitelné, že by tento surovec nechal židovské vězně na pokoji. Nařídil postavit uvnitř tábora plot z ostnatých drátů, který měl oddělit část tábora používanou esesáky od části židovské. Mezitím nastoupila tuhá zima, až mínus 40 stupňů, a zem byla do hloubky promrzlá. Díry pro betonové sloupky se musely vytloukat železnými tyčemi. Plot musel být postaven, i když nemohl sloužit žádnému praktickému účelu.“

Vězni jen těžce nesli zpřísnění režimu a změnu v chování stráží, v táboře zavládl strach a nejistota. Naštěstí období Binnerovy krutovlády netrvalo dlouho. Svůj pád si podle pamětníků zavinil sám svým chováním. Nejčastěji se jako příčina tohoto pádu uvádí historka, kterou popsal A. Bachrach: „Esesmani v černých uniformách byli mimo službu stále opilí a v tomto stavu obtěžovali nejen vězně, ale i vesničany, zejména mladší ženy. Když se jim bránily, začali v podnapilém stavu střílet a jako terč si vybírali svaté obrázky, které byly na stěnách v každém domku. Když se tyto výtržnosti opakovaly i za

účasti velitele tábora, odjel místní farář za kruté zimy s koňským potahem do Krakova se stížností na chování okupantů. Z nejvyšších míst byl pak obávaný velitel odvolán i se svým oddílem ostrahy. Nový komandant se po těch strašných týdnech jevil jako slušný člověk a poslední týdny našeho pobytu v lágru byly už celkem snesitelné.“

Pamětníci shodně vzpomínají na opilecké řádění Binnera a jeho kumpánů, kteří místo v táboře trávili noci ve vesnici v „Domě u tří děvčátek“, jak se říkalo hostinci, který vedla vdova se třemi dcerami. Nový velitel hauptsturmführer SS Kriegel zastavil na dobu zimních mrazů stavební práce a tábor se soustředil jen na udržení provozu. Docházely zásoby některých potravin, cesty za nákupem do Lublinu byly stále méně úspěšné.

Tehdy se zrodil nápad na jednorázovou dodávku většího množství potravin a dalších potřeb pro niský tábor. Židovská obec v Ostravě byla ochotna potraviny zakoupit a odeslat a žádala centrálu ve Vídni o povolení přepravy. Vídeň sdělila, že tábor už nemá ve své kompetenci a oznámila to i na gestapo do Ostravy. Komisař Wagner tuto akci rozhodně zamítl a odůvodnil to 27. 1. 1940 v dopise veliteli tábora Binnerovi takto:

„Protože se tábor v Nisku skládá převážně z ostravských Židů a jejich spojení se zdejší Židovskou náboženskou obcí musí bezpodmínečně přestat, mám za žádoucí transport, který by mohl přinést do tábora jen neklid, zakázat. Mimoto existuje podezření, že tyto transporty, které by se pohybovaly přes dřívější polské území, by byly Židy zneužity k ilegálním účelům.“

K žádosti ostravské obce byl přiložen i seznam materiálu, který by měl být do Niska dopraven – dřevěné, kovové, krejčovské a koželužské polotovary, nářadí, nádobí, pasti na myši, léky, sanitární materiál a potraviny. V Nisku zatím došlo k oné výměně ve funkci velitele tábora a čerstvě povýšený obersturmführer SS Kriegel se nemínil jen tak vzdát. Ve své odpovědi z 8. února 1940 odmítl Wagnerovy pochybnosti a uvádí další pádné důvody pro uskutečnění transportu:

„Ve zdejším barákovém táboře panuje nedostatek různého materiálu a jiných věcí, také hřebíků. Mimo to chybějí boty a oděvní součásti. Vedení tábora proto proti transportu nic nenamítalo, neboť věci přijdou napřed na komando, tam projdou cenzurou a teprve potom budou rozděleny na baráky. Aby transport nemohl být zneužit k ilegálním účelům, odcestuje odtud ve stanovené době do Ostravy jeden esesman, který bude transport doprovázet. Odjezd nákladního auta nám musí ovšem být náboženskou obcí včas ohlášen. Můj předchůdce, sturmbannführer SS Binner, má mít k tomuto transportu již uděleno schválení.“

V Ostravě na gestapu nijak nespěchali, dotázali se nadřízené ústředny v Brně teprve 23. února. Naopak v Nisku ztráceli trpělivost a 28. února na vlastní pěst vyslali do Ostravy svého muže, vybaveného tímto dobrozdáním: „SS-mann Josef Slany, Nisko nad Sanem, je na služební cestě. Žádáme úřady, aby mu v případě nouze poskytly ochranu a pomoc. Slany je oprávněn nosit opakovací pistoli.“

Za pár dnů dorazil tento vyslanec do Ostravy a gestapo urguje v Brně žádost o konečné rozhodnutí: „Z pověření táborového vedení Nisko dostavil se 4. 3. 1940 SS-mann Slany, tábor Nisko, na zdejší služebnu a sděluje, že má příkaz dopravit transport materiálu z Moravské Ostravy do Niska.“ Odpověď z Brna přišla dálnopisem 7. 3. 1940: „Proti uskutečnění transportu materiálu do Niska nejsou žádné námitky, pokud budou provedena bezpečnostní opatření navržená v dálnopisné zprávě ze 23. 2. 1940.“

Transportu tedy nestálo už nic v cestě. Podle dochovaného soupisu balíků, beden, pytlů a krabic byly v dodávce především potraviny, sýry, salám, konzervy, polévkové kostky, těstoviny, cukr, kakao, kávová náhražka, cigaretové dutinky a tabák, dále též boty a ševcovské potřeby, střešní papír, sanitární materiál atd. Ve čtyřech samostatných bednách byly malířské potřeby pro Leo Haase, včetně palety, barev a role plátna. Jen seznam léků a lékařského materiálu měl devět stran položek, každá stránka musela být orazítkována gestapem. Kromě toho bylo součástí zásilky celkem 352 balíků posílaných jednotlivým vězňům jejich rodinami. Aby to nebylo líto vídeňské části osazenstva tábora, připravili i pro ně Ostravané dárkové balíčky složené do tří beden.

Dopis židovské obce v Ostravě ze 13. dubna 1940 uvádí, že transport materiálu do Niska v pořádku odjel: „V neděli 9. března 1940 ve tři hodiny ráno odjelo z Moravské Ostravy nákladní auto do přistěhovaleckého tábora v Nisku nad Sanem. Tímto transportem byly do Niska odeslány předměty uvedené v přiloženém soupisu. Auto převzal a doprovázel SS-mann Josef Slany z táborového komanda SS v Nisku.“

Možnost pravidelného spojení s domovem, i když v podobě pouhých dopisů či balíčků, znamenala pro mnohé vězně jediný pevný bod v nejistotě cizího prostředí. Poštovní styk byl poměrně spolehlivý, dopisy musely být napsány německy a docházely na adresu Ústředny pro židovské přestěhování v Nisku nad Sanem. Zdá se, že až na některé období nebyly dopisy cenzurovány, i když vězni s touhou možností většinou předem počítali. Dochovaly se například dva korespondenční lístky inženýra Bachracha manželce Gretě do Moravské Ostravy. Oba jsou svědectvím úporné touhy po domově, největší bolesti všech niských vězňů, jak ukazuje třeba lístek z 19. 3. 1940: „Miláčku, ani

ty nebud' o Velikonocích smutná. Vždycky jsme tyto svátky tak pěkně prožívali, možná se nám toho štěstí zase někdy dostane.“

O korespondenci z Niska se zmiňuje Táňa Enochová, která bydlela u rodiny Bronsteinových v Ostravě: „Trvalo to už týdny a dopisy nepřicházely, až najednou přišly. Stálo v nich: pracujeme, máme se dobře atd., samo sebou, že jsme nevěřili. Dostali jsme od starého pána tajně odeslaný dopis, že je pustili způsobem zachraň se kdo můžeš, stříleli po nich, plazili se po břichu, aby je Němci nezastřelili. Psal, že je celý zavšivený, špinavý a hladový. Asi dva takové dopisy přišly od starého pána. Později jsem se dozvěděla, že chtěl přejít k Rusům, ale nepodařilo se mu to, zastřelili ho.“

V Nisku byl ještě Bronsteinův zeť Sammi Neumann. Právě jemu ještě v březnu 1940 posílala manželka Greta svou čerstvou fotografii s úsměvem filmové hvězdy a fotografii dcerky Kytti v kostičkovaných šatech a s velikou bílou mašlí ve vlasech, aby prý tatínek věděl, že se jim vede dobře a neměl o ně strach. Jak dodává Táňa Enochová, nikdo z jmenovaných se konce války nedočkal. Přesto však ještě došlo k jejich krátkému shledání, dokonce v době existence niského tábora. Ač to zní poněkud neuvěřitelně, dostal vězeň Samuel Neumann „dovolenku“ k návštěvě rodiny, jak to dosvědčuje T. Enochová:

„Běžel čas a jednou někdo zvoní, stará paní jde otevřít. Myslela, že je to pošta, ale najednou vykřikla a padla na zem. My sami jsme nevěřili svým očím, byl to Sammi Neumann, zeť od staré paní. Přijel na dovolenku, hrozně hubený, k nepoznání za tu krátkou dobu. Jeho žena padla také, tak jsme je omývali. Až přišly k sobě, tak dcera Grety chytla svého manžela do náruče a drželi se tak jako by ani nedýchali. Seděli na lavici, dodnes ji vidím před sebou, ta by mohla mluvit. Já vím, že ji má dnes někdo, kdo si ji ani nezaslouží. Ta by měla být posvěcená nebo někde v muzeu, poněvadž pořád vidím ty dva, nebyli ještě tak staří, celý život měli před sebou, oni na té lavici vydrželi sedět a nedýchat a jen se drželi v objetí celý den. Loučení pak bylo hrozné...“

Existovaly zřejmě i další kontakty mezi Niskem a Ostravou. Aniela Rękasová z obce Zarzecze například tvrdí, že za jedním Židem, který bydlel mimo tábor v domku pana Czarnoty na Hůrce a později onemocněl, přijela na návštěvu manželka. Jestliže víme o kontaktech mezi Ostravou, Krakovem a Lvovem, tím spíše patrně existovaly mezi Ostravou a okolím Lublinu, kde žilo hodně vyhnanců z Niska.

Manželky deportovaných z Ostravy se dokonce odhodlaly k zoufalému kroku, aby si vymohly shledání se svými muži odvečenými do Niska. Rozhodly se zajet k prezidentu

Háchovi do Prahy, aby se přimluvil za to, aby jejich muži buď byli propuštěni zpátky nebo aby se ony za nimi mohly vystěhovat. Jak uvádí T. Enochová, nakonec vše dopadlo jinak: „Šly jsme na nádraží, kde jsme měly schůzku. Sešlo se nás hodně, já jediná křesťanka. Jízdenky jsme už měly zakoupené a vlak přijížděl do stanice, když vtom někdo na nás volá. Byl to jeden muž ze židovské obce, nevím ale, jak se jmenoval. Řekl nám: Nikam nejezděte, mohly byste všechno pokazit! Byly jsme z toho celé zničené a rozešly jsme se pak domů.“

Možná pro uklidnění zjitřené atmosféry udržovalo ostravské gestapo pověsti o tom, že brzy bude možné, aby se ženy vystěhovaly do Niska za svými manžely. Pravý opak byl pravdou, ale naděje na opětné shledání rodin oživovala iluze. Balení beden k nikdy neuskutečněnému odjezdu do Niska patřilo k posledním vzpomínkám T. Enochové na její pobyt ve válečné Ostravě:

„Přišlo nařízení, jaká má být výška a délka beden a co všechno si ženy mohou vzít na cestu za svými muži. Truhláři měli plno práce, to bylo nějakých beden, co museli v krátké době udělat. Pakovalo se do nich prádlo, to nejlepší, co ještě zbylo, něco se přikupovalo. Dal se tam i naftalin a také nějaké trvanlivé jídlo, káva, cukr, máslo, zavařené kakao, to nejlepší, co kdo mohl. Bedny se zavřely, zatloukly hřebíky, stále se něco dělo. Dlouho se čekalo, nervozita byla velká. Seděli jsme až do noci a povídali si ještě v posteli, no byly to dny hrůzy a strašného utrpení. Nakonec přišlo další nařízení, že se takové bedny ruší a že je předepsaná menší velikost. Bedny se otevřely, byly už dosti dlouho zavřené, tak z nich byl cítit samý naftalin. Nikdo by si ani nepomyslel, co se stane, že všechno načichne – jídlo, káva, kakao, všechno se muselo vyhodit, škody bylo ažaž. To bylo pláče, když se znovu balilo. Já jsem nakonec musela v roce 1940 odejít a všechny opustit, jelikož jsem křesťanka, tak jsem nesměla už bydlet u Židů.“

Zajímavou epizodou táborového života byl pobyt skupiny funkcionářů židovských obcí z Vídně a z Prahy, přivezených na Eichmannův příkaz už prvním transportem. Měli zřejmě za úkol najít argumenty pro podporu myšlenky většího osídlení Židů do prostoru mezi Sanem a Bugem, nacistická propaganda v té době šířila do světa dokonce smyšlenky o možnosti zřízení jakéhosi „židovského státu“ mezi Německem a Ruskem. Znalci problematiky a zároveň uznávaní zástupci židovských samospráv měli prostudovat místní poměry a podat nacistům zprávu, jak by šlo osídlení zorganizovat.

Isidor Zehngut uvádí, že viděl často zrána členy oné „delegace“ podávat veliteli tábora hlášení o výsledcích šetření. Podle něj by za jistých podmínek ono osídlení bylo

možné, ale bránili tomu vlastně sami nacisté, jejich protižidovská politika se stále zřejmějšími likvidačními cíli:

„V kraji mezi Sanem a Bugem byly sice možnosti existenční. Staré, rozsáhlé smrkové lesy dávaly možnosti pro různé výroby pro stavební a důlní dříví, řezivo, hračky, překližky, dýhy, dřevěné domy a podobně. Mezi vězni byli různí odborníci, zemědělci, zahradníci, odborníci na pěstování ovoce, drůbeže a dobytka a různí řemeslníci, kteří by bezpochyby v novém sídlišti našli práci a chléb avšak dle zpráv, jež již tenkrát docházely do tábora z Lublinu o nakládání se Židy, nebylo ani nejmenší naděje na splnění představ o usazení se v tamním kraji.“

Skupina židovských funkcionářů byla šestičlenná, čtyři z nich byli vysláni z Vídně (Boschan, Grün, Storfer a Marmelstein), dva z Prahy (Edelstein a Friedmann, ten byl ale do Prahy nedávno povolán z Vídně). Bývalí vězni uvádějí, že viděli některé ze jmenovaných v rozhovoru s velením tábora či dokonce s Eichmannem, ale nejvíce jim utkvěly v paměti postavy Jakoba Edelsteina a dr. Benjamina Marmelsteina. Mnozí se s nimi totiž setkali později v terezínském ghettu, kde byl Edelstein prvním a Marmelstein třetím a posledním židovským starším, tedy nejvyšším představitelem židovské samosprávy. Zatímco však na Edelsteina, který byl 20. 6. 1944 nacisty zastřelen v Osvětimi, vzpomínají jako na nesmlouvavého obhájce židovských zájmů a odvážného politika, Marmelsteina dokonce obviňovali z kolaborace. Možná k tomu přispěla žádost vídeňské obce, aby byl ušetřen transportu do Niska, nebo jeho úloha při pozdějších deportacích vídeňských Židů a také okolnost, že jako jediný z terezínských starších válku přežil. Půl roku byl pak ve vyšetřovací vazbě v Litoměřicích, ale prokuratura ustoupila od žaloby na základě plně prokázané nevin. Zemřel v Římě v roce 1989.

Hned po příjezdu do Niska se skupina vypravila do střediska celého kraje, do Lublinu, kde bylo též sídlo početné židovské obce. Už 23. října zjistili, že tamní civilní ani vojenské úřady vůbec o existenci nízkého tábora nevědí a že je to velmi nemile překvapilo, neboť už začaly „očisťovat“ celé okolí od Židů. Během deseti dnů svého pobytu v Lublinu zažila delegace dva pogromy na Židy, před nimiž je uchránily jen dokumenty vystavené Eichmannem. Přes vstřícnost lublinské židovské obce nebylo za těchto podmínek na příchod dalších Židů ani pomyšlení. Okupační politika, kterou na tomto území zaváděl vedoucí SS a policie lublinského obvodu Odilo Globocnik, jednoznačně směřovala k exterminaci Židů. Členové delegace pochopili, že stejný osud by čekal i Židy dovezené z protektorátu a z Vídně. Ovlivnilo to zvláště Edelsteina, který

nakonec viděl ve vytváření ekonomicky soběstačných ghatt jedinou možnost, jak zabránit deportacím Židů na východ, kde je čekala jistá smrt. Krátce po návratu skupiny do tábora byl všem jejím členům umožněn odjezd do domovských obcí.

Hlavní tíha obhajoby zájmů deportovaných, ať již byli v táboře nebo někde v jeho okolí, ležela na bedrech táborové samosprávy. Bylo mimořádným štěstím, že v počátcích tábora stál v čele samosprávy profesor Emil Eisler, bývalý vrchní inspektor Vítkovických železáren, jehož vyzrálá osobnost dokázala vzbudit respekt u táborového velení. Dobře si však vedl i jeho nástupce, stavitel Bellak. Vedení samosprávy bydlelo v malém domku v blízkosti tábora.

Profesor Eisler se snažil pomoci i Židům vyhnaným z tábora, kteří navzdory hrozbám nepřešli sovětskou hranici a žili v Lublinu, Tomaszově, v okolí Ulanowa, Pysznice a dalších obcí. V prosinci 1939 několikrát urgoval ve Vídni podíl na pomoci těmto osobám, jejichž životní podmínky byly ještě horší než v samotném táboře. Od ostravské obce pro ně získal potraviny, sanitární materiál a další nezbytné věci, podařilo se mu dokonce získat a předat i peníze. Šlo o částku 60 zlotých na osobu měsíčně plus 4 zloté jako týdenní kapesné, což sice nebylo mnoho, ale přece jen to významně přispívalo k přežití. Stejně částky byly i pro vězně v táboře, ti však měli mnohem lepší možnosti obživy. Finanční transakci osobně zprostředkoval komisař ostravské bezpečnostní služby Rust, který měl na starosti hospodářský styk s táborem. Eisler prosadil i přímou akci na záchranu vyhnanců žijících v Lublinu a okolí. Vyslal tam lékaře dr. H. Wechsberga, který se účastnil už první výpravy do Lublinu, a ten přivedl 30 vyhnanců zpátky do tábora.

Počátkem ledna 1940 nečekaně přijel do tábora varšavský zástupce podpůrného sdružení „Joint“ inženýr Reinberger. Ani on o existenci tábora neměl tušení, ač o něm londýnské Times přinesly zprávu již 16. 12. 1939. Po jednání s profesorem Eislerem poskytl táboru finanční dar z prostředků „Jointu“.

Počátkem února 1940 bylo rozhodnuto o propuštění profesora Eislera z tábora, neboť za něj intervenovali jeho švédští přátelé. V táboře mu na rozloučenou předali děkovnou adresu podepsanou všemi vězni, další přišla od vídeňských vyhnanců z Ulanowa. Jeho noční odjezd z tábora 14. 2. 1940 na saních s koňským zápřahem byl malou táborovou slavností, jak dosvědčuje dochovaná kresba L. Haase.

Mohlo by se zdát, že poměry v niském táboře byly vlastně idylické, až na nějaké to hrubší zacházení, nepřízeň počasí a drsnější podnebí, než na jaké byli vězni zvyklí z

domova. Ve srovnání s pozdějšími likvidačními tábory to tak opravdu může vypadat. Nacisté ještě neměli propracovaný systém ničení vězňů, oddíly smrtihlavů ještě nebyly patřičně vyškoleny. Úmysly nacistů však byly již tehdy patrné – samotný fakt vyhnání čtyř tisíc bezbranných mužů, většinou staršího věku, do nehostinných končin „země nikoho“, kterými se nedávno přehnala válka, nemá vlastně v historii obdoby. Ostatně ani životní podmínky v táboře nebyly nijak ideální, vždyť během zimy tu prý zemřelo pět vězňů, např. otec Bena Bürstenbindera.

Místní obyvatelé, převážně Poláci, se k deportovaným Židům chovali většinou přátelsky, neboť pro ně byli vítaným objektem výměnného obchodu. Mnozí jim však záviděli někdejší majetek a snažili se je připravit i o jeho zbytky, což se týkalo především Židů vyhnaných z tábora a ponechaných napospas náhodě. Pro loupeživé lesní tlupy složené nejčastěji z Ukrajinců byli vyhnanci snadnou kořistí. Aniela Rękasová z obce Zarzecze na přímou otázku odpověděla: „To víte, že je obírali i místní Poláci. Jistý Sobek odtud ze vsi se jednou chválil: Mám ještě po Židech koženou bundu. Po Židech.“

Vesničané často vzpomínali na deportace místních Židů, které jim utkvěly více v paměti, protože byly mnohem drastičtější. Šlo o Židy z Ulanowa a dalších okolních obcí, které ozbrojení strážci s neskrývanou brutalitou hnali do Niska k nádraží, včetně žen a malých dětí. Julia Oleksaková dodala: „A byli i takoví lidé, co měli u Židů plno dluhů, a ti povídali: Dobře jim tak. Pásla jsem u cesty, malé děti se zvednutýma rukama běžely kolem a ti Ukrajinci, Čuberici jsme jim říkali, je mlátili hlava nehlava.“

Podobnou vzpomínku měla i paní Smolikowská, která bydlela v domku naproti nádraží v Nisku. Viděla průvod židovských žen a dětí doprovázený gestapáky směrem k židovskému hřbitovu. Zнала i židovskou inteligenci v městě, jeden židovský lékař byl kamarádem jejího manžela. Byla svědkem, jak ho odváděli k popravě i se dvěma dcerkami: „Šla jsem jednou v květnu na mši svatou a dívám se, gestapo je vede do vězení. Ta starší mohla mít tak šestnáct, obě byly moc pohledné, doprovázely otce, který byl také fešák. Nesly si vyšíváné polštářky, nevěděly že jdou na smrt. Vzali je k soudu, tam k nim přidali ještě několik židovských rodin, odvedli je na židovský hřbitov a zabili.“

Paní Smolikowská však zná i případ, kdy nikdo z okolí neprozradil po celou válku Židovku provdanou za Poláka. Rodina místní učitelky podporovala chlebem Židy nasazené na nádraží k nakládání dřeva. Přímo v obci Zarzecze má na hřbitově výstavný pomník zbudovaný nákladem izraelského Památníku Jad Vašem místní policista Władysław Cieśla, který za války zachránil několik Židů před deportací. V objektu pily na

kraji obce se s pomocí vesničanů ukrývali další Židé.

Laskavý čas obrušuje hrany vzpomínek a milosrdně smazává hlavně ty špatné. Rodačka z obce Zarzecze Aniela Rękasová seděla na mezi poblíž místa, kde kdysi stával židovský tábor, a válečné události jí splývaly v barevný proud dnes už poklidných obrazů: „Tak si někdy říkám, co tady bylo za války lidí, co tu bylo těch Židů a všelijakého vojska, jestlipak ještě někde ve světě někdo z nich žije. Může ještě někdo z nich žít?

Ti Židé byli moc příjemní. Ale i Němci, víte, byli moc sympatičtí, takoví mladičci. Měli jsme u nás nízké dveře a jeden povídá: Cholera, takové dveře se stavějí pro psy, a ne pro takové vysoké lidi, jako jsme my! Byli to zdatní chlapi. Židé byli dobří, Němci byli dobří, a Rusové také, ti se uměli bavit, zpívali, bylo veselo. Člověk byl tenkrát mladší, dnes už to za moc nestojí...”

Od Sanu se zvolna zvedal šedavý opar a mlžný příkrov zanedlouho pohltit celé okolí.

6. Zánik akce Nisko a „konečné řešení židovské otázky“

„V březnu 1940 došla z velitelství SS a policie v Krakově zpráva o zastavení stavby tábora a Židé, nacházející se ještě v táboře, se měli vrátit domů. Stal se zázrak! Vězni, jimž bylo zapovězeno pod trestem smrti překročit San směrem západním a kteří byli ve svých bydlíštích vyškrtnuti z listin občanů navždy, měli se teď vrátit domů.“

Stalo se, co nikdo v tuto chvíli už nečekal, ale več každý z vězňů alespoň tajně v skrytu duše doufal. Vzpomínka I. Zehnguta dokládá, že tábora se zmocnilo radostné vzrušení, zpráva byla jakýmsi náznakem, že se snad přece jen vše nakonec obrátí k lepšímu. Sotva by uvěřili, že v nacisty zavedeném systému protižidovských opatření, který cílevědomě směřoval k záhubě Židů, nemohlo jít o žádný ústupek či o projev laskavosti. Byl to pouze dočasný odklad „konečného řešení“, jež za pár let zbavilo životů i naprostou většinu vězňů niského tábora, opojených teď pocitů štěstí z nenadále získané svobody.

Překvapení bylo o to větší, že sotva před dvěma týdny došla z Ostravy do tábora zásilka materiálu a potravin na další období. Velení začalo vystavovat potvrzení o pobytu v táboře. Vězni dosud měli jen zelené registrační karty, vystavené 2. prosince 1939 ještě velitelem Postem, s poznámkou: „Jmenovaný je obyvatelem tábora Zarzecze“. Nové potvrzení obsahovalo kromě osobních údajů i tělesnou charakteristiku a fotografii s kulatým razítkem táborového komanda SS. Tiskopisy byly již dříve vytištěny v tiskárně St. Nettera v Nisku a původně měly sloužit jako doklad pro vystěhování, jak se o tom hovořilo v poslední větě tiskopisu, kterou teď úředníci museli škrtat. Místo ní tam dopisovali nové zdůvodnění odchodu z tábora. Ručně se vpisovalo též datum příjezdu a místo vypravení transportu, takže například účastníci prvního ostravského transportu měli v osvědčení uvedeno:

„Dotyčný přišel 19. října 1939 z Moravské Ostravy do tábora Zarzecze Ústředny pro židovské přestěhování v Nisku nad Sanem, kde byl nepřetržitě až do dnešního dne činný při výstavbě tábora. Výše jmenovaný se choval podle předpisů a proto k němu nejsou žádné připomínky.

Proti propuštění z tábora nebyly vzneseny žádné námitky, uskutečnil se na příkaz vyššího vedoucího SS a policie v Krakově do domovské obce.“

Potvrzení bylo vystaveno 26. března 1940 a s doplňkem dvakrát podepsáno

vedoucím Ústředny pro židovské přestěhování v Nisku, obersturmführerem SS a velitelem tábora Krieglem.

Povolení k návratu se netýkalo jen vězňů v táboře, ale i těch, co po vyhnání z tábora vedli strasti plný život někde v okolí. Připomíná to I. Zehngut:

„Při této příležitosti nutno se pochvalně zmínit o výkonu sanitního oddělení tábora, které ihned po oznámení povolení k návratu navštívilo povozy i drahou místa, v nichž ještě zůstaly zbytky transportů, hnaných přes Nisko na východ. Nalezené svázeli do stanic v Pysznici a Ulanowě. Byli většinou nemocní a přestárlí, s omrzlými nohama. Pokud nemohli chodit, byli dopraveni povozy. Tyto osoby však nemohly být dovezeny přímo do tábora, protože nebyly jen staré, nemocné, hladové a rozedrané, nýbrž byly též zavšivené. Ve stanicích byly pak očištěny, občerstveny a zaopatřeny prádlem a šatstvem, pokud to bylo možné.

Před odjezdem zůstala ještě smutná povinnost. Prvního dne zemřel při pochodu ze stanice Nisko na staveniště tábora jistý Mandler ze Slezské Ostravy, který byl pochován v poli poblíž tábora, poněvadž to tenkrát jinak nešlo. Ted' byla provedena exhumace a převoz zemřelého druha na židovský hřbitov do Ulanowa k věčnému odpočinku.“

V cestě domů už byla jediná překážka: San. Stojím na jeho pravém břehu pod obcí Zarzecze a snažím se podle vzpomínky I. Zehnguta uvidět prám strhávaný kalnou vodou: „Přechod přes San byl obtížnou záležitostí, poněvadž prudká řeka vedla ledovou strží a povodeň zaplavila kraj podél řeky několik kilometrů do šířky. Veškeré mosty v blízkém i vzdáleném okolí tábora, vesměs dřevěné, byly zničeny. Proto muselo být vyčkáno na přijatelný pokles vody a pak teprve pomocí větší půjčené loďky mohl být převoz proveden. Byl vybudován přívoz a přístaviště na obou březích. Nejprve byl převezen zbylý stavební materiál, nářadí, stroje a zavazadla, jež dovážely k řece selské povozy. A nakonec následovali vězni, jejichž počet opět stoupl až na 501 osob.“

Prám musel být ukotven na lanech, aby ho nestrl proud. Přívoz se nacházel několik set metrů nad dnešním mostem proti proudu Sanu, dodnes je po obou stranách řeky vidět staré příjezdové cesty. Na pravém břehu, kde stojíme, se cesta už ztrácí v ovocném sadu, ale ve směru od Niska je ještě dobře znatelná. Zřejmě ji místní užívali pokaždé, když byly mosty přes San strženy či vyhozeny do vzduchu, což bývalo dosti často. Převozníková žena Julia Oleksaková ukazuje k řece:

„Tady ta rýha, to je ještě zbytek přívozu, tady končilo upevnění lan. Dnes je San širší, jsou stržené břehy, tehdy nebyl tak široký. Ale na druhém břehu je ještě vidět průkop a

vjezd k řece, tak jak to tenkrát bylo...”

Od západního břehu odvážely veškerý náklad opět selské povozy k nádraží do Niska. Bývalí vězni nakládali vagony, ale jak uvádí stavitel Zehngut, byla většina stavebního materiálu zabavena gestapem. Týkalo se to i náradí a strojů. Všechno prý bylo použito k výstavbě pověstného likvidačního tábora Majdanek. Podle mínění vesničanů byly do některého koncentračního tábora převezeny i dřevěné baráky, nějaký čas po odjezdu vězňů hlídané strážemi, aby je místní nerozkradli. Že by snad sloužily k ubytování přesídlených volyňských Němců, jak se někdy uvádí, o tom se ve vsi nic neví.

Podle Josefa Bustina vydali vězňům na cestu masové konzervy, zřejmě využili nedávno dovezené zásilky. Ještě než vězni nastoupili do vlaku, žhavily se telefonní a dálkopisné linky v Ostravě i ve Vídni, kam zbytek před půl rokem odvečených Židů směřoval. Pro nacisty bylo nepřijatelné smířit se s myšlenkou, že se vyhnání Židé vracejí z Východu zpátky. Trefně to vystihl izraelský historik Seev Goshen: „V historii holocaustu, přesněji řečeno v jeho prehistorii, o níž se zde jedná, se nevyskytl jediný případ rozpuštění tábora formou repatriace. Už repatriace do Ostravy, tzn. do protektorátu ovládaného Němci, je těžko pochopitelná. Při návratu Židů do antisemitské Vídně, v níž stále vládl fanatický antisemita Bürckel jako říšský místodržící, je člověk v pokušení říci *credo quia absurdum* [věřím tomu, protože to je absurdní]. Existuje zde racionální vysvětlení?“

Když 7. dubna 1940 přišel na Ústřednu pro židovské vystěhovalectví ve Vídni prezident zdejší Židovské náboženské obce dr. Löwenherz, sdělil mu vedoucí Brunner, že podle vyjádření Eichmanna se návrat zbytku Židů z přesídlenecké oblasti v Polsku do Vídně „v dohodě s Generálním gouvernementem v Krakově bere se souhlasem na vědomí.“ Podobně korespondoval se svým představeným státním tajemníkem K. H. Frankem ostravský oberlandrát von Ruhmor, který obdržel zprávu, že transport Židů se vrátí do Ostravy už v noci na 10. dubna 1940.

Transport však přijel až 13. dubna ráno. Byl prý v Bohumíně zadržován davem rozhořčených německých žen, které se o návratu Židů dověděly a chtěly mu zabránit. Ani příjezd do Ostravy se patrně neobešel bez incidentů, jimiž však tentokrát byly spíše projevy bouřlivé radosti při vítání navrátilců, jak o tom hovoří dopis K. H. Franka oberlandrátovi von Ruhmorovi z 18. 4. 1940:

„...bylo mi sděleno, že příjezd 300 Židů 13. dubna v 8.30 hod. z tábora Nisko nad Sanem na nádraží v Moravské Ostravě zůstal téměř nepozorován. Židé, kteří byli

autobusy dopraveni k Židovské náboženské obci, byli tam přijati svými rodinnými příslušníky. Na ulici před obcí však došlo k uvítacím scénám, jichž se neúčastnili jen rodinní příslušníci, ale také mnozí Češi. Žádám o okamžitou zprávu a o sdělení, zda je Vám o této věci něco známo.“ Ostravský oberlandrát však stručně odpověděl, že „k žádným demonstracím (uvítacím výstupům atd.) při příjezdu nedošlo“. Zda měl na mysli příjezd na nádraží nebo k židovské obci, to raději neupřesnil.

Dochované dokumenty se poněkud rozcházejí v počtu navrátilců. Nejčastěji uváděná situační zpráva policejního ředitelství v Moravské Ostravě za duben 1940 uvádí celkem 516 osob, z toho se 301 osob vrátilo do Ostravy, 18 na Těšínsko a 197 pokračovalo v cestě do Vídně. Jindy se uvádí celkový počet 501 osob, z toho 198 Vídeňáků (např. S. Goshen), ostravský landrát předpokládal návrat 290 Židů, předseda židovské obce ve Vídni předpokládal návrat 152 Židů, K. H. Frank hovoří o 300 Židech z Ostravy atd. Pamětníci se shodují obvykle na počtu 320 ostravských navrátilců, včetně těch z Těšínska (např. inž. Bachrach).

Zjištěné rozdíly jsou zjevně nepodstatné, takže můžeme uznat hodnověrnost oné situační zprávy. Někteří historikové se však zmiňují o tom, že do Ostravy se z Niska vrátilo celkem 459 osob (M. Kárný) nebo 460 osob (L. Rothirchenová). Jejich tvrzení může mít oporu v soupisu účastníků obou ostravských transportů, který byl sestaven na židovské obci v Ostravě patrně v roce 1940. U navrátilců z Niska je vždy poznámka „zurückgekommen“ (přišel zpátky), číslo vystaveného dokladu a případně zmínka o vystěhování. Poznámka o návratu z Niska je u celkem 450 osob. Z dalších údajů vyplývá, že 25 osob se potom odstěhovalo do Prahy, 9 do Brna, 2 do Holešova, 1 do Třebíče a 2 neznámo kam. Vystěhovalectví byla jen dvě – do Švédska (profesor Eisler) a na Slovensko, 3 osoby zemřely a 4 byly odvezeny do koncentračního tábora.

Vysvětlení je možná prosté: oněch asi 150 osob „navíc“ nepřijelo do Ostravy hromadným transportem 13. dubna 1940. Vraceli se z Niska a hlavně z dalších míst v jeho okolí po vyhnání z tábora ve skupinkách, na vlastní pěst a někteří možná i se souhlasem úřadů už před, stejně jako po termínu transportu. Na obci v Ostravě je pak zaregistrovali jako navrátilce a obstarali jim doklady. Proto je mezi navrátilci uveden i Emil Eisler, který z Niska odešel se souhlasem velení už v únoru, nebo Wilhelm Morgenstem, který podle svědectví R. Eliasové z tábora uprchl.

Bývalí vězni i historikové si už mnohokrát kladli otázku, co vlastně nacisty vedlo k ukončení akce Nisko a k rozpuštění tábora. Podívejme se na některé z odpovědí.

Změna priorit ve vysídlování Židů z Říše a okupovaných území vedla k pozastavení akce Nisko už v jejím počátku, pozornost se přesunula na nové říšské župy. V prosinci 1939 bylo z vartské župy přesídleno do Generálního gouvernementu 87 tisíc Židů a Poláků. Na poradě nacistického vedení v Berlíně 12. února 1940 se Hans Frank dalším deportacím Židů do Generálního gouvernementu nebránil, ale požadoval lepší koordinaci akcí s jeho úřadem. Göringův dálnopis ze 23. března 1940 sice další deportace dočasně zakázal, ale už 5. dubna Frank ohlašoval, že je v létě ochoten přijmout 450 tisíc deportovaných Židů. Na pozadí těchto čísel je osud 500 niských vězňů zcela podružnou záležitostí.

Nejčastěji uváděnou příčinou zrušení tábora je údajný nesouhlas Hanse Franka s celou akcí. Netoužil jistě po tom, aby na jeho území odkládaly ostatní župy „své“ Židy, ale záměry Berlína musel respektovat. Byl spíše osobně dotčen, že ho postavili před hotovou věc, stěžoval si na Eichmannovy „divoké odsuny“ a na porušování svých kompetencí. Prý též záviděl Eichmannovi jeho kariéru a zároveň jím pohrdal, ale mohl to vyjádřit jen nepřímě. V případě Niska prý obviňoval Eichmanna z přílišné osobní iniciativy a využil příležitosti, aby jeho akci „shodil“. Podle představ některých vězňů se úřady v Krakově dověděly o průběhu akce Nisko až ze stížnosti faráře ze Zarzeczi, což prý bylo impulsem k příkazu na zrušení tábora, který opravdu přišel z Krakova.

Jako další důvod bývají uváděny protesty Sovětského svazu proti stavbě tábora v blízkosti demarkační linie a proti vyhánění Židů do SSSR. V Krakově se skutečně koncem roku 1939 konaly sovětsko-německé rozhovory a tuto námitku nelze vyloučit. Ruský historik Pavel Poljan našel v moskevských archivech dopis z počátku února 1940, v němž sovětské úřady jednoznačně odmítaly možnost „vysídlení Židů z Polska, Rakouska, Československa a Německa“ na Ukrajinu a na Sibiř, jak jim to navrhovali jejich tehdejší němečtí spojenci. Jiným argumentem je Hitlerovo úsilí o zajištění naprostého klidu na východní hranici, neboť potřeboval soustředit vojenské a další síly na chystané válečné operace na Západě. Podle některých názorů šlo už tenkrát o perspektivu války se Sovětským svazem, a tu opět muselo být území u východní hranice klidné, zbavené nespolehlivých živelů.

Deportace Židů prý pomohl načas zastavit tlak světového veřejného mínění, gestem dobré vůle nacistů se možná mělo stát i Nisko. Uváděný odpor místních obyvatel proti táboru jako příčina jeho zrušení není přesvědčivým argumentem, stejně jako potřeba uvolnit prostor Niska a Lublinu pro dosídlení etnických Němců z Pobaltí či Volyně.

Mnohem zajímavější je sdělení, které údajně předal svým spolupracovníkům J. Edelstein v březnu 1942, v době, kdy byl židovským starším v Terezíně. Na jaře roku 1940 se prý nacisté obrátili na vlivné představitele evropských Židů v okupovaných zemích, aby prostřednictvím svých kontaktů s americkými Židy zabránili vstupu USA do války. Zrušení Niska a zastavení deportací mělo být jedním z viditelných německých ústupků. Po rychlé porážce Francie však prý už nacisté o další jednání neměli zájem.

Podle jiných hlasů došlo k rozpuštění tábora na popud armády. V okolí se sice již dříve nacházela jednotka zákopníků, která udržovala komunikace a mosty přes San, ale podle dochované zprávy velitelství ochrany hranic–Jih z 1. 4. 1940 měl být z Rudniku do Niska přeložen celý prapor zákopníků 231. pěší divize. Armáda prý chtěla využít i tábor. Dalším důvodem prý byla skutečnost, že plán akce Nisko v podstatě selhal. Převoz Židů do Niska byl sice organizačně zvládnut, ale jejich masová koncentrace v odlehlé příhraniční oblasti už nikoliv. Stanisław Dziura z obce Zarzecze vidí příčinu zrušení tábora v tom, že byl postaven příliš daleko od železnice, bez níž se nemohl obejít. V cestě do tábora navíc stála řeka San, která mohla spojení tábora se světem kdykoliv přerušit, jak ukázal neúspěch třetího transporta. Stavba nové trati by vyžadovala velké náklady, proto nacisté své tábory později umístili tam, kde dobré spojení už existovalo, např. do Osvětimi či Majdanku.

Někteří přisuzují rozhodující úlohu profesoru Eislerovi a jeho kontaktům se švédskými průmyslníky, o něž nacisté vzhledem k dodávkám švédské železné rudy pro ostravské a další hutě mimořádně stáli. Eisler prý v únoru 1940 jednal o možnosti návratu vězňů v Krakově, kde neměli námitek. Po svém propuštění prý jednal se švédským vyslancem v Berlíně, který pak intervenoval u nacistického vedení a to nařídilo akci zrušit.

Jinou intervenci v Berlíně uvádí inženýr Bachrach. Akci k návratu prý podnítilo pět manželek internovaných Židů ze smíšených manželství, které si najaly a dobře zaplatily německého advokáta Juchelku. Ten se vypravil do Berlína a zjistil, že příslušné úřady o akci Nisko vůbec nevědí. K tomu se přidala i ona stížnost faráře na úřadech v Krakově a bylo rozhodnuto tábor rozpustit. Původně prý měli být Židé z tábora odvezeni na Slovensko tak jako Židé ze Sosnowce, ale Slováci už další Židy nechtěli přijmout.

Úspěch mimořádné záchranné akce v Sosnowci byl přisuzován tehdejšímu předsedovi východohornoslezské náboženské obce Merinovi a zvláště jeho rozsáhlým kontaktům, kvůli nimž si získal přezdívku „melech“, král. K udržování kontaktů na

patřičné úrovni bylo zapotřebí nejen diplomatického umění, ale především hodně peněz, které Merin dokázal opatřit. Zpráva o záchraně sosnowieckého transportu se brzy objevila v táboře u Niska a vzbudila tu naděje, že by šlo tento příklad zopakovat. Kromě zmíněných kontaktů profesora Eislera se v této věci podle svědectví J. Bustina angažoval též Eislerův nástupce Bellak, který se údajně sešel s Merinem. Také I. Zehngut se zmiňuje o tom, že v táboře věděli o vyjednávání židovských obcí v Ostravě a v Bratislavě ohledně vystěhování vězňů na Slovensko a do Palestiny. Přípis ostravské obce ze 22. dubna 1940 potvrzuje, že byla s Merinem ve styku, takže jeho pomoc ve věci Niska lze předpokládat, jak to činí například izraelský historik Seev Goshen:

„Nikoho zasvěceného by nemělo překvapovat, jestliže Merin, který dobře věděl o korupci rozšířené v řadách SS, této korupci využil a za vstřícnost z řad SS se jim také revanšoval příslušným způsobem, tedy penězi. Revanšoval se za vyjití vstříc, které podle Edelsteinova vyprávění mělo dostatečně pádný důvod. Tato poněkud triviální hypotéza je v současné době jedině možným racionálním vysvětlením kuriózního konce počátečního Eichmannova experimentu.“

Oněch důvodů pro zrušení akce Nisko bylo ovšem více, jak jsme se pokusili uvést. Mohly k nim patřit i důsledky rozsáhlé korupční aféry příslušníků ostravského gestapa, která velmi úzce s niskou akcí souvisela. Proto aspoň stručně přiblížíme její průběh a následky.

První vedení ostravské služebny gestapa tvořili úředníci, které si jako své známé přivedl ze Štětína vedoucí služebny kriminální komisař Wagner. Patřili k nim vrchní kriminální asistenti Fritz Eggert, Rudolf Greese a August Peuse, kriminální asistent Arthur Gruber a kriminální zaměstnanec Kurt Klein, který byl Wagnerovi nejspolehlivější oporou. V Ostravě se k této „štětínské partě“ přidali kriminální zaměstnanec Gustav Pschera a kriminální tajemník Alfred Lachnitt. Hned po svém příchodu se začali chovat jako praví „zlatokopové“, neboť židovského zlata a dalších cenností bylo kolem nich dost.

Pod záminkou registrace obírali ostravské Židy o peníze, klenoty a drahé předměty, které pak prostřednictvím pověřenecké společnosti prodávali Němcům za ceny, jež sami stanovili. Týkalo se to i zabavených fotoaparátů, rádií nebo automobilů. Vynutili na Židech vkladní knížky a hesla k manipulaci s penězi, pohrůžkami i skutečným násilím získávali pod cenou domy a obchody. Do prvních měsíců roku 1940, kdy bylo jejich počínání odhaleno a zastaveno, došlo k desítkám prokázaných případů korupce a

krádeží.

Už 27. října 1939 požádal komisař Wagner pobočku ostravské banky Union, aby vyplatila jeho zástupci Kleinovi 140 tisíc marek z konta Židovské náboženské obce: „Kdyby bylo konto přetaženo, můžete za to počítat úroky. Jako záruka jsou vám k dispozici židovské vkladní knížky.“ Koncem listopadu dal Wagner pokyn k odprodeji šperků a cenných předmětů zabavených gestapem u Židů, kteří se pokusili o ilegální přechod hranic. Dal prodat i klenoty zabavené již dříve vysídleným Židům, v celkové hodnotě 2 milionů korun. Podle pozdějších svědectví donutil Kurt Klein bitím a mučením ostravského Žida Grünbergra k prodeji domu za pouhou pětinu jeho skutečné hodnoty.

Wagner se snažil zapojit do rozkrádání také ostatní úředníky ostravské služebny, podílem na kořisti je chtěl zavázat mlčením. V říjnu 1939 přinesl třeba do místnosti dozorčího neuzamčený kufr s bankovkami v hodnotě asi dvou a půl milionu korun a vložil ho do volně přístupné skříně, aniž byly peníze přesně spočítané. V listopadu nabízel úředníkům ke koupi radiopřijímače v cenách od 50 do 500 korun, automobily zabavené Židům byly v cenách od 500 do 1 500 korun. Všichni z jeho party si takové vozy koupili, Wagner dokonce dva, a samozřejmě se dali nachytat i někteří další z úředníků, například Nowok z Frýdku. Wagner dále získal prostornou vilu ve Vítkovicích. Zařídil, aby otci jeho kolegy Grubera byl přidělen zabavený židovský obchodní dům Bachner, sám se pak stal tichým společníkem firmy. Už v listopadu 1939 se v ostravském tisku u inzerátů této firmy objevuje dovětek „Komisařské árijské vedení Otto Gruber“.

Publicista Dušan Tomášek, který tuto korupční aféru poprvé podrobně popsal, k Wagnerovu počínání dodává: „Zachované doklady a výpovědi nejsou zdaleka úplné. Je však bezpečně prokázáno, že Wagner a jeho spolupracovníci (lépe řečeno spolupachatelé) si z transportů do Niska udělali lákavý zdroj vlastního obohacování. Je známo, že Wagner, Klein a Eggert po příchodu do protektorátu v březnu 1939 prodali zařízení svých bytů ve Štětíně a v Ostravě se dobře zaopatřili ze zabaveného cizího majetku. Klein navíc zařídil své ženě obchod s dámskými klobouky.“

Wagner své nekalé machinace zakrýval mimořádnou služební horlivostí při potírání místního odboje. Dosáhl v tom řady úspěchů a získal uznání nadřízených. Cítil se už patrně nepostižitelným, ale nepočítal se závistí některých kolegů a s úřednickou svědomitostí jiných, jimž možná skutečně záleželo na tom, aby Říše nebyla okrádána o židovský majetek. Našli se takoví na gestapu i v ostravské pobočce bezpečnostní služby,

jejíž vedoucí pracovník komisař SD Rust byl pověřen zásobováním tábora v Nisku a mohl tedy prohlédnout mnohé Wagnerovy podvody. Mezi ostravskými služebnami gestapa a SD nakonec došlo k soupeření, jež hrozilo otevřeným konfliktem připomínajícím praktiky zločineckých gangů.

Komisař Rust odhalil některé korupční případy a předvolal do své kanceláře v budově ostravského gestapa Wagnerova nejbližšího spolupracovníka Kurta Kleina. Odzbrojil ho, donutil k přiznání a k podpisu protokolu. Pod hrozbou koncentračního tábora mu uložil přísné mlčení, ale Klein vzápětí vše Wagnerovi vyrazil. Spiklenci se rozhodli vzít komisaři Rustovi kompromitující materiál násilím, jak o tom po válce vypověděl bývalý Wagnerův podřízený Wilhelm Böcker:

„Za dva dny nato bylo provedeno vloupání do Rustova pokoje v hotelu Palace a byla tam provedena prohlídka všech zásuvek, ale to, co tam bylo hledáno, pachatelé nenašli. Ve večerních hodinách toho dne chtěl Rust opustit hotelové místnosti. Před hotelem čekali členové gestapa Klein, Eggert a Peuse. Chtěli ho přepadnout a protokol, o němž předpokládali, že ho má u sebe, mu odejmout. Rust se dal na útěk a přesto, že byl pronásledován, podařilo se mu uprchnout.“

Příběh teď dostal spád připomínající spíš filmové detektivky. Když krátce poté komisař Rust odvážel svým vozem zásilku do Niska, zjistil, že ho sleduje nějaké auto. Podařilo se mu zahlédnout známé tváře z ostravského gestapa. Věděl, že ho chtějí přepadnout. V prvním větším městě proto zastavil u polského policisty a oznámil, že ho sledují neznámí ozbrojení muži. Požádal ho, aby je zkontroloval, což policista opravdu učinil. Získaný čas využil Rust k tomu, že zmizel v uličkách města, našel místního dopravce a přeložil náklad do jiného vozu. Unikl tak pozornosti pronásledovatelů a v pořádku dojel do Niska. Po návratu se už mohl přihlásit jako svědek u vyšetřujícího soudce, neboť Wagnerova skupina byla mezitím prozrazena.

Příčinili se o to hlavně úředníci gestapa Wilhelm Böcker a Leopold Steindorf. Už koncem podzimu poslali na řídicí úřadovnu gestapa do Brna anonymní udání na Wagnera, ale to ještě zůstalo bez odezvy. Druhé udání už poslali rovnou do Berlína říšskému vedoucímu SS Himmlerovi. Dopis měl 18 stránek a byl opět anonymní, v obavách z prozrazení jej nechali napsat u své známé v obchodním domě Rix a odeslat ze Svinova, který byl už v Sudetské župě. Tři týdny poté přijel do Ostravy na kontrolu vládní asesor Letow z Brna.

Na ostravském gestapu se horečně snažili dát do pořádku doklady o evidenci

zabavených předmětů. V dopise z 19. 1. 1940 je například zmínka o tom, že cennosti „odevzdané“ Židy nejsou spolehlivě sepsané, i když se jedná „přibližně o 80 kg zlata a stříbra v hodnotě asi 300 tisíc říšských marek.“ V seznamu chybí bližší popis předmětů, například z položky „20 zlatých hodinek“ nelze poznat, zda jde o hodinky v ceně sto nebo tisíc marek. Teprve 19. února 1940 konečně protokolárně převzalo cennosti ostravských Židů od služebny gestapa příslušné devizové oddělení.

Wagner sice stačil včas zničit většinu kompromitujících materiálů a pokusil se ovlivnit práci vyšetřovatelů nastrčením své písarčky, ale vše bylo až příliš jasné. Už v průběhu šetření byli Peuse, Greese a Nowok suspendováni, Klein, Gruber a Eggert byli propuštěni ze služeb gestapa. Wagner byl prozatím zbaven služby a zůstal v domácím vězení. V březnu 1940 byl zatčen a dodán do soudní vazby. Byl údajně odsouzen ke třem letům káznice, které si měl odpykat až po skončení války. Nebyl prý potrestán za korupci a krádeže, ale za zničení kompromitujících úředních spisů. O jeho dalších osudech nic přesného nevíme.

Jeho společníci včas přepsali nakradený majetek na své rodiny, aby nemohl být zabaven. Lachnitt byl zatčen za prokázanou krádež dvou alb vzácných známek, Gruber byl za trest poslán zpátky do Štětína. Jeho otec však zůstal majitelem obchodního domu Bachner až do konce války. Klein a Eggert unikli zatčení tím, že se dobrovolně přihlásili na frontu.

Nelze prokázat, nakolik tato korupční aféra ovlivnila rozhodování o osudu tábora v Nisku. Něco by snad mohla naznačovat výměna velitele tábora, ale k té došlo již v prosinci 1939. V každém případě odpůrci tohoto tábora, kteří zdůrazňovali neúspěch akce a její organizační nedostatky, dostali do rukou další argument.

Skutečných obětí aféry, oloupených Židů, se spravedlnost nijak netýkala. Židovská obec v Ostravě měla plno starostí s úhradou nákladů za zřízení tábora v Nisku, jak o tom svědčí dopisy s návrhy na poměrné rozdělení platební povinnosti mezi židovské obce v Ostravě a ve Vídni. Většinu pohledávek platila Ostrava. Jak vyplývá z hlášení ostravské obce Ústředně pro židovské vystěhovalce v Praze ze 26. února 1940, činily do té doby náklady na transport 643 069,67 marek, z nichž 518 725,05 marek již obec gestapu zaplatila. Ještě v květnu 1940 si Ostrava s Vídní vzájemně předávaly pohledávku ředitelství drah v Olomouci ve výši 742,80 marek za objednávku vagonů pro tábor Nisko.

To už ale byla jedna z posledních úředních teček za kdysi tak ambiciózním pokusem

o ukázkový „Mustertransport“ Adolfa Eichmanna.

Vězni propuštění z Niska se vrátili do úplně jiného světa. Počet protižidovských vyhlášek a nařízení vydávaných okupačními i protektorátními úřady byl už tak vysoký, že zasahoval do všech oblastí každodenního života. Židé se museli podřídít, ale i z ponižujících situací se snažili vyjít s humorem, který jim pomáhal přežít. Vzpomíná Ruth Eliasová:

„Dostali jsme identifikační karty, v nichž měli Židé vyznačeno písmeno J. Po osmé hodině večerní jsme nesměli vycházet na ulici. Na všech veřejných budovách, na kinech, divadlech, restauracích a na mnoha obchodech visely plakáty s nápisem *Židům a Cikánům vstup zakázán*. V tramvajích, autobusech a vlacích bylo několik míst vyhrazeno Židům a označeno nápisem *Pouze pro Židy*. Mělo to tu výhodu, že v přeplněných dopravních prostředcích zbylo pro Židy vždycky místo vyhrazené k sezení, protože Árijec by si přece nesedl na místo určené Židům!“

Po provedení policejní registrace navrátilců z Niska bylo nutné vyřešit problémy, které jejich nečekaný návrat způsobil. „Většina niských vězňů byla se svými rodinami bez peněžitých prostředků. Jednak již z toho důvodu museli se postarat o výdělek na výživu rodin, jednak nařídilo gestapo, aby vězni z Niska byli zařazeni do pracovní povinnosti, přičemž pro ně přicházely v úvahu jediné pomocné práce, hlavně u různých staveb, poněvadž Židé byli vyloučeni ze všech povolání. Židovská náboženská obec v Ostravě zřídila proto zvláštní oddělení pro nasazení do práce (Arbeitseinsatz), jehož úkolem bylo obstarat práci pro židovské dělníky, později též pro židovské dělnice, jež pro zákaz styku s Árijci pracovali ve zvláštních židovských skupinách.“

Podle Isidora Zehnguta, z jehož vzpomínky jsme citovali, pracovaly tyto skupiny na stavbách obytných domů i průmyslových objektů, při zemních pracích, při stavbě jezu na Ostravici v Kunčicích, na regulaci řek Ostravice a Lučiny. Inženýr Arnošt Bachrach si vzpomínal na regulaci Odry a malíř Leo Haas na regulaci Opavice, takže šlo patrně o všechny čtyři řeky, které Ostravou protékají. Pro stejnou firmu překládal L. Haas texty projektu kanálu Odra–Dunaj, jehož výstavbu nacisté zamýšleli. V roce 1942 byl však zatčen gestapem, protože se prostřednictvím svého švagra zapojil do odbojové činnosti ostravských železničářů. Z vězení mu pomohl jistý Grünberger, který dělal prostředníka mezi židovskou obcí a gestapem. Dokázal nacisty přesvědčit, že se Haasem už nemusí zaobírat, protože už brzy stejně půjde s transportem do Terezína, takže byl do měsíce z vazby propuštěn.

Protižidovské předpisy přibývaly, zákazy nebraly konce. Od 7. srpna 1940 byl Židům v Moravské Ostravě vymezen nákup v obchodech pouze na dobu od 10.30 do 12 hodin. Nesměli měnit bydliště a bez úředního povolení se vzdálit ze své obce. Nesměli vlastnit ani používat telefon; rozhlasové přijímače, gramofony a gramofonové desky museli odevzdat. Židovským dětem byl znemožněn přístup do jakýchkoliv škol. Od roku 1941 byli Židé vyloučeni z výdeje mnoha druhů potravin (mléko, maso, bílé pečivo, marmeláda, zelí, vejce aj.) lihovin, kávy, tabákových výrobků, holicího mýdla aj. Nesměli si kupovat noviny, ale ani např. šaty, brašny nebo čepice. Od června 1942 nesměli chovat ani domácí zvířata; psi, kočky a kanárci museli být odevzdáni árijským chovatelům. Od srpna 1942 bylo Židům zakázáno uskladnit si ve sklepě brambory. Byli vyňati z pravomoci soudů, podléhali přímo policii.

Na náklad Židovské náboženské obce v Moravské Ostravě fungovala ještě židovská nemocnice v Přívoze, tři veřejné vývařovny, chorobinec, starobinec, úřad sociální péče a správa židovských domů. Podle statistiky z 15. července 1941 bylo v Moravské Ostravě registrováno jen 3 315 Židů (včetně 280 Židů skupiny B, tj. pokřtěných a nežidovského vyznání). V Heydrichově zprávě z 11. října 1941 se však uvádělo: „V protektorátu žije t. č. na 88 000 Židů, z toho v Praze 48 000, v Brně a Moravské Ostravě po 10 000, zbytek je roztroušen po celém protektorátu.“

Od 1. září 1941 bylo v protektorátu zavedeno povinné označení Židů žlutou hvězdou. V Generálním gouvernementu platilo podobné nařízení Hanse Franka už od 23. listopadu 1939. Všichni Židé od 10 let věku měli nosit na pravém rameni šatů či svrchního oblečení nejméně 10 cm širokou bílou pásku s židovskou hvězdou, obvykle modré barvy, kterou si měli sami obstarat. Nařízení tedy platilo i pro Nisko nad Sanem, ale v táboře Zarzecze nebylo uvedeno v život, neboť zde Židé žili odděleně v samostatné komunitě a pod dohledem stráží SS. Heydrichovo policejní nařízení pro protektorát a k Říši přičleněná území stanovilo, že Židé od šesti let svého věku mají zakázáno vstupovat na veřejnost bez žluté šesticípé hvězdy o velikosti dlaně, obroubené černou nití a doplněné černým nápisem Jude. Měla být pevně přišitá na levé straně oděvu. Zároveň Heydrich po svém příchodu do protektorátu nařídil uvalit ochrannou vazbu na všechny Čechy, kteří budou i nadále projevovat přátelství vůči Židům.

Protižidovská propaganda v českém prostředí protektorátu nepolevovala. Například okresní vedení Národního souručenství ve Frýdku pořádalo v březnu a dubnu 1942 v sále restaurace U kluziště výstavu pod výmluvným heslem „Bojujeme proti

židovstvu v nás“. Podle úvodního slova dr. Stanislava Putny měla výstava přinést doklady o tom, jak Žid „nejen rozleptal ducha českého národa, ale otrávil a rozvrátil celý duchovní svět českého člověka“. Představené důkazy pak „zavazují každého k bezohlednému, důslednému a nekompromisnímu boji proti židovskému myšlení, cítění, chtění a jednání, kterým je otráven a zamořen veškerý náš život. Jedině vítězný boj proti tomuto židovskému nebezpečí jest zárukou, že český národ bude žít věčně.“

Organizátoři použili jako motto výstavy verše Petra Bezruče:

„Když zahynem, než jitro vzplane,
půl zásluhy má Nathan Löw,
až z našich kostí mstitel vstane,
na prvou vrbu Nathan Löw.“

Dopustili se ovšem zjevné falzifikace, když z básně Par nobile (Ušlechtilý pár) vytrhli vždy druhý a třetí verš z předposlední a poslední sloky, takže jim zůstala jen protižidovská trest'. Ve skutečnosti je však oním druhým z „ušlechtilé“ dvojice pověstný markýz Gero, který měl viset na vrbě hned vedle, Bezručův symbol germanizace, perzonifikovaný z dávného hubitele Polabských Slovanů a z majitele Těšínského Slezska arcivévody Bedřicha Habsburského. Byl to jen laciný trik propagandy nebo snad šlo naopak o svérázný projev odboje „po česku?“ Vždyť skoro v každé české domácnosti na Těšínsku a Ostravsku byly Slezské písně, takže si kdokoli mohl onen ostře protiněmecký ráz Bezručovy básně snadno ověřit. Buď jak buď, v protižidovské propagandě se užívaly též citáty z díla Jana Nerudy, Antonína Sovy a dalších českých básníků a spisovatelů, u nichž šlo tyto většinou dobově podmíněné tóny najít.

Nápor antisemitské propagandy měl své opodstatnění. Nacisté hodlali přikročit k závěrečné fázi „řešení židovské otázky“ a chtěli se ujistit, že veřejnost v Říši ani v okupovaných zemích tomu nebude klást odpor. Písemný příkaz Hitlera k likvidaci Židů nebyl nalezen a patrně ani neexistoval, neboť nacistický mocenský systém často realizoval úmysly führerem pouze naznačené. Přání vyčistit Evropu od Židů bylo řečeno naprosto jasně. V říjnu roku 1943 dokonce Himmler prozradil, že ono nacisty obvykle uváděné přesídlení či vysídlení Židů bylo jen pouhým synonymem pro jejich vyhlazení.

Velmi srozumitelně to zformuloval ve své vzpomínce Adolf Eichmann: „Vývoj a průběh války změnil zcela náš názor na emigraci Židů. V roce 1941 führer sám nařídil

fyzické vyhubení židovského nepřítele. Co ho k tomu přimělo, nevím. Snad že válečné tažení proti Rusku neprobíhalo podle představ vrchního velení.

Brzy po vydání führerova rozkazu mne zavolal generál Heydrich do své kanceláře na Prinz Albert Strasse. Řekl, že Himmler nařídil okamžité zastavení emigračních akcí – bez jakýchkoliv výjimek. Ujistil mne, že ani já, ani moji podřízení nebudeme mít nic společného s prováděním fyzického vyhubení Židů. Náš úkol byl policejní a kontrolní. Měli jsme vyhledávat a soustřeďovat Židy pro další akce.“

V nacistické vizi poválečné východní Evropy, v tzv. Generálním plánu Východ, se již se Židy vůbec nepočítalo. Nešlo však jen o Židy, za „přebytečné“ bylo označeno také asi 30 milionů slovanských obyvatel. Přes 2 miliony Židů bylo zavražděno přímo na obsazeném území SSSR. Část z nich, asi 750 tisíc, byla zlikvidována ve spolupráci wehrmachtu se speciálními komandy bezpečnostní policie a bezpečnostní služby už v době před konečným rozhodnutím o způsobu fyzické likvidace Židů, za něž je považována konference nacistického vedení ve Wannsee v lednu 1942. Dejme opět slovo A. Eichmannovi, který se tohoto setkání účastnil:

„Tehdy dostalo heslo »Konečné řešení židovské otázky« jiný význam. Likvidace. Jeho nový smysl jsme projednávali na zvláštní, za tím účelem svolané konferenci, dne 20. ledna 1942 v berlínské čtvrti Wannsee. [...]

Po konferenci, jak si vzpomínám, Heydrich, Müller a já, jejich oddaný sluha, jsme usedli při útulném krbu. Poprvé jsem zpozoroval, že Heydrich kouří. Nejen to, ale na stole měl i koňak. Obvykle se alkoholu ani nedotkl. Předtím jsem ho viděl pít jen jednou, před mnoha lety na večírku, který pořádal jeho úřad. Zpívali jsme a pili jsme. Potom jsme vystoupili na židle, provolávali přípitky a pili střídavě stojíce na zemi, na židlích, na stolech a Heydrich nás neustále pobízel a říkal, že je to starý germánský zvyk. Tak jsme tedy po skončení konference ve Wannsee v přátelské pohodě pobesedovali, hovořili o nových úkolech a současně jsme si popřáli zasloužený odpočinek po tolika hodinách vypětí.“

Už před konferencí ve Wannsee byl 8. 12. 1941 zahájen provoz plynových komor v táboře Chełmno, v únoru 1942 se začalo vraždit plynem v táboře Bełżec. Smrtící Cyklon B nacisté poprvé vyzkoušeli v září 1941 na sovětských válečných zajatcích v Osvětimi a 15. února 1942 putoval z rampy tábora rovnou do plynových komor a krematorií první transport. Byli v něm Židé z hornoslezské Bytomi. Likvidační transporty se nevyhnuly ani Židům v protektorátu. V říjnu a listopadu 1941 odjelo 5 tisíc Židů z Prahy do Lodže a

dál do vyhlazovacích táborů (vrátilo se jich jen asi 250), transport 1 tisíce brněnských Židů směřoval do Minska (přežilo jej pouze 12 osob).

Krátce po svém příchodu do Prahy do funkce zastupujícího říšského protektora rozhodl Reinhard Heydrich, že protektorátní Židé budou před konečnou „evakuací“ na východ soustředěni v Terezíně. Židovští představitelé toto řešení zprvu podporovali, neboť dávalo iluzi záchrany či alespoň odkladu deportací do likvidačních táborů. Tato iluze však záhy padla, neboť Terezín byl od počátku určen za přestupní stanici na cestě do Osvětimi a dalších míst záhuby. Od 24. listopadu 1941 do 16. března 1945 odjelo z protektorátu do Terezína 122 vlaků s celkovým počtem 73 608 osob, další 2 tisíce Židů pocházely z území odtržených od bývalého Československa. Celkem prošlo Terezínem asi 141 tisíc osob z různých evropských zemí obsazených nacisty, do června 1945 jich tam zhruba 35 tisíc zemřelo. Ještě větší počet obětí však byl mezi těmi, kteří byli z Terezína odvezeni do vyhlazovacích táborů.

Tato opatření se tragicky dotkla i zbytku ostravských Židů, včetně těch, kteří se nedávno vrátili z Niska. Jen chvíli se kojili nadějemi, že jako osvědčení a kvalifikovaní dělníci budou snad někde nasazeni do práce. Jejich naděje se nesplnily, zahynuli i s rodinami v plynových komorách.

Hlášení ostravského gestapa ze 2. září 1942 uvádí časový harmonogram deportačních transportů:

„Židé z Moravské Ostravy budou odvezeni ve čtyřech transportech dne 18., 22., 26. a 30. září t. r. Pro každý transport bude předem (4 dny) zřízen tábor, první započne 14. září.

K odtransportování přijde 3 610 Židů, zůstanou příbuzní Árijců, o nichž bude rozhodnuto později, a transportu neschopní. Stanovení schopnosti provede židovský lékař, ve sporných případech provede kontrolu německý lékař.

Sběrný tábor bude zřízen ve škole na Koperníkově ulici. Prostory jsou zajištěny. Práce na přípravě tábora započnou pravděpodobně 1 týden předem. Vlaková souprava a střežení sběrného tábora jsou regulovány z Prahy. Bezpečnostní služba a gestapo postaví na dobu od 13. do 30. září po jednom muži k účelům ostrahy.“

Ve skutečnosti bylo v oněch 4 transportech odvezeno celkem 3 442 ostravských Židů, z nichž přežily válku asi jen 184 osoby. Isidor Zehngut ve své vzpomínce dodává: „Před odjezdem transportů byli Židé několik dnů kasernováni v Habrmanově škole v Přívoze, kde odevzdali gestapu osobní doklady, cenné papíry, peníze a klíče od

opuštěných bytů. Těžké chvíle prožili, když opouštěli a zanechali mnohé, co jim bylo milé a drahé. Deportace ostravských Židů padla do velmi nepříznivé doby. Terezín byl přeplněn a stížen nákazou tyfu a průjmem, tak zvanou terezínkou, zvláště starci a děti na ni umírali ve velkém počtu.“

Další transport z Ostravy do Terezína odjel až 30. června 1943, skládal se ze 72 osob (z toho 11 osob přežilo). Ten poslední, šestý transport, odjel až na samém konci války, 4. března 1945. Bylo v něm 53 osob z úředně uznaných smíšených manželství (2 osoby v Terezíně zemřely).

Postavení těchto osob bylo o něco snesitelnější – například nařízení o nošení žluté hvězdy neplatilo pro židovské manžely žijící ve smíšeném manželství, pokud byli z manželství potomci, kteří neplatili za Židy; nevztahovalo se to ani na židovskou manželku při bezdětném manželství po dobu trvání manželství. Jak ale uvádí nařízení ze 26. července 1941 z Moravské Ostravy, byly árijským manželkám, které žily ve společné domácnosti se svými židovskými manželi, označovány potravinové lístky značkou J, znamenající drastické krácení dávek.

Někteří z bývalých niských vězňů, kteří měli árijské manželky, byli odvezeni z Ostravy už před zmíněným posledním transportem. Inženýr A. Bachrach pracoval od 3. září 1943 až do konce války v oslavanských dolech v detašované skupině 95 Židů ze smíšených manželství. Arnošt Spira byl koncem roku 1944 odvezen do pražského střediska Židů „Hagibor“ a teprve odtud byl odtransportován do Terezína.

Většina ostravských Židů byla vyvezena z Terezína do Osvětimi, především v transportech ze 29. září a 9. října 1944. V plynových komorách tam skončily i životy několika set navrátilců z Niska nad Sanem.

Osudy Židů z Těšínska byly podobné. Už v zimě 1939/1940 zmizeli z ulic Těšína a dalších měst. Zčásti se ukrývali u známých nebo odešli jinam, většinou však byli svezeni do sběrných středisek. Jednu takovou deportaci ukazuje nedávno nalezený snímek z Českého Těšína: náměstí je pokryto čerstvým sněhem, v němž se odrážejí drobné postavy Židů sháněných k nákladnímu automobilu. Ze sběrných středisek vedla pak cesta Židů do ghatt ve Wadovicích, Pogórze u Krakova, v Sosnowci, Myszkowě a Zawierciu. V roce 1942 je odtud začali vyvážet k likvidaci do Osvětimi. Je zajímavé, že jeden z prvních transportů do Osvětimi byl vypraven právě z Těšína – už 26. června 1940. Tehdy tam sice ještě plynové komory nestály, ale záhy k tomu došlo. Židé z Horního Slezska se stali jejich prvními oběťmi. V květnu 1942 odjel například ze

Sosnowce transport Židů, údajně do Terezína. Cestou však vlak zabočil k Osvětimi, stejně jako všechny transporty následující. Ghetto se postupně vylidňovalo, v celkem osmi velkých „vysídlovacích“ akcích bylo zlikvidováno 28 tisíc sosnowieckých Židů.

Mnozí z ostravských Židů uprchli před hrozbou transportů do Prahy, ale to jen urychlilo jejich osud, neboť Praha přišla na řadu jako první. O dalších pokusech o útěk píše I. Zehngut: „Jednotlivcům se podařil útěk na Slovensko, avšak pokus skupin skončil nezdarem. Jedna skupina byla postřílena a pochytna při pokusu uprchnout pěšky přes Beskydy, druhá podplatila gestapáka za vyloučení z transportu. Věc se vyrazila. Jeden z účastníků skončil sebevraždou, druhý podlehl mučení při výslechu a ostatní nešťastníci, pokud výslech přežili, byli zařazeni do transportu.“

Každý transport doprovázely zprávy o mimořádných událostech. Hlášení z 21. září 1942 o odjezdu druhého transportu z Ostravy uvádí, že Irma Košvicová a Else Reiková uprchly a Salomea Wulkanová se svou dcerou spáchaly před odjezdem sebevraždu. Přežít válku v úkrytu či v přestrojení se podařilo jen několika stovkám protektorátních Židů. Na Olomoucku se například ukrývala rodina Otty Wolfa, jehož bratr Kurt padl u Sokolova. Podobné případy známe i z Těšínska. V rodině Aloise Rosnera v Těšíně se jako malý chlapec ukrýval George Huppert, dnes profesor historie na univerzitě v Chicagu. Rodina Kozlových z Těšína dokázala podplatit nacisty a zachránit tři Židy, u rolníků v okolí města se ukrývala Šita Meyerová.

Za všechny tyto příklady prosté lidské sounáležitosti uvedme vzpomínku Táni Enochové, která se za války odstěhovala z Ostravy k rodičům do okolí Prahy. Její židovský manžel byl v té době v čs. zahraničním vojsku: „Přijela jsem domů, kde moji rodiče začali pečovat o tři měsíce starou židovskou holčičku. Její otec byl Franta Löwy z Plzně, i s jeho bratrem Rudlou je oba sebralo gestapo do Terezína. Frantova manželka se o dítě vůbec nestarala. Chodila se k mým rodičům jen občas vykoupat a něco si vyprat, všechny svršky a šaty obou bratrů prodala. Pro mě tak začal nový díl mého života. Chodila jsem do práce a ještě jsem měla hodně co dělat s holčičkou.

Před koncem války přijel do Roztok u Prahy transport s vězni. Šly jsme s malou na nádraží, ač se tam nesmělo, vzaly jsme dva velké chleby do tašky a velkou bandasku kávy. Myslely jsme, že kdyby tam byl otec dítěte, že bychom ho poznaly, ale nebylo to možné. Byly to hotové mrtvoly nacpané ve vagonech, když byl někdo z nich ještě při síle a sešel dolů, gestapačka po něm střílila. Daly jsme jim chleba a kávu, potom hned polévali nádraží vápnem a transport jel pryč. Tak jsme jejího otce neviděli a ani po válce

se nevrátil, přežil jen jeho bratr, který hned odjel do Izraele.

Holčička byla u nás už sedm let, zvykli jsme si na ni a ona na nás. Ale co se stalo: už bylo dlouho po osvobození, když přijela máma děvčátka k mým rodičům do Žalova u Prahy. Já jsem byla v zaměstnání a ona si holčičku půjčila, že prý pojedou k tetičce a že nám ji potom vrátí. Ale nestalo se tak. Vzala si pro ni ty nejlepší šaty a odvezla ji někam pryč, vůbec nevíme, co s ní udělala. Přijela prý džípem, protože si namluvila vojáka v Plzni, Američana, a prý se za něj provdala. Později jsem se dověděla, že nedovolila, aby se říkalo, že její manžel byl Žid, aby se to prý ten Američan nedověděl.“

Po válce bylo spočteno, že nacistické koncentrační a jiné tábory, věznice, ghetta a další způsoby perzekuce přežilo jen asi 14 tisíc protektorátních Židů.

7. Ze sovětských gulagů zpátky k domovu

„V květnu 1940 sovětské policejní hlídky chodily dům po domu, a kdo z obyvatel neměl v pořádku papíry, byl bez milosti odveden k výslechu. Komisař NKVD si každého prověřoval, zejména ho zajímala politická činnost. Nabízeli, abychom si zažádali o sovětské občanství. S těmi, co nechtěli, sepsali protokol, ve kterém se konstatovalo, že přešli ilegálně sovětské hranice a jsou „vredným elementem“ – záškodnickým živlem. Tento protokol putoval s námi, při každém dalším výslechu jsme byli s těmito údaji dále konfrontováni, nesrovnalosti byly vyšetřovány, opravovány a často i trestány jako úmyslně falešné informace. Uprchlíků prohlášených za nepřátelské živly bylo několik tisíc. Soustředili je ve Lvovské pevnosti Petra a Pavla a odtud pak postupně deportovali.

V polovině června 1940 vyvedli z pevností i mě a tak jsem odjel s jedním z transportů. Vlak sice často zastavoval, ale ven nás nepustili, dveře neotevřeli, jíst ani pít nedali. Deportovaní se začali bouřit, ve stanicích tloukli na stěny vagonů a křičeli, aby je lidé slyšeli. Velitel transportu na tyto zoufalé demonstrace reagoval teprve na gomelském nádraží. Když stráž otevřela dveře vagonů, naskytl se úděsný obraz: ve výkalech ležely desítky mrtvých a stovky nemocných, potácející se lidé vystupovali do prostoru hlídaného strážemi, jež Rusům, rozhořčeným takovým zacházením, nedovolily, aby se k nám přiblížili. Pod tlakem protestujících lidí telefonoval velitel transportu na ústředí NKVD. Teprve potom mrtvoly odklidili. Nemocné ošetřili a do vagonů přinesli nádoby pro osobní potřebu. Dali nám najíst a navařili kaši, kterou tak omastili, že mnoho vězňů dostalo po požití průjmy a někteří z toho zemřeli. V cestě jsme pokračovali asi 14 dnů, na jednotlivých nádražích však již otevírali dveře a dostávali jsme jídlo a pití. Na trati jsme viděli desítky podobně napěchovaných deportačních vlaků směřujících stejně jako ten náš – do táborů nucených prací.“

Svědectví Hynka Strompfa z Orlové dokládá osud většiny účastníků niských transportů. Unikli sice německým koncentračním táborům, ale záhy se dostali do táborů sovětských. V průběhu několika měsíců tedy prožívali už druhou násilnou deportaci.

Ne všude byl odvoz do gulagů tak drastický, ale v mnoha rysech se vzpomínky přeživších vězňů shodují. Leopold Presser z Českého Těšína uvádí, že židovské uprchlíky ve Lvově odvezli bez jakéhokoliv vysvětlení rovnou na nádraží a naložili je do vagonů pro dobytek. Cesta asi dvou tisíc vězňů trvala zhruba tři týdny a přerušovaly ji jen

zastávky na výdej vody, chleba a sušených ryb. Transport dojel přes Sverdlovsk do města Tjumeň, odtud pokračoval po řece Irtyš parníkem do Tobolska a dále čluny po řece Samaře do tábora nucených prací Sojma. V oblasti Tomska skončil transport, kterým jel Max Grün z Třince spolu se svým otcem a bratrem Moritzem: „Pokud jel vlak přes bývalé polské území, doprovázeli transport ozbrojení strážníci v uniformách a dveře vagonů byly zaplombovány. Jakmile jsme přijeli na území ruské, hlídky v civilu otevřely dveře. Stanice, na kterých se zastavovalo a vydávalo jídlo, muselo civilní obyvatelstvo vyklidit.“ Na útrapy dlouhé cesty na Sibiř vzpomíná i Karel Hahn: „Deportační vlak měl třicet vagonů, v každém z nich po sedmdesátí osobách, bez sanitárních zařízení a hygienických možností trpěli všichni za několik dní zavšivením.“

Transport, ve kterém jel Kurt Markovič z Ostravy, směřoval také na Sibiř: „Cesta byla nesmírně svízelná. Čtyřicetistupňová vedra, málo vody, skoupá strava a jen jednou denně možnost vystoupit z vagonu. Vlak dojel do Novosibirské oblasti do Teguldetu, kde končila trať. Bylo v něm asi 360 osob, z toho 60 z Československa, ostatní převážně Poláci. Náčelník, který nás zde přijímal, oznámil, že kdo chce, může zůstat tady, ostatní že pojedou parníkem asi 50 km dál. Když se člověk ocitne pět tisíc kilometrů od domova, pak dalších padesát už nehraje roli, tak jsme se všichni rozhodli jet dál. Po celodenní plavbě jsme dorazili k přístavu, ale čekala nás ještě pěší túra, nových 50 km.

Sotva jsme dotáhli nohy do lesního tábora, byli jsme zcela vyčerpaní. Nejhorší byl kilometrový úsek, ve kterém poletovala mračna sibiřských mušek. Když jsme se na sebe podívali, jeden druhého nepoznával – mušky nám znetvořily obličeje, byli jsme celí otekli.“

Někteří z deportovaných se ocitli sice na Sibiři, ale v táborech pro internované s mírnějším režimem. Například Eduard Goldberger z Kunčiček u Ostravy psal v dopisech domů své mamince, že pracuje jako dělník v továrně poblíž Novosibirska na řece Ob. Otec a syn Josef a Kurt Grossovi z Vítkovic se jako tzv. „volnonajemní“ dostali na stanici Šalatinsk u města Likino ve Sverdlovské oblasti, kam jim příbuzní z domova běžně posílali dopisy. Ten poslední z února 1941 přišel přes Moskvu dokonce letecky a Grossovi se z něj dověděli, že Kurtova maminka byla odvečena do německého koncentračního tábora.

Viktor Fisch během transportu na sever uprchl z vagonu. Přepřel prý už i Dněstr, ale nakonec si uvědomil beznadějnou situaci osamělého uprchlíka a raději se do vlaku vrátil. Skončil v osadě Ustačovka poblíž Archangelska a záhy psal domů: pracuji v lese,

harpunuji ryby. Jeho otec takové štěstí neměl, zemřel na tyfus v Uzbekistánu. Vítězslav Witmann z Lazů pracoval jako elektrikář v táboře Abchaševo, dokonce se tu oženil s Hanou Eisensteinovou, která i s příbuznými utekla po vypuknutí války z jižního Slovenska. Dotáhl to nakonec až na funkci vedoucího táborové elektrárny. Odborníků si v lágrech považovali, nemuseli těžce pracovat, měli lepší stravovací a ubytovací podmínky a dostávali i plat.

Inženýr Josef Weisslitzer z Ostravy pobýval v září 1939 služebně zrovna v Polsku, když tam vtrhla Rudá armáda. Za pár týdnů ke svému údivu potkal náhodou ve Lvově svého bratra, který tam dorazil přes Nisko. Společně se přihlásili v náboru do hornictví a v městě Krasnopolen nastoupil jeho bratr jako horník, on jako inženýr se stal projektantem pro důlní instalace a později projektoval i opevňovací linii kolem Stalingradu. Také bratři Erich a Ervín Falterovi z Ostravy se přihlásili na práci v Donbasu, dělali pak v továrně na výrobu asfaltu. Před nacisty evakuovali přes Stalingrad, Astrachaň a Kaspické jezero do Uzbekistánu, kde pracovali při sběru bavlny.

Student reálného gymnázia v Ostravě Evžen Rosický po útěku z Niska potkal ve Lvově svého kamaráda z klasického gymnázia Bedřicha Kopolda. Přihlásili se v náboru na Donbas. „Kdo se přihlásil, dostal 50 náborových rublů, šišku bílého chleba, slaninu a cukr na cestu,“ vzpomínal Bedřich Kopold. Už cestou hledali z oken vlaku podobu nového světa, o kterém doma četli, ale dočkali se zklamání, sovětská města se příliš nelišila od těch, co viděli na Haliči. Když je pak na šachtě její ředitel, rudý partyzán Alimov označil za potenciální nepřátele sovětského zřízení, neboť Čechoslováci ve svých legiích přece bojovali proti sovětům, požádali o vysvětlení naše vyslanectví v Moskvě. Vyslanec Fierlinger a Zdeněk Nejedlý jim poslali učebnici ruštiny s doporučením, aby se snažili sami poznávat ruskou zemi, že jim to dá odpověď i na jejich pochybnosti. Brzy je válka zavála až do střední Asie, do Buchary a Taškentu. Tady se sešli i s Bohumilem Weissmannem, vyučeným textilákem, a s několika dalšími kamarády z Ostravy. V Samarkandu žili bratři Ervín a Erich Zolarovi z Ostravy, kteří při evidenci zatajili, že jsou Židé a tak dostali do dokladů místo razítka „Jevrej“ razítko „Čech“, což jim usnadňovalo styk s úřady.

V uhelné oblasti města Stalino na Donu se uchýlil jako kreslič Gustav Meier. Na jaře r. 1940 byl jako uprchlík bez státní příslušnosti z města vypovězen a žil pak v ústraní poblíž Rovna jako účetní. Na útěku před Němci byl v městečku Kzu Arbach místními Korejci křivě obviněn ze spekulace a dostal pět let tábora nucených prací. Edwin Šafář z

Ostravy dostal tři roky jen proto, že neměl doklady a jeho útěk z Niska byl tedy kvalifikován jako nedovolený přechod hranic do SSSR. Dostal se s kamarádem Ervínem Tomanem do stejného transportu na stavbu kanálu Volha–Moskva, a protože oba byli dobří muzikanti, postoupili až do táborového orchestru, což jim trochu usnadňovalo přežití.

Doktor Marek Neuer z Brna, který přijel do Niska s druhým transportem, byl v SSSR zatčen hned po přechodu hranic a obviněn ze špionáže. Byl ve vězení mučen tak dlouho, že se rozhodl raději podepsat obvinění. Nakonec ho však obvinili jen z nedovoleného překročení hranic: „Po několika měsících mě odvezli v transportu 300 vězňů do věznice v Gomel-Grodnaja, kde se čekalo na soud. Byli jsme ubytováni ve společných celách. Čas od času někoho vyvolali, odvedli a již se nevrátil. Marně jsme se pokoušeli na vycházkách někoho z nich spatřit nebo se s jinými vězni dorozumět. Všude stáli strážní, kteří nás sledovali a dávali si znamení píšťalkami. Tak míjel den za dnem, vězňů v cele ubývalo, strach a nervozita rostly. Konečně přišli pro mě. Odvedli mě v jednu hodinu v noci do velké místnosti, osvětlené blikavým světlem petrolejek. V místnosti byly stolky, mezi nimiž pobíhaly veliké krysy, jaké jsem v životě neviděl. Ze strachu jsem vylezl na jeden stůl a čekal na další osud. Po delším čekání přišel strážný, který mě předvedl do kanceláře ředitele věznice. Ten mi ukázal rozsudek »trojky«: tři roky zostřený tábor nucených prací. Beze slova vysvětlení, bez možnosti dotazu jsem musel příjem rozsudku podepsat. Pak mě odvedli do místnosti, kde jsem se setkal s přáteli a s lidmi, kteří tak záhadně mizeli. Čekali jsme několik dnů na sběrný transport. Potom nás vezli vězeňským vlakem přes Kremenskoje, Poltavu, Charkov, Volkov, odkud nás plavili kanálem, spojujícím Baltické moře s mořem Bílým. Lod' zakotvila v přístavu na poloostrově Kola, kde čekali strážní se psy, a náš transport čítající na 2 000 vězňů odvedli do tábora nucených prací...“

Také Vilém Überreich z Ostravy byl zatčen hned po překročení sovětské hranice: „Byl jsem na cele ještě s další stovkou jiných vězňů. Strávil jsem ve věznicích celý rok, ale výslechy neprováděli. Koncem roku 1940 nás naložili na auta a odvezli k soudu, což byla velká hala rozdělená přepážkami, a do každé takové kóje zavřeli jednoho vězně. Potom nás jednotlivě předvolávali před nějakou komisí. Když jsem předstoupil, chtěli vědět jméno, načež mi předložili k podpisu rozsudek, kterým mě odsuzovali na pět let nucených prací. Snažil jsem se zkomolenou ruštinou dozvědět se, co rozsudek obsahuje, ale oni jen řekli: Zde podepiš. Potom nás vezli vlakem a lodí do neznámého místa – do

tábora nucených prací.“

Cesty niských vyhnanců a uprchlíků v Sovětském svazu byly značně rozdílné, mnohé se však sešly v gulazích. Hluboko v zázemí tak Židé unikli vražednému běsnění okupantů. Znamenalo to ale jejich skutečnou záchranu? Kdysi se to u nás tvrdilo, jako argument to uvádí například publikace „Nacistické dokumenty hovoří“ z roku 1964. Jiný názor však měli mnozí z těch, jimž se podařilo gulagy přežít. Inženýr Arnošt Bachrach z Ostravy ve vzpomínkovém dotazníku na otázku, zda se někdo z vězněných Židů nevrátil ze SSSR, odpověděl: „Větší část se jich nevrátila, jejich osud není znám.“

V prvních letech po válce se o tom hovořilo ještě zcela otevřeně. Například článek v prvním čísle Věstníku Židovské náboženské obce v Praze v roce 1947 uváděl, že přestárlí uprchlíci z Niska na sověty okupované Haliči a Volyni zemřeli většinou ještě před příchodem Němců. Práceschopní muži byli nasazováni na sovětské veřejné práce, jedna pracovní skupina byla už v prosinci 1939 odeslána na Donbas. Většina Židů pak byla v červnu 1940 deportována do pracovních táborů v oblasti jaroslavské, rybinské, archangelské, uralské, na Sibiř a jinam. Starší ročníky, lidé nemocní a slabí tam houfně umírali. Jen silní a houževnatí se mohli dožít ledna roku 1942, kdy byli z gulagů většinou propuštěni.

Hned po změně režimu v Československu však byly na víc než čtyři desítky let veškeré zmínky o sovětských gulazích přísně zapovězeny. Ani sám Ludvík Svoboda ve funkci prezidenta republiky nesměl ve svých vzpomínkách napsat pravdu. Musel by totiž přiznat, že téměř 80% mužstva tvořící se československé vojenské jednotky přišlo ze sovětských táborů nucených prací. Odhaduje se, že gulagy prošlo až 5 tisíc židovských uprchlíků z Československa. Než byla vyhlášena zmíněná amnestie, polovina z nich už nebyla naživu.

„Po osmi dnech jsme dorazili do tábora nucených prací Vanšozero v oblasti obrovských jezer, nedaleko finsko-sovětských hranic,“ uvádí ve své vzpomínce Hynek Strompf z Orlové. „Byl to trestní pracovní tábor, kde si odpykávali tresty i odsouzení v procesu s maršálem Tuchačevským. Tábor, obehnaný ostnatým drátem, strážný ze strážních věží, pozůstával z několika vězeňských baráků a v každém z nich přebývalo na tříposchodových dřevěných prýčnách po 70 vězňů. V táboře byla ošetrovna, lázně a nemocnice. Všichni chodili denně v doprovodu stráží s kápy na těžkou lesní práci. Pracovalo se za každého počasí až do 40 stupňů Celsia pod nulou. Pro kontrolu byl u vchodu do tábora veliký teploměr, který však stále ukazoval na 27 stupňů pod nulou, i

když bylo zjevně mnohem víc. Starší vězňové, kteří na to upozorňovali a protestovali, dostali od kápů bití a další se již neodvážili. S naším táborem sousedil tábor ženský; v něm umístili manželky německých inženýrů, kteří byli po vypuknutí války uvězněni. Ženy praly pro vězně prádlo a opravovaly šaty.

Do tábora jsme přišli na podzim 1940 a mnozí z naší skupiny zahynuli hladem, zimou a vysílením. Život ztěžovali vězňové-kriminálníci, neboť nás okrádali o jídlo, terorizovali a bili. Stížnosti na ně jen vyvolávaly odvetu a k nápravě nikdy nedošlo. Byla to součást systému, sledujícího, aby co nejvíce vězňů bylo zahubeno. Tělesné tresty oficiálně neexistovaly, ale káповé zvláště při práci vězně bili. Naše denní strava pozůstávala z 300 gramů chleba, z kaše a horké vody. Těm, kteří splnili normu, náležel přídavek dalších 300 gramů chleba. Když Němci v létě prorazili finsko-sovětskou hranici, byl tábor náhle evakuován. V noci pochodovaly nekonečně dlouhé zástupy vězňů, kteří museli urazit až 50 km za noc. Ve dne se odpočívalo u jezer, kde již byly předem připraveny deky. Tehdy jsme dostávali dosti chleba i cukru, protože museli narychlo evakuovat i sklady a nevěděli, kam s tolika zásobami. Doprovodných strážných bylo málo, proto vydali rozkaz, že kdokoli vybočí z řady, bude bez varování zastřelen. Za pochodu jsme často slyšeli střelbu a každá rána znamenala smrt. Z mých kamarádů z rodné Orlové tehdy zahynuli Storch a Munk. V cestě jsme pokračovali lodí po Bílém moři a po dalších jedenácti dnech plavby jsme dorazili do tábora označeného číslicí 113. Dodnes neznám místo, kde se tábor nalézal, protože orientace tam nebyla možná.“

Tři kamarádi z Ostravy – Vilém Überreich, Zikmund Immerglück a Hans Spitz – se dostali do tábora v archangelské oblasti, kde byl jeden z nich zastřelen. Vzpomíná V. Überreich: „V táboře u polárního kruhu se střídala období dlouhé tmy a neustálého světla. Ztratili jsme tam pojem o čase, nevěděli jsme, zda je 8 hodin ráno nebo večer. Chodilo se do práce, většinou na stavby cest a budov. V zimě ničily lidi ukrutné mrazy, dosahující až 50 stupňů pod nulou. Mohli jsme se trochu ohřát jen ve stanu, kde stál uprostřed veliký plechový sud, ve kterém se topilo dřevem. V létě zase nás trápila hejna komárů. Vojáci, kteří nás hlídali, měli k ochraně na hlavě sít'ky. Vězňové si pomáhali tak, že si ovazovali hlavu papíry a hadry, které na pracovišti našli. Ovšem taková ochrana nestačila. Mnoho vězňů chodilo do lágru s oteklými tvářemi, štípnutí komára bylo velmi bolestivé a nebylo proti tomu léku ani ochrany. V tomto táboře se soustředilo mnoho Židů z Podkarpatské Rusi. Většina z nich nevydržela, zahynula hladem, zimou, vysílením. Mého nejlepšího přítele Hanse Spitze tam zastřelili.

Voják, který naši skupinu eskortoval na práci, vyznačoval po příchodu na pracoviště zakázanou zónu. Řekl: Od tohoto stromu k tomuto kameni se nesmí překročit, jinak se střílí. Linie byla jen pomyslná, ničím nevyznačená čára. Spitz měl hlad, hledal něco k jídlu a pomyslnou čáru o kousíček, snad o krok, překročil. Strážní, kteří hlídali kolonu, pozvedli zbraně, jeden z nich bez výstrahy vystřelil a zasáhl Spitze do zadnice. Spitz silně krvácel, ležel bez pomoci a bolestí se svíjel a křičel. Strážný však k němu nikoho nepustil. Pracoval jsem blízko Spitze a celý den jsem musil bezmocně poslouchat, jak úpěnlivě prosil: Vili, pomoz, Vili, pomoz mi! A já jsem byl bezmocný, každý můj pokus ztroskotal před hroživou hlavní ruského vojáka. Tak Spitz ležel od rána do večera, až nás odvedli do lágru a strážný hlásil, že postřelil vězně na útěku. Velitel dal rozkaz, aby Spitze přivedli; raněný však na cestě do nemocnice skonal. Nebyl nijak těžce raněn, prostě bez pomoci vykrvácel. Nikdo z lágru příčinu jeho smrti nevyšetřoval, strážného k odpovědnosti nevolal, lidský život tam neměl nejmenší cenu. Spitzovi bylo 22 let.

Přestože jsem byl otužilý, zvyklý na těžkou práci a dlouho jsem vzdoroval nemocem, odvezli mě jednoho rána s vysokou horečkou do nemocnice. Měl jsem ještě veliký majetek, vzácnost v lágru – vysoké boty, které jsem hlídal a ošetřoval. Když mě odváželi, velitel baráku žádal: Zuj ty boty a nech je zde, stejně tam zdechneš! Nemocnice mě však zachránila. Bylo tam čisto, teplo a bílá postel, ve které jsem mohl ležet sám. Po týdnu horečky klesly a strážný, který za dveřmi špehýrkou vězně pozoroval, viděl, že se mi daří lépe. A tak ještě sláb jsem musel do práce. Kápo, Ukrajinec, který zařazoval lidi do práce, mě poslal do továrny na obuv. Jako brašnář jsem se brzo přeškolil, a protože jsem pak byl odborník, udržel jsem se při té práci, která mi zachránila život, až do konce.“

Velmi podrobně popsal poměry v táboře Kandalakša na poloostrově Kola doktor Neuer z Brna, kterého ustavili do funkce vězeňského lékaře. Mohl tedy bezprostředně pozorovat, jak tragické následky pro život vězňů měla vysilující práce v extrémních podmínkách za zcela nedostatečného zaopatření: „Nejvíce vězňů skosila podvýživa. Některé hlad zcela vysušil, jiné voda nadmula. Jejich narušené ledviny nestačily plnit svou funkci, neboť vězňové zaháněli hlad tím, že neustále pili vodu, a když ji v nemocnici nedostali, pili moč spolupacientů. Někteří vězňové, pokud ještě mohli chodit, zaháněli hlad odpadky ze smetiště, kde s oblibou vyhrabávali hlavy slanečků, z nichž jednu část snědli a druhou zakopali, podobně jako pes zahrabává ohryzanou kost. Byli tak zesláblí, že často umírali jako mouchy na smetišti...

Nedoufal jsem už, že bych se někdy z tábora dostal ven. A když v srpnu 1941 začala

v blízkosti létat německá letadla a ostřelovala tábor, většina vězňů i já jsme si přáli a těšili se, že nás Němci vysvobodí. Nedovedli jsme si představit, že by to někde na světě mohlo být ještě horší. Tehdy jsme tam nic nevěděli o vyhlazování Židů v nacistických koncentračních táborech. Čekali jsme, že Němci osvobodí Finsko a tím i nás.“

Někteří z deportovaných nevzpomínají na sibiřské tábory jenom ve zlém, neboť se jim poštěstilo získat výhodné zařazení či využít své kvalifikace. Šance na přežití totiž závisela především na tom, do jaké kategorie obyvatel gulagu byl příchozí sovětskými orgány vybrán a zařazen. Vzpomíná Kurt Markovič: „V táboře byly tři skupiny lidí: zaključennyje, tedy vězni, dále volnonajemnyje, čili lidé z volného náboru, a specpereselenci, zvláštní přesídlenci, což jsme byli my. Znamenalo to, že jsme pracovali volně, bez doprovodu a bez bajonetů konvojů. Za odevzdanou práci jsme byli honorováni, ovšem trapně nízko. Já jako úředník jsem na tom byl relativně dobře s příjmem 200 rublů. Platily zde státní ceny, nikoliv spekulční jako ve většině míst. Sibiř byla preferovaná a tak se zde dostalo maso i jiné hodnotné potraviny. Když jsem šel na oběd do jídelny pro volnonajemnyje zaplatil jsem rubl dvacet a bylo to poměrně vydatné, někdy i s moučníkem.

Ale jaký paradox. Moji kamarádi, kteří těžce pracovali v lese, měli sotva na kilo chleba a čaj. Přišla teď řada na mne, abych splatil, co jsem dříve získal díky pomoci svých přátel ve Lvově a Stanislavově. Zvykli jsme si na kombinace jako chleba s cukrem, česnekem, cibulí, polévky, což bylo i obranou proti panující avitaminóze. Ale chyběly nám tuky a tak se ani nám nevyhnuly různé neduhy z kaloricky nedostatečné stravy. Ještě dnes po skoro padesáti letech najdu zajizvené ranky po tehdejších vředech. Někteří kamarádi se snažili uplatnit ve svém povolání, např. Schwarz byl strojníkem na místní elektrárničce, Kurt Brunn byl táborovým sklenářem. Ale většina šlapala až deset kilometrů denně do lesa kácet stromy. Skoro každý měl omrzliny, Eda Goldberger měl omrzlé všechny prsty na nohou. Vždyť ponožky a boty nahrazovaly jen onuce a láptě.“

Artur Alter byl v táboře Abchaševo na Sibiři „vodovozem“. Jezdil se sáněmi taženými vyzáblým koníkem k řece, zamrzlé až osm měsíců v roce. Z díry vysekané v ledu nabíral vodu do dřevěného sudu a vozil ji do tábora. Dostal se ale i k práci dřevorubců:

„Pracovali jsme v četách po 4 – 7 lidech, káceli jsme a zpracovávali dřevo. Norma stanovená na 12 m³ zpracovaného dříví se plnila na 34 %. Nejvíce práce dalo odstraňování vysokého sněhu ze zavátých cest, což se do normy nepočítalo. Každých 14 dnů byla výplata. Mzda stěží stačila na to, abychom se najedli a mohli pracovat. Kdo

normu delší čas neplnil, dostal menší mzdu, hladověl, slábl, klesal psychicky i fyzicky níž a níž, až pomalu zemřel. V tomto tvrdém životě nikdo nemohl svému druhovi pomoci, protože měl stále před očima každodenní umírání hladem některého ze spoluvězňů. I z naší skupiny jich několik zemřelo. Zvláště těžce na mě dolehlo, když z nedostatku jídla a vyčerpáním zemřel můj přítel Grosser z Ostravy, s kterým jsme uprchli z Niska. Z tohoto tábora nás tam bylo přes padesát a vzájemně jsme si pomáhali.“

Pracoval tu například Ostravák Arnošt Rusek spolu se svým otcem. Nebo tři bratři Teichnerovi, nejstarší Adolf krátce po příjezdu onemocněl úplavicí a 24. října 1940 zemřel. Vilém Teichner pak pracoval jako účetní a mladší Josef se nakonec dostal z lesa na místní poštu. Podobně se v jiném táboře Sojma sešla nakonec skoro celá rodina Presserova z Českého Těšína – bratři Leopold a Egon, jejich otec, sestra Erika s manželem, jejich sestřenice se svým mužem. Pod dozorem stráží káceli i oni stromy v tajze, stejně jako třeba Max Grün v táboře u osady Assino v tomské oblasti. Také on uvádí: „Při nedostatečné stravě lidé hynuli hladem a vysílením. I když jsme někdy dostávali mzdu, potraviny jsme stejně neměli kde koupit.“

Když byly po válce zveřejněny dokumenty o nacistických koncentračních a vyhlazovacích táborech, snažili se je nepočtení navrátilci z gulagů srovnávat se sovětskými tábory nucených prací. Právě uprchlíci z Niska patřili k těm nemoha, co mohli vydat svědectví, neboť sovětské orgány existenci gulagů přísně utajovaly. Vilém Überreich na toto téma uvedl: „Mohu-li to srovnat s lágry německými, neboť v jednom jsem byl a o jiných jsem od svých přátel slyšel, vidím to takto: v německých lágrech, tam strážní a esesáci vězně přímo ubíjeli, stříleli, plynovali, spalovali. V sovětských táborech nucených prací to neměli zapotřebí, vězňové hromadně umírali, hynuli sami těžkou prací, hladem padali jako mouchy. V baráku bylo peklo. Lidé se na pryčnách tísnili jako dobytek, umírali vleže, ve spaní. Mnoho vězňů večer ulehlo a ráno se již neprobudilo. Jejich spolunocležník to však neohlásil. Tajil to tak dlouho, jak jen bylo možno, neboť tak dlouho mohl dostat 300 gramů chleba mrtvého souseda. Stávalo se, že živý ležel s mrtvým i tři noci, než se na to přišlo.“

Doktor Neuer z Brna popsal, jak vypadal gulag u města Kandalakša. Jeho popis až do zarážejících podrobností připomíná známý německý koncentrační tábor Auschwitz-Birkenau. Shodný byl způsob a celý systém ostrahy tábora, ubytovací podmínky, stravování, táborový režim, tresty apod. Na tuto podobnost upozornil ve své knize vzpomínek i Simon Wiesenthal: „Zdá se, že diktatury produkují za všech dob stejné lidi,

stejně donašeče, stejné kolaboranty, stejné sadisty. I struktura lágrové hierarchie byla táž: i v gulazích využívali kriminálníků k šikanování politických vězňů.

Jediný rozdíl mezi gulagy a nacistickými koncentráky je tento: v gulazích nebyli vražděni lidé pro svou příslušnost k určité rase. Nicméně i tam byla příslušnost k určité společenské třídě víceméně rozsudkem smrti. Jinak se gulagy a koncentrační tábory shodují ve všem: v obou se zneužívá vězňů k otrocké práci. V obou dostávají vězni stravu, která vede ke smrti hladem. V obou vládou stejně přízračné hygienické poměry, všude bují stejné epidemie, všude umírají lidé jako mouchy.

Pokud hovoří pro Stalina, že se obešel bez systematického vyvražďování, pak je k jeho tíži, že zavinil nesystematickým způsobem smrt ještě většího počtu lidí než Hitler ve svých koncentračních táborech.“

Málokdo ví, že v roce 1953 podal bývalý štábní kapitán Svobodovy armády František Polák, propuštěný z gulagu teprve v prosinci 1947 a od roku 1948 žijící na Západě, žalobu na Sovětský svaz u Organizace spojených národů. Týkala se zločinů proti lidskosti, jakých byl svědkem v sovětských gulazích. Přestože se mu pro akci podařilo získat některé významné politiky, neměla v tehdejší mezinárodní situaci naději na úspěch.

Oběti gulagů z řad niských uprchlíků by nepochybně byly mnohem vyšší, pokud by v nich měli vězni zůstat delší čas. Zachránila je válka mezi Německem a Sovětským svazem. Na základě dohod mezi exilovými vládami Polska a Československa se sovětskou vládou mohli být z táborů a věznic propuštěni a někteří z nich už od podzimu 1941 mohli ve vykázaných oblastech pracovat až do doby, kdy nastoupili do tvořících se zahraničních vojenských jednotek v SSSR. Někteří z vězňů se pokusili dostat z gulagů hned po německém útoku na Sovětský svaz podáním žádosti o vstup do Rudé armády, ale jen málokomu se to podařilo.

Polská vláda vyřídila svou dohodu o něco rychleji, takže Poláky začali propouštět už v září 1941. Otto Windholz z Ustroně vzpomíná, že po propuštění mohli sice volně pracovat, ale jen v některých zaměstnáních a ve vymezených oblastech, prý podle stejného paragrafu, jaký platil i pro sovětské prostitutky. Čeští vězni svým polským kamarádům náhlou svobodu samozřejmě záviděli a mnozí z nich se pokusili sovětské úřady obelstít. Prohlásit se za Poláka nebylo totiž pro Čechy z pohraničního Těšínska či Ostravska nijak obtížné, jak o tom svědčí třeba vzpomínka Karla Hahna:

„O tom, že něco podobného bylo dohodnuto také s československou exilovou vládou

v Londýně, jsme nevěděli. Využili jsme proto amnestie pro Poláky. V protokolu jsem udal, že jsem se narodil v Polské Ostravě, oni neměli zdání, že je to v Československu, a pustili mě jako ostatní Poláky. Jediného z naší skupiny dr. Steinera z Frýdku pustit nechtěli. Později jsem se dozvěděl, že v lágru onemocněl a zemřel.“

Podobně se za Poláky prohlásili Vilém Überreich a Zikmund Immerglück z Ostravy. Získali práci v městě Čkalově, ale po dvou měsících jim na cizineckém oddělení řekli, že Čkalov patří do I. kategorie měst, v nichž není pobyt cizincům povolen. Odešli tedy do blízké vesnice do kolchozu. Také Hynek Strompf z Orlové se pokusil prohlásit za Poláka:

„Ještě v táboře Vanšozero jsem se dověděl z nástěnných novin, že se na půdě Sovětského svazu tvoří československé vojenské jednotky. Na velitelství tábora však nechtěli nic bližšího povědět. Hledal jsem proto příležitost, jak se k Čechoslovákům dostat. Z tábora 113 odjížděl do polské armády polský Žid Weiss, s kterým jsem se tam seznámil. Dal jsem mu žádost napsanou na kusu papíru ze starého sešitu o přijetí do československého vojska, adresovanou na československé vyslanectví v Moskvě. Asi po dvou měsících mě v noci vyburcoval velitel baráku: Vstávej, jsi osvobozen, musíš hned opustit lágr! Požádal jsem, aby mě nechal dospát do rána. Ráno jsem poprvé po budíčku mohl zůstat beztrestně ležet, zatímco kápoové nadávkami a strážní pažbami pušek naháněli rozespalé vězně z bloků na apel do práce. Potom mě dovedli za lágr do baráku, kde mi přidělili lůžko s bílým prádlem. Předvedli mě na NKVD, tam mi ukázali dopis z československého vyslanectví v Moskvě, ve kterém mi sdělovali, že jsem přijat a že byl dán příkaz k mému okamžitému propuštění z trestného tábora. V dopise mě vyzývali, abych se neprodleně vypravil.

Velitelství tábora mě vybavilo cestovním příkazem a poslalo lodí do Archangelska. Odtud jsem cestoval do mně již známého »lágrpunktu« Jerčevo, v němž jméno Čechoslovák vzbuzovalo úctu a respekt. Zde byli všichni propuštění z táborů soustřeďováni a odesíláni dále. Poláky odbavovali ještě před Čechoslováky a náš odjezd se stále protahoval. V Jerčevu mě čtyřikrát vyslýchali, všechny předchozí údaje prověřovali, ale na urgence, aby mě poslali do Buzuluku, nic nedali. Prohlásil jsem se proto za Poláka a podal jsem žádost k veliteli, doufaje v rychlejší odbavení, protože situace se již pro mě stávala nesnesitelnou. Po několika dnech jsem byl předvolán do elegantní pracovny náčelníka NKVD, ve které jsem poznal vyslýchajícího komisaře z Lvova. Písařka přinesla můj spis a za přepážkou zapisovala vše, co jsem vypovídal. Dokazoval jsem školami a zábořem Těšínska, že jsem polské příslušnosti. Náčelník

studoval mé spisy a ptal se: Řekni pravdu, jsi Čech nebo Polák? Odpověděl jsem, že moje situace je už tak zoufalá, že nemám sílu dále žít, a jedinou možnost, jak se odtud dostat, že vidím v tom, že se budu hlásit jako Polák, neboť ti jsou odesíláni přednostně. Náčelník mě ujistil, že budu už brzo v Buzuluku.

Poslali mě do dalšího tábora, když vyúčtovali, že mi za 23 měsíců nucených prací po odpočtu nákladů za ubytování a obživu náleží doplatek 11 kopejek, vyplatili mi je v hotovosti a dali mi papíry a proviant na další cestu. Řekli mi, že vlak z nejbližší stanice jede večer. Spěchal jsem, abych dorazil včas, ale na stanici jsem čekal osm dnů, než zastavil nákladní vlak, který jel mým směrem. Na cestovní doklady jsem vyfasoval na každém železničním uzlu jídlo a tam také nastupovali propuštění českoslovenští Židé z jiných táborů. Do Buzuluku jsme přijeli někdy v dubnu 1942...

Naprostá většina propuštěných směřovala do vojenských náborových středisek, i když se vlastně jako amnestovaní teď už mohli v Sovětském svazu usadit. Kurt Markovič naznačuje, proč tomu tak bylo: „Se značným zpožděním jsme se dozvěděli z rozhlasu po drátě, který pouštěli jednou za týden v klubu, o vzniku čs. dobrovolnické jednotky v SSSR. Všichni jsme to uvítali, protože jsme v tom viděli možnost, jak se odtud dostat. Vždyť v našem postavení nebyla naděje na útěk, i když nás nijak nehlídali. Všude kolem byl prales, snad někde ještě nějaký ten tygr. Nechci dělat legendy ani zveličovat vlastenectví, odchod do jednotky byl motivován především snahou zachovat si i při riziku boje lidskou důstojnost.

Jako mluvčí skupiny jsem byl poslán do okresního městečka Teguldetu projednat náš odchod do armády. Úřady nebyly nijak nadšené, že ztratí pracovní síly. Přesvědčovali nás, abychom se stali volnonajemnými, slibovali hory doly. Dva dny jsem jednal, chvílemi s obavami, zda se z budovy vůbec dostanu. Viděli moji neoblomnost a tak jsem přece jen s kladným rozhodnutím odjížděl saněmi, sibiřskou trojkou, do tábora. Tři týdny jsme ještě žili v nejistotě a s různými trampotami – stříháním vlasů nakrátko, desinfekcí atd. Nakonec jsme ale odjeli na saních k vlaku a po několika dnech čekání odcestovali do přiuralského Buzuluku.

V mnohem horší situaci než Češi či Poláci se ocitli Rakušané, včetně vídeňských Židů z nízkého transportu. Neměli své zahraniční vojsko v SSSR, mluvili jen německy, jejich země byla navíc přímou součástí Německa. „Židovští uprchlíci z Rakouska, málo odolní, pomřeli do posledního,“ uvedla o poměrech v táboře Panino na Sibiři Malvína Lanzerová. Více než tisíc rakouských Židů vyhnaných z Niska se dostalo do gulagů.

Zpátky do Vídně se prý po válce vrátilo ze Sovětského svazu jen 22 Židů. Podle jiných údajů se z gulagů vraceli až do roku 1957 a zachránilo se jich asi sto.

Někdy však odmítali pustit z gulagu i Čechy a Slováky, záleželo na dobré vůli táborového velení. Gustav Meier odsouzený na pět let nucených prací byl propuštěn až poté, co jeho manželka přiměla vyslance Fierlingera v Moskvě, aby se o propuštění zasadil. Ve vzdálenějších táborech se vězni o amnestii mnohdy ani nedověděli. Jindřich Moškovič si v roce 1943 odpykal na Vorkutě svůj trest, ale byl mu bez vysvětlení prodloužen až do konce války. Několik Čechů, Slováků a Ukrajinců sice propustili, ale Židé museli pracovat dál. Protože neměli možnost číst noviny či poslouchat rádio, nevěděli ani o možnosti vstupu do československého vojska. Teprve v roce 1947 se jim podařilo odjet ze Sovětského svazu. Zikmund Spitzer uvádí, že jistý Berger z Frýdku, který spolu s ním jel v prvním transportu do Niska, se vrátil ze Sovětského svazu domů až po třiceti letech. O amnestii vůbec nevěděl.

Bratři Leopold a Egon Presserovi v táboře Sojma na řece Samaře museli na Nový rok 1942 využít opilosti táborových stráží a s pomocí internovaných kulaků uprchlí v noci na saních do krajského města Chanty Mansijsk, aby se přihlásili u vojenského velitelství. Komandant jejich tábora totiž tvrdil, že amnestie se vztahuje jen na Poláky a nechtěl je propustit. Jejich otec byl jako zdravotně nezpůsobilý ke službě v armádě poslán zpátky do tábora, teprve za rok se ho podařilo vyreklamovat. Krátce po příjezdu do Buzuluku však na prožité útrapy zemřel.

V buzulucké nemocnici zemřel i otec Arnošta Ruska z Ostravy. Osmnáctiletý číšník z Ostravy Leon Dux byl v době příjezdu do Buzuluku tak sláb, že nemohl chodit a musel tři týdny ležet. Gustav Meier se léčil půl roku, v době příjezdu vážil jen 42 kilogramů. Heřman Pick z Bohumína vážil dokonce jen 38 kilogramů. Svědectví o návratu vězňů z gulagů podala Malvína Friedmannová, která se zdravotnickou hlídkou chodila vyhlížet vlaky na buzuluckém nádraží:

„Když přijel vlak, procházela jsem vagony a vyvolávala i ptala jsem se, zda tam jsou Čechoslováci. První, koho jsem zahlédla, jak vysílen těžce zvedá ruku, byl Melzer z Ostravy. Přijížděl z tábora odněkud od polárního kruhu a byl tak sláb, že jsme ho musily na zádech odnést do kasáren, protože nosítka jsme s sebou neměly. Melzer vypravoval, že v tom lágru, někde v archangelské oblasti, byli zcela odříznutí od světa a jen jednou začas jim shazovali potraviny z letadla. V táboře vládli zločinci odsouzení na doživotí, kteří ostatní vězně terorizovali. V tom prvním vlaku byl i jistý Kulka z Ostravy. Mohlo mu

být čtyřicet let, ale byl v tak špatném stavu, že jsme z něho nemohli dostat ani slovo a za týden zemřel v nemocnici. Kulka byl první dobrovolník, který v Buzuluku zemřel, a dalo moc běhání, než na NKVD dali souhlas k pohřbení Čechoslováka na území Sovětského svazu. Vlaky s dobrovolníky jezdily třikrát týdně. Dobrovolníků přibývalo, ale na 70 % jich bylo v tak špatném stavu, že museli rovnou do nemocnice...”

Zpočátku to byli v naprosté většině Židé, především uprchlíci a vyhnanci z transportů do Niska. Přicházeli, aby se probjovali k domovu a ke svým blízkým, o jejichž tragických osudech nic nevěděli.

Po téměř půl století byl u nás šířen zlovolný mýtus o „trpné oběti“ Židů, kteří šli do plynu jako ovce na porážku. Pokrytecky se tak zastírala zřejmá spolupina – vždyť česká protektorátní vláda neprotestovala proti deportacím a slovenská vláda je dokonce sama organizovala. Židovské oběti byly beze studu započítávány do celkového počtu obětí okupace v Československu, aniž se měl kdokoliv dovědět, že tvořily naprostou většinu těchto „národních obětí“. Tím méně se mluvilo o hrdinství Židů na frontách světové války či o tom, že právě Židé tvořili v počátcích našeho zahraničního odboje na Západě i na Východě jeho podstatnou část. Asi 800 Židů bojovalo již v našem vojsku ve Francii, asi 1500 na Středním východě, přes 50 Židů padlo v řadách našeho letectva ve Velké Británii, na 2 tisíce Židů sloužilo v Československé samostatné obrněné brigádě. Ve Svobodově čs. armádě v SSSR sloužilo asi 2 300 Židů, z toho jich asi 600 padlo.

Významné místo v této statistice odporu zaujímají Židé z transportu do Niska. Vraceli se domů od Východu, většinou po propuštění ze sovětských gulagů. Jen zcela výjimečně se jim naskytla možnost odchodu na Západ. Týkalo se to onoho třetího transportu do Niska vypraveného z Ostravy, který však dojel jen do Sosnowce. Počátkem roku 1940 byla část deportovaných přestěhována na Slovensko. Skupině asi deseti Židů se podařilo dostat do transportu vypraveného z Bratislavy do Palestiny. Byl mezi nimi i Ostravák dr. Ervín Enoch, který později sloužil v československé vojenské jednotce ve Velké Británii.

V Sovětském svazu začali své zahraniční vojsko organizovat nejdříve Poláci. Už do první armády generála Anderse vstoupili mnozí vyhnanci z Niska a vězni gulagů, například Zikmund Immerglück z Ostravy odešel s touto armádou na Střední východ. Podobný záměr měl i dr. Marek Neuer, který pracoval v Buchaře v polském starobinci a domově sirotků jako lékař. V blízkém Guzaru se Andersova armáda soustřeďovala k odjezdu přes Persii do Palestiny, kam chtěl odjet i dr. Neuer a jeho přítel Berger. Než k

tomu došlo, zostřílo odhalení katyňského zločinu vzájemné vztahy mezi SSSR a polskou emigrační vládou a v polském vojsku vzrůstal antisemitismus, takže se oba raději ohlásili u plukovníka Svobody.

Známe i odchody do pozdější polské armády generála Berlinga, která se vracela domů od Východu. Vstoupil do ní například Otto Windholz z Ustroně se svým bratrem Alfredem: „Po propuštění z gulagu jsme jeli parníkem k nádraží a dál do Taškentu a Samarkandu. Museli jsme čekat, až se uzdraví otec, měl nohu v sádře. Z naší skupiny 367 osob nás zůstalo jen pět. Když se začala formovat Andersova armáda napsali jsme si žádost, ale než nám to vyřídili, byl už Anders v Iránu. Pak se znova tvořilo polské vojsko. Nebrali jsme v úvahu žádné politické otázky, ani jsme pořádně nevěděli, kdo je kdo, chtěli jsme prostě být co nejdřív doma v Polsku. Na místo soustředění jsme jeli pár týdnů »vlakostopem«, kočovali jsme po stanicích. Frontu jsme začali pod Smolenskem, pak přišel Lublin. Sloužil jsem u těžkého dělostřelectva, skončil jsem za Berlínem ve 4. letecké divizi. Pokud vím, tak Anders stejně Židy moc ochotně nepřijímal, mnohé v Rusku dokonce nechal. U Berlinga si nikdo nemohl dovolit nějaké antisemitské výpady, alespoň veřejně k nim nedocházelo. Těžko odhadovat, kolik nás bylo z nízkého transportu – já osobně vím o dalších třech kamarádech z okolí Těšína.“

Ve Svobodově armádě sloužilo několik polských Židů, kteří nebyli přijati do polského vojska. Byl to například Boris Kowartowski z Leszna, nebo Bernard Menachowski, který s jednotkou došel až do Prahy. Stačilo, že se prohlásili za československé státní příslušníky, vzhledem k nedostatku vojáků se jejich tvrzení ani neověřovalo. Mnohem složitější to však bylo s přijetím Židů uprchlých z Německa, Rakouska či ze Sudet, kteří uměli většinou jen německy. Přesto byl k jednotce přijat účastník prvního transportu z Vídně do Niska Ernst Schwimmer. V lednu 1942 se mu podařilo uprchnout z gulagu v archangelské oblasti a pražská Židovka Marta Marková ho v Buzuluku prohlásila za svého bratra. Pod falešným jménem Šek Marek prodělal celé tažení Svobodovy armády až do Prahy, kde konečně přiznal svou pravou totožnost. Ostatní vídeňští Židé takové štěstí neměli. Jak uvádí Adolf Sonnenschein, „Svoboda ani nemohl Vídeňáky jako rakouské příslušníky brát do vojska. Zůstali v lágrech a asi tam zahynuli.“

Skoro 350 Židů z transportů do Niska se v Buzuluku přihlásilo do československého vojska. Přijížděli většinou z gulagů a jejich vzhled ostře kontrastoval s asi stovkou ostatních dobrovolníků, kteří se sem sjížděli z různých míst Sovětského svazu. Jeden z

těchto dobrovolníků František David Elefant později uvedl: „Nikdy předtím jsme tak zubožené lidi neviděli a na většinu z nás, komunistů, to působilo deprimujícím dojmem. Nikdo z nás tyto tábory neznal, a pokud jsme tu a tam slyšeli opatrné zmínky, nedovedli jsme si z nich představit, jak strašným životním útrapám tam byli vystaveni.“

Shodnou vzpomínku má jiný z dobrovolníků, sociální demokrat JUDr. Vilém Bernard: „Nejhůř na nás působilo, že jsme viděli přijíždět lidi z lágrů. Byl to strašný pohled; nejhorší na ty, co byli postiženi infekcí. Pomatuji na velmi mladé lidi, kteří umírali hned po příjezdu do Buzuluk na skvrnitý tyf. S obrovským množstvím z nich se po příjezdu nedalo dělat nic jiného, než je umístit v beznadějném stavu do nemocnice.“

Teprve po několika týdnech bylo mužstvo schopno zahájit alespoň lehký výcvik beze zbraně. Vzpomíná na to Adolf Sonnenschein, který se jako maturant později dostal do důstojnické školy: „Už byl duben a bylo teplo, v těchto oblastech totiž neexistuje jaro ani podzim, je buď zima nebo léto. Najednou rozpukaly ledy a my jsme se nedostali ani na ubikace, jak jsme byli zaplaveni. V květnu už bylo opravdu teplo a náš velitel podplukovník Svoboda řekl: Žádná přeprava přes řeku na loďkách – přeplavat! Kdo neuměl plavat měl týden na to, aby se to naučil. Pomáhal nám doktor Aufricht z Orlové, známý sportovec, lyžař, za první republiky dokonce závodně plaval. Zbraně jsme měli akorát na strážní službu, deset či dvanáct starých vintovek, ještě z první světové. Sovětské velení potřebovalo zbraně na frontě, tak jsme si je museli sami vyrobit ze dřeva, abychom něco drželi v ruce. Museli jsme přeplavat, samozřejmě v uniformě, a to dřevo nesmělo namoknout.“

V říjnu 1942 dostala jednotka opravdové zbraně a v prosinci dosáhla stavu bojové pohotovosti. Leopold Presser vzpomíná na odjezd na frontu: „V lednu 1943, v době bitvy u Stalingradu, byl náš prapor v počtu necelého tisíce mužů a 38 žen transportován vlakem přes Voroněž k bojovému nasazení na frontu. Po vyložení z vlaku a po několikadenních vyčerpávajících pěších pochodech jsme byli ubytováni přímo v Charkově a místní obyvatelé nás slavnostně vítali. Příští den jsme však město musili ve spěchu opustit, když Němci zahájili novou ofenzívu. Na rozkaz sovětského velení se náš prapor přesunul rychlým pěším pochodem do prostoru vesnice Sokolovo a tam byl nasazen mezi dva sovětské frontové korpusy.“

První bojové střetnutí naší jednotky s nacisty u Sokolova se změnilo v krvavou řež, jednotka ztratila přes sto padlých. V bojích se vyznamenalo také několik uprchlíků z Niska. Patřil k nim Arnošt Steiner z Třince: „V mnoha knihách bylo psáno o bitvě u

Sokolova. Stojí tam, že začala 8. března 1943 ve 13 hodin 30 minut, a že na obranná postavení našeho Prvního praporu zaútočilo 14 tanků. Je to asi pravda, knihy mohou přece psát jen lidé, kteří poznali, jak tomu bylo. Nevím, kolik tehdy bylo hodin, když jsme uviděli první tanky. V tu chvíli jsem se nedíval na hodinky, ani jsem ty tanky nepočítal. Pamatuji se jen na to, že jsem jasně viděl na hitlerovských tancích nápis Totenkopf a Adolf Hitler.

Tanky se rozjely ve dvou rojnicích. Pak se za nimi objevili vojáci v dlouhých temných pláštích. Snad pět, snad šest tanků směřovalo k železničnímu náspu, odkud vedla široká cesta k našim obranným postavením. Tam bojoval četař Kománek a vpravo od něho, nedaleko dřevěné lávky, která vedla přes zamrzlou řeku ke kostelu, byl Spiegelův kulomet.“

Kulomety na německé tanky však nestačily a jen málo tanků bylo zasaženo sovětským dělostřelectvem. Tanky prorazily do Sokolova a likvidovaly jeho obránce. Vzpomíná Erich Falter: „Celý boj se mi vybavuje jako sled rychle se střídajících obrázků. Silná palba z německých tanků, zapálení okrajových domů Sokolova tankovými plamenomety, první ranění a mrtví. Nikdy nezapomenu na přímý zásah německého tankového děla na stanoviště těžkého kulometu četaře Karla Kománka. Obzvláště se mi vryla do paměti smrt četaře Žůra. Byl to krajan z Frýdku, se kterým jsem se skamarádil ještě v Buzuluku. Byl těžce raněn granátovou střepinou do břicha. Nemohl se pohnout. Přiskočil jsem k němu se sanitářkou, abychom ho obvázáli, ale naše pomoc byla marná. Poprosil nás, abychom ho přikryli pláštěm a dali mu do úst zapálenou cigaretu. To bylo vše, co jsme pro něj mohli udělat.“

Svědectví dalších Židů z Niska, kteří boj u Sokolova přežili, dokládají poněkud jiný průběh této bitvy, než jaký líčila poválečná propaganda. Vzpomíná Hynek Strompf: „Asi po hodinovém boji byly obě kulometné čtyři zničeny a vyřazeny z boje. Z osmi těžkých kulometů nám zůstal jeden a z 500 mužů, kteří šli do boje, zbylo 26, ostatní byli mrtví nebo těžce ranění. Naše ztráty byly tak vysoké, protože jsme šli proti německým tankům nedostatečně vyzbrojeni, jen kulomety a puškami. Za našimi kulomety měla svá palebná postavení dvě ruská děla, ale ta byla hned na začátku boje vyřazena.“

Vilem Überreich přežil jen pouhou shodou okolností: „Když jsme začali v 9 hodin večer útočit, odpověděli nám Němci takovou palbou, že jsme leželi na ledě jako přibití, protože jsme se neměli kam ukrýt. Viděli jsme, jak se Rusové, kteří nám měli pomoci, dali okamžitě na ústup a utíkali bez boje zpět. To znamenalo, že náš původní plán –

postupovat společně s jejich podporou – padl. Přesto nikdo rozkaz k akci neodvolal. Z naší čety se nevrátil nikdo. Zůstal jsem naživu díky tomu, že mě poslali do Art'uchovky na pomoc četě, která neútočila a zajišťovala obranu na druhé straně řeky.“

Artur Alter si při hodnocení bojů u Sokolova nebral žádné servítky: „V průběhu tří dnů padlo a bylo zraněno na 500 vojáků, většinou židovských. Plukovník Svoboda nás tehdy použil jako strategických pokusných králíků v boji proti Němcům.“ A podobný názor vyjádřil i důstojník Karel Hahn: „Považuji bitvu samotnou za velký debakl. Bylo to velmi neodpovědné, poslat lidi s obyčejnými puškami proti německým tankům a motorizovaným vojskům. Ruská podpora pozůstávala jen z několika děl, ale Rusové byli první, kteří z boje utekli. Morálku a celistvost naší jednotky udržoval více kapitán Lomský než Svoboda. To, co se o tom všem potom oficiálně psalo, to už byly vykonstruované legendy, kterých bylo třeba z propagačních důvodů.“

Ze stejných důvodů se zamlčovalo hrdinství židovských vojáků prokázané v bojích. Například „ostravské“ družstvo četaře Arnošta Brodavky zjistilo jako první pohyb německých tanků a bránilo sokolovský kostel do posledního muže. Zahynul zde i 18letý Viktor Fisch. Přežil jedině Vilém Überreich, který byl před útokem odvelen. Jiným příkladem byl čin svobodníka Kurta Markoviče z Ostravy, který během třetí noci bojů zachytil německý radiogram o době a místě chystaného útoku. Palebný přepad ruských „kat'uší“ pak znemožnil soustředění německých vojsk a způsobil jim značné ztráty. Mnozí z těch, co přežili transport do Niska i peklo gulagů, padli právě u Sokolova: Vítězslav Wittman z Lazů, Eduard Goldberger z Kunčiček, Oskar Getreider z Fryštátu, Alfred Nasch z Bohumína, Max Sandel z Českého Těšína, Bohumil Weissmann, Egon Traub, Emil Wachsberg a mnoho dalších z Ostravy atd. Poválečný seznam uvádí celkem 21 jmen Židů z ostravské náboženské obce padlých u Sokolova.

V létě roku 1943 se jednotka rozrostla v brigádu vyzbrojenou již tanky, dělostřelectvem, protitankovými zbraněmi a další potřebnou výzbrojí. Počátkem října odjela na frontu ke Kyjevu. Během cesty byl na trati u Juchnovštiny jeden z ešalonů napaden německým letectvem, na místě zahynulo 54 vojáků. Byli mezi nimi i Židé z Niska – podporučík Ervín Falter, velitel dělostřelecké baterie, lékař Oskar Bachrach, Jan Hausner ze Slezské Ostravy, inž. Egon Windholz z Českého Těšína a další. Během útoku se vyznamenali bratři Josef a Vilém Tomanovi, kteří odstranili hořící vozy s municí a přivolali pomoc k odsunu raněných.

V noci na 5. listopad 1943 začalo bojové nasazení jednotky v prostoru Kyjeva. V

bojích se zvláště vyznamenali velitel průzkumné čtyry rotný Leopold Presser a velitel kulometné čtyry rotmistr Arnošt Steiner, jemuž se pro mimořádnou osobní statečnost začalo u brigády říkat „Nezranitelný“. Ocenil jej ve svých pamětech i Ludvík Svoboda: „Těžké kulometry Arnošta Steinera ničí palebný srub za srubem, hnízdo za hnízdem; můžete mi věřit, že jsem ve dvou válkách viděl mnoho, ale málokdy činy obdobné Steinerovým. Arnošt Steiner, tvrdý, nevysoký, ostře řezaných rysů a černých obočí, rychlý, rozmyslně odvážný bojovník a velitel, byl všude. Objevoval se a mizel vždy v pravý čas, klidně, soustředěně a energicky řídil palbu, ukazoval odpory, vysvětloval v nejhustším krupobití střel jako ve škole u tabule.“

Ani takové hodnocení však nestačilo na udělení některého z nejvyšších vyznamenání, která získalo šest příslušníků jednotky. Nebyl však mezi nimi ani jeden Žid, návrh na vyznamenání A. Steinera se cestou ztratil. Erich Kulka to ve své práci o Židech ve Svobodově armádě vysvětlil takto: „Arnošt Steiner, ač se hlásil k české národnosti, nehodil se pro svůj židovský původ do českého národního charakteru brigády. Ačkoliv v Rudé armádě bylo vyhlášeno 121 Židů za hrdiny Sovětského svazu, ačkoli bojového ducha praporu i brigády vytvářeli do značné míry židovští vojáci, dospělo velení brigády k závěru, že není žádoucí, aby tato skutečnost vešla do dějin Československa.“

V bojích u Kyjeva byl těžce zraněn velitel minometné čtyry četař Alfréd Elsner z Ostravy. Před svou smrtí předal kamarádům svůj deník a německé dopisy, které o den dříve našel v rozbitém autě německé poštovní. V jednom z nich psala na frontu svému manželovi žena z Německa: „Šaty by se dětem hodily, ale měla jsem strach, aby někdo nepoznal, že jsou od krve. Lidi jsou dnes závistiví, mohly by vzniknout plané pomluvy. Šaty jsem vyčistila, skvrny odstranila, a pak jsem raději hned prodala. Můžeš zase nějaké poslat, ale pokud možno méně zašpiněné. Měl bys být opatrnější a alespoň odstranit ty žluté hvězdy...“

V té době ještě židovští vojáci věřili, že se, až se probojují domů, setkají se svými rodinami. Jen postupně se dovídali o pogromech a hromadných vraždách Židů na Ukrajině a začínali si uvědomovat rozsah nacistické genocidy zaměřené na Židy. O plynových komorách, v nichž zahynula či záhy měla zahynout většina jejich blízkých, však ještě nic nevěděli.

Další krvavé střetnutí s nacisty se odehrálo na přelomu Nového roku 1944 u Bílé Cerkve. Padl zde velitel šedesátičlenné jezdecké čtyry rotmistr Kurt Brunn z Frýdku,

účastník prvního nízkého transportu. Jeho spolubojovník a bývalý spoluvězeň Vilém Überreich po válce napsal: „Sotva jsme obsadili most, donutily nás blížící se německé tanky ustoupit asi o 500 m. Poslal jsem dozadu žádost o protitankové zbraně a vypálili jsme černou dýmovou raketu (tanky). Zakrátko naváděl velitel protitankové kanóny do palebných postavení. Německé tanky zběsile pálily. Jeden z kanónů ihned vyřadily a celá obsluha padla. V této situaci se nečekaně blízko mě objevil rotmistr Brunn. Rotmistře, kryj se!, radil jsem ukazuje na stavení, u jehož pravé stěny jsem sám našel úkryt. Brunn přiskočil rovněž ke stěně. Naše zbylé dva protitankové kanóny bez ustání pálily, a když jeden z německých tanků začal hořet. Němci ustoupili. Vyšel jsem z úkrytu a uviděl jsem u zdi ležet svého velitele mrtvého s prostřelenou hlavou. Brunn nejen že nemusel, on na frontu nesměl, neboť podle rozkazu měl zůstat u štábu. Když však přišel, nezasahoval, neradil, jen mi řekl, že chce být v boji u svých hochů.“

V bojích u Bílé Cerkve padli též Ervín Zolar z Ostravy a Arnošt Falter z Orlové. Už při útoku na město u obce Ruda si mimořádně statečně vedli velitel minometné čety podporučík Artur Alter a velitel průzkumové čety podporučík Leopold Preser. V únoru 1944 se v bojích na Ukrajině vyznamenal velitel protiletadlové baterie poručík Gustav Meier, další z bývalých utečenců z Niska. V březnu 1944 byla brigáda přesunuta na Volyn a vzhledem k příchodu mnoha dobrovolníků z řad místní české menšiny došlo k reorganizaci brigády na I. československý armádní sbor v SSSR. V květnu 1944 v prostoru rumunských Černovic vstoupili do jednotky další Češi, mezi nimi i bývalý nízký vězeň Ferdinand Schnitzer, který s jednotkou došel až do Ostravy.

Z té doby je drobná vzpomínka Adolfa Sonnenscheina ze zákulisí vojenského života: „Měl jsem v Samboru na Haliči ochočenou kavku. Bydlela v kartónové krabici a na rameno jsem si dával hadřík, aby mě nepokálela. Měla moc ráda sýr a brala mi ho z ruky. Dal jsem jí jméno Lola, podle jedné známé sanitářky. Byl to můj talisman, ale dlouho jsem se z něj netěšil. Šofér Mohamedov byl pověřivý Uzbek, a když jsme jednou najeli na minu začal tvrdit, že nám ta kavka nosí neštěstí a zabil ji.“

Ani tato úlitba válečným bohům však nemohla odvrátit nejkrvavější pohromu, která na Svobodovy vojáky teprve čekala. Měla jméno Dukla a odehrávala se na podzim roku 1944.

Už na přístupu k horám došlo u Krosna k velmi těžkým bojům, které se přenesly i do okolních obcí Machnówka a Wrócanka. Ztráty byly mimořádně vysoké, odhadují se na více než tisíc padlých a raněných. Jejich příčiny naznačil bývalý utečenec z Niska Gustav

Meier: „Ke Krosnu jsme přijeli nepřipraveni. Nedostávalo se střeliva a pohonných látek bylo tak málo, že ani děla nemohla být vtažena do palebních postavení. [...] Útok na Krosno přišel nečekaně. Při vyhlášení alarmu zůstal náš zásobovací útvar vzadu. Němci se na nás dobře připravili. Z pokácených stromů vybudovali na kopcích hustý řetěz bunkrů a my jsme museli každý pak pracně dobývat. Z výhodných pozic na hřebenech vrchů ostřelovali Němci z děl každý náš či ruský tank...”

Útočící vojska měla být za pět dnů až v Prešově, ale operace se protáhla na několik měsíců. Odehrávaly se úporné boje o každou kótu, o každé palebné postavení. V zoufalé situaci přibývalo nejen obětí, ale i hrdinských činů a příkladů mimořádné osobní statečnosti. Nedostižným vzorem se stal velitel roty samopalníků poručík Arnošt Steiner z Třince, který i z těch nejtěžších bojů vyvázl jako zázrakem nezraněn. Se svými vojáky několikrát dobyl pověstnou „krvavou kótu 534“, nejtěžší překážku na cestě k Dukle, když z 94 vojáků jeho roty zůstalo jen 11. Za Duklou obsadil nečekaným útokem ze strže vrchol Hyrowy hory, poslední překážku před československou státní hranicí. Vedl svou rotu do útoku na bezejmennou kótu u Zydranowé, po přechodu hranic se postavil do čela zbytků dvou praporů 1. brigády o síle neúplné roty a dobyl osadu Bobrovec.

Statečně si u Dukly vedli i mnozí další z transportu do Niska. V boji o Hyrowu horu byl zraněn podporučík Leopold Presser, který šel v čele svých vojáků ve zteči na bodáky. Lékař praporu Marek Neuer sám odnášel raněné i z prudké nepřátelské palby. Mordechai Grün byl u Dukly zraněn už pošesté. Zraněn byl i Erich Zolar z Ostravy. Jindřich Buchwalder byl zabit střepinou granátu na pozorovatelně 19. září 1944, jeho otec došel s jednotkou do Ostravy.

Řízení bojů u Dukly bylo předmětem kritiky řadových vojáků i mnoha důstojníků a sotva šlo o pouhé subjektivní výhrady. Za všechny můžeme uvést názor desátníka Ančerla Feierwergera, Žida z Podkarpatské Rusi: „Byla sobota dopoledne a z velitelství přišel rozkaz k bojové pohotovosti. Hlásil jsem, že před námi je otevřený, nechráněný terén a na okolních návrších číhají Němci. Řekl jsem, že proniknutí bez podpory není možné, že je to vědomá sebevražda. Na to reagoval můj velitel: Voják neuvažuje o možnosti, ale vyplní rozkaz a tím to končí! Němci nás nechali přiblížit se a potom dobře cílenou střelbou kosili naše řady. Když měla četa polovinu padlých, přišel rozkaz ustoupit. Ale Němci pálili dál, i když jsme se pokoušeli jen uklízet naše raněné. Z mé čety padlo 20 lidí. [...] Stáhli jsme se do zákopů a čekali, až oddíl sovětských kaťuší rozbil les, odkud Němci útočili. Potom jsme nepřítel zahnali bez dalších vlastních ztrát. Přestože

naše i sovětské velení znalo situaci před nasazením kaťuší, hnalo nás tam jako na porážku, bez ohledu na ztráty, které muselo očekávat. Měli jsme dojem, že se nás chtějí zbavit dříve, než přitáhneme do Československa. Aspoň nám, židovským vojákům, se to tehdy tak jevilo. Taktika zbytečných ztrát pokračovala, a než jsme překročili polsko-slovenské hranice, většina z nás u Dukly vykrvácela.“

Oficiální statistika uvádí, že v průběhu karpatsko-dukelské operace utrpěl náš sbor ztráty ve výši 6 500 mrtvých, raněných a nezvěstných

Návrat přes Slovensko byl ještě dlouhý a neobešel se bez urputných bojů. Na Ondavě se opět vyznamenal poručík Steiner, ale návrh na jeho jmenování hrdinou Sovětského svazu nebyl realizován ani teď. Letadlo, které návrh vezlo do Moskvy, bylo údajně sestřeleno. Statečně si u Ondavy vedl i podporučík Alter, který se účastnil dobývání Prešova, Bardejova a Levoče. Během postupu na Žilinu byl raněn a ukončil svou bojovou cestu. To jsou jen namátkou vybrané příklady několika vojáků Svobodovy armády, bývalých vězňů z transportů do Niska.

Musíme připomenout ještě osudy těch, kteří se v řadách 2. čs. paradesantní brigády účastnili bojů ve Slovenském národním povstání. Erich Rosický z Ostravy se po boji u Kyjeva dal k parašutistům a v říjnu 1944 přiletěl na povstalecké letiště Tri duby. To už bylo povstání na ústupu a prováděla se evakuace do hor. Ve svých vzpomínkách popisuje atmosféru přechodu přes Chabenec v Nízkých Tatrách v noci na 11. listopad 1944:

„Vojáci šli většinou v letních šatech a v polobotkách tak, jak odešli v srpnu do povstání. Nedostatek výstroje se ukázal ve sněhové vichřici osudným. Za pochodu jsme naráželi na zmrzlé postavy vojáků. Unavení, promoklí a prokřehlí vojáci začali posedávat u cesty, aby si odpočinuli – a to byl jejich konec; jakmile někdo únavou usedl, brzy zmrzl. A tak jsme viděli stále častěji u cesty »spícího vojáka«, jenž se překotil, jakmile jsme o něj zavadili. Během jednoho dne tak zmrzlo kolem 80 našich většinou mladých lidí, kterým nebylo pomoci.“

Erichu Rosickému i jeho ženě se podařilo najít hlavní skupinu brigády. Po jejím rozpuštění se dal se skupinou svých 12 vojáků k partyzánskému oddílu a v únoru 1945 přešli frontu vstříc armádnímu sboru. S tankovou brigádou pak došel až do rodné Ostravy, na jejímž osvobození se podílel.

Podobný životní příběh měli bratři Max a Adolf Eichenbaumovi z Ostravy. V září 1944 byli letecky dopraveni na Slovensko a jako parašutisté byli nasazeni na nejvíce ohrožené úseky. Po pádu Banské Bystrice ustupovali v malé skupince do hor: „Naším

cílem byla Prašivá. Během celého pobytu v horách jsme se již s jednotkami paradesantní brigády nesetkali. Nepřítel zběsile pronásledoval ustupující skupiny, na které pořádal ve spolupráci se slovenskými gardisty doslova hony. Byly rozšiřovány letáky s výzvou, aby se povstalci vzdali a vrátili domů, že jim bude zaručena beztrčnost. My jsme těmto planým slibům pochopitelně nevěřili, přesto však někteří výzvu uposlechli a vzdali se. Místo domova je však čekalo zatčení a potom cesta do koncentračního tábora.

Naše skupina pokračovala v pochodu přes Nízke Tatry dále na východ. Počasí nám krajně nepřálo. Bylo velmi sychravo, místy již sněžilo a to vše dovršilo naši mizernou náladu. Byli jsme moc unaveni, promoklí a hladoví. Jediným proviantem bylo pár kostek vojenské kávy a kousek tvrdého chleba, který jsme si nechali jako železnou rezervu na horší časy. Nocovali jsme pod širým nebem a přesto, že jsme byli značně unaveni, často jsme ani nemohli spát. Únava a přetažení organismu již vykonaly své dílo. Malý ohníček, který jsme si dovolili rozdělávat, nás moc nezahřál, a tak jsme ráno prochladlí a nevyspalí pokračovali v pochodu. Navíc jsme úplně ztratili pojem o čase.

Jednoho dne, když jsme chvíli odpočívali na malé mýtině, nás náhle přepadla skupina německých vojáků s jakýmsi civilistou a vyzvali nás, abychom se vzdali. Pochopitelně jsme výzvu neuposlechli a rychle jsme se rozprchli do lesa, odkud jsme, kryti stromy, zahájili palbu. Po delší přestřelce se fašisté v nastalém soumraku stáhli zpět. Když se naše skupina opět sešla, zjistil jsem, že schází můj bratr. Za chvíli jsem ho zděšen našel mrtvého. Byl jsem zdrcený a zoufalý. Proklínal jsem osud, který nás tak nemilosrdně postihl. Celou dobu, v dobrém i zlém, jsme se oba snažili být vždy spolu a nakonec německá kulka tragicky bratrův život ukončila. Nemohl jsem se dlouho z této strašné události vzpamatovat. Ani já jsem nemusel zůstat naživu. Do levé strany prsou mě při přestřelce zasáhla střela ze samopalu, shodou okolností se však zastavila na kapesních hodinkách, které jsem nosil v náprsní kapse. Kulka hodinky rozbila a zůstala v kapse. Tak jsem zůstal naživu.“

Max Eichenbaum tedy ztratil bratra Adolfa, s nímž přežil útěk z Niska i sovětský gulag. Se svými spolubojovníky se dostal k partyzánům a nakonec k postupující rumunské armádě. V Popradu se opět spojil se svým armádním sborem.

Strastiplná cesta vyhnanců se po bezmála šesti letech uzavírala. Vraceli se hrdě, se zbraní v ruce a s vědomím, že svým vlastním podílem přispěli k odplatě za příkoří a za zločiny, které byly na nich a na jejich rodinách spáchány. Vzali zbraň do rukou i když věděli, že Němci zajaté Židy bez milosti věšejí. I v poměrně tolerantním Svobodově

vojsku museli pro své židovství vystát řadu ústrků a ponižování, byli méně často povyšováni a vyznamenáváni, důstojníci museli bojovat o uznání svých hodností (například kapitánu Moše Friednerovi z Ostravy byla hodnost uznána až na zákrok z Londýna, zatímco bývalý ředitel Báňské a hutní společnosti v Ostravě inž. Jindřich Bachrach uznání své hodnosti štábního kapitána nedosáhl a sloužil až do konce války jako vojín u náhradní rotě. Zvláště po příchodu slovenských důstojníků k brigádě museli čelit projevům antisemitismu a šikanování, s nímž se setkali například ostravští vyhnanci do Niska Salo Schöngut a Artur Alter.

Tito lidé přesto patřili ve Svobodově vojsku k nejlepším. Už v Buzuluku byli mezi poddůstojníky vyhodnoceni jako nejlepší Oskar Getreider z Frýdku, Max Sandel z Českého Těšína, Jindřich Buchwalder a Artur Alter z Ostravy, později k nim přibyl i Vilém Überreich z Ostravy. Nejlepším absolventem důstojnické školy v Novochopersku se stal student chemie z Ostravy Salo Schöngut, který u Sokolova velel minometnému družstvu.

Z oněch téměř 350 účastníků niských transportů, kteří vstoupili do československé jednotky v SSSR, přežilo frontu a dočkalo se návratu domů jen 123, z toho 90 se vrátilo do Ostravy. Se svými blízkými se však v naprosté většině už neshledali.

8. Spravedlnost má zpoždění

„Jela jsem v tramvaji a najednou vidím známý obličej. Honem jsem vystoupila a chytli jsme se kolem krku. Byl to Harry Bronstein, syn paní Bronsteinové z Moravské Ostravy, který bojoval šest a půl roku v zahraniční armádě. Jel k nám, aby nám řekl, co se stalo s celou rodinou Bronsteinů a Neumannů z Ostravy. Bylo to ale moc smutné, když jsme si vše pověděli. Všichni do jednoho mrtvi. Dvě děti, dvě dcery, dva zeťové, starý pán i paní Bronsteinovi, starý pan i paní Neumannovi z Přívozu. Tak skončila rodina, kterou jsem měla tolik ráda.“

To, co ve své vzpomínce popisuje Táňa Enochová, prožívali těsně po válce všichni ti nemnozí Židé, co ji přežili, ať už se vraceli z frontových bojišť Východu či Západu, z věznic či koncentračních táborů, z hor či z úkrytů. Nebylo židovské rodiny, pokud včas neutekla mimo evropský kontinent, která by zůstala válkou nedotčena. Rodin bývalých vyhnanců do Niska se to týkalo ještě výrazněji.

Jejich osudy se až příliš podobaly zmíněnému příběhu Harryho Bronsteina, který se vracel ze západní fronty. Ferdinand Schnitzer se vracel od rumunských hranic s jednotkou plukovníka Svobody a doma nenašel matku, ani sestru či její děti. Přežila jen jeho árijská manželka, ale v ústavu pro nervově choré v Kroměříži. Se Svobodou se vrátil rovněž Adolf Sonnenschein, dvakrát na frontě raněný. Jeho matka a sestry skončily v Osvětimi, strýc a švagr zahynuli někde u Lvova hned po příchodu Němců. Přežil jen bratr, který včas utekl do Polska a přes Střední východ a západní frontu se vrátil domů jako tlumočnick generála Pattona. Zikmund Spitzer se vracel z Osvětimi a Dachau, osvobozený Američany v komandu Kaufering. Matka ani bratr nepřežili koncentrační tábor, zůstal z rodiny úplně sám. Když se pokusil zjistit ztráty, napočítal 41 pokrevních příbuzných, kteří za války zahynuli. Nikdo z nich nemá ani svůj hrob, pomníky na židovském hřbitově ve Frýdku patří jen těm, co zemřeli už před válkou.

Zatímco Češi počítali své umučené či popravené podle profesí a politických stran, Židé počítali ty, co přežili. Bylo to totiž mnohem snazší. Tak se dochoval dílčí seznam 268 Židů, kteří se vrátili do Moravské Ostravy, nebo seznam 53 Židů, kteří se po válce objevili v Českém Těšíně. Z někdejších vzkvétajících židovských náboženských obcí zbyly žalostné trosky. Pamětní deska židovské obce Moravská Ostrava na místě někdejší hlavní synagogy připomíná smrt svých osmi tisíc členů.

Těžko se vžít do pocitů židovských navrátilců. Místo návratu domů se ocitali ve změněném, cizím prostředí, doslova vyrváni z kořenů. Těžce se vyrovnávali nejen se ztrátou svých rodin, přátel a známých, ale i s chybějící vazbou na původní židovskou pospolitost a na její vztah k ostatní společnosti, utvářený po řadu předchozích generací a náhle přerušovaný. Většinou marně hledali nejen své rodiny, ale i svůj někdejší majetek, a nejen ten rozkradený Němci. Mnozí totiž uschovali u svých českých kolegů a kamarádů rodinné cennosti, nábytek či šatstvo. Za léta okupace si dočasní správci zvykli na svěření majetek natolik, že se s ním už nechtěli rozloučit a málem pokládali za netaktnost či za osobní křivdu, když se o něj Židé, kteří proti všemu očekávání vyvázli z koncentráků, začali upomínat. Šlo také o byty a rodinné vilky, za války obsazené Němci a jako německý majetek zabavované z titulu nové státní moci ještě dříve, než se původní majitelé stačili vrátit z táborů, věznic či z emigrace. Časté byly i případy židovských dětí, které přežily jako jediné z celé rodiny, ale jako nezletilé neměly právo na zkonfiskovaný majetek svých rodičů.

Nebylo to ostatně nic nového, vždyť už v roce 1943 uvádělo vedení protektorátního odboje ve své zprávě pro exilovou vládu v Londýně: „Naši lidé sice nesouhlasí s bestiálním způsobem vybíjení Židů, přitom se však domnívají, že většině Židů patří to, co se děje. V novém státě si naši lidé představují, že věci budou řízeny tak, aby Židé zase nemohli být tím poválečným a z naší práce tyjícím živlem. Vůbec nepomýšlí na to, že by se snad mělo Židům vrátiti, byť i částečně to, oč přišli při německém řádění. Něco podobného by znamenalo postup proti veřejnému mínění...“

Nacistická propaganda oživovala lidový antisemitismus a zasahovala i širší kruhy české společnosti než jen české fašisty, kteří si například v roce 1941 činili nárok na podíl z majetku zkonfiskovaného deportovaným Židům. Nešlo o žádnou maličkost, celková hodnota židovského majetku vyvlastněného v protektorátě se odhadovala na půl miliardy dolarů.

Poválečné průtahy s navrácením majetku nebyly zdaleka jedinou strážní československých Židů. Přímo nepřekonatelné problémy měli židovští občané německé národnosti. Ač se vraceli z německých koncentračních táborů, stávali se mnohde sami obětmi českých nacionalistů, neboť byli pokládáni za Němce. Mnozí z nich se raději dobrovolně vystěhovali spolu s odsunovanými Němci do americké zóny Německa. Na Slovensku dokonce došlo k několika protižidovským pogromům.

V prvních poválečných letech se československé úřady stavěly se sympatiemi k

vytváření samostatného izraelského státu, k jehož vyhlášení došlo 14. května 1948. Pomoc Izraeli byla tenkrát ještě ve shodě se sovětskou politikou, která se v mocenském zápase dvou tvořících se světových bloků chtěla angažovat i na Blízkém východě. Už 1. prosince 1947 byla uzavřena dohoda o rozsáhlém prodeji československých zbraní Izraeli. Od června 1948 začal pravidelný převoz zbraní vyřazenými americkými vojenskými letadly z letiště v Žatci do Izraele, zároveň probíhal i výcvik izraelských pilotů, parašutistů a vojáků. Na akci pomoci Izraeli se podílelo několik bývalých vyhnanců z Niska. Styčným důstojníkem pro tuto pomoc byl štábní kapitán Leopold Presser, který měl na starosti výcvik dobrovolníků: „Výcviku prováděného pod dozorem velitele brigády podplukovníka Antonína Sochora, hrdiny SSSR, v prostoru vojenského cvičiště Libavá se účastnilo přes 1 500 židovských dobrovolníků, většinou vojáků z československého zahraničního vojska. Během asi šesti týdnů vycvičili českoslovenští a izraelští důstojníci vojáky pro tři prapory, které tvořily brigádu. Vycvičení vojáci i důstojníci s rodinnými příslušníky odcestovali vlaky z Mikulova přes Břeclav do rumunského přístavu Konstanca a odtud lodí do Haify, kde se vylodili koncem února 1949. V této době izraelská vláda vyjednávala s velením arabských vojsk o příměří, a tak se jen malá část mužstva účastnila závěrečných bojů. Většina příslušníků brigády se usadila v Izraeli.“

Mezi vojáky nasazenými do bojů byl i bývalý nejmladší voják Svobodovy armády Kurt Lanzer z Ostravy. Neprošel sice Niskem, rodina Lanzerových byla totiž hned v září 1939 při vypuknutí války vyhnána gestapem z Ostravy a utekla do Krakova, ale setkal se s niskými vyhnanci později ve Lvově a v gulagu Panino. V Izraeli bojoval v hodnosti četaře jako parašutista a v roce 1950 byl legendárním ministerským předsedou Izraele Ben Gurionem vyznamenán medailí Za chrabrost. K důstojníkům brigády patřil i Erich Zolar z Ostravy, který se později vystěhoval do USA.

Poválečné vystěhovalectví Židů bylo masovým jevem. Vedlo k němu nejen tragické zpřetrhání rodinných pout a vazeb k domovu, ale stále častěji snaha pomoci mladému židovskému státu, zároveň též snaha uniknout komunistickému režimu. Největší vystěhovalecká akce se odehrála na základě izraelsko-československé vládní dohody na jaře roku 1949, kdy z ČSR odcestovalo asi 19 tisíc Židů. V červnu 1949, kdy byla akce zastavena, zbývaly v zemi ještě asi 4 tisíce zájemců o emigraci, ale československé úřady vystěhování přestaly povolovat.

Byl to již odraz nastupující proměny v československo-izraelských vztazích,

dovršené v roce 1951, samozřejmě s přispěním sovětského vlivu. V atmosféře přípravy politických procesů 50. let, z nichž mnohé měly nepokrytě antisemitské zaměření, nemohlo již být o úředně povolené emigraci ani řeči. Židé, kteří k nám po válce přicházeli z Polska a Maďarska, byli obviňováni z nedovoleného překročení hranic a podle osvědčeného sovětského vzoru dodáváni do táborů nucené práce spolu s těmi, kteří jim přechod do emigrace chtěli umožnit.

Další vystěhovalecká vlna začala v roce 1967, kdy se opět vzedmula antisemitská kampaň v souvislosti s „šestidenní“ izraelsko-egyptskou válkou. Projevil se i vliv sovětské okupace Československa v roce 1968 a obavy z následujícího vývoje totalitního systému, jak se ukázalo, nikoliv bezdůvodné. Plných 23 let, od roku 1967 do roku 1990, byly mezi Izraelem a Československem přerušeny diplomatické styky.

Židé, kteří odešli po válce z Československa do Izraele, nepovažovali sami sebe za emigranty. Pokládali historickou Palestinu, zemi svých předků, za svou pravou vlast. S rodnou zemí je však většinou pojil hluboký citový vztah.

Nejvíce bývalých niských vězňů odešlo právě do Izraele, například doktor Marek Mordechai Neuer, Artur Arie Alter, Leopold Presser, Gustav Meier, Hynek Strompf, Karel Hahn, doktor Ervín Enoch. Mnozí další žili nejen v Izraeli, ale zvláště v USA a Kanadě. Podle sdělení prezidenta Izraelské společnosti přátel České republiky se sídlem v Tel Avivu Chanana Rozena, ostravského rodáka (Valtr Rosenzweig), žila ještě počátkem devadesátých let ve světě možná stovka bývalých účastníků niských transportů, ale sedmdesátého výročí oněch událostí se nedožil už nikdo z nich ani v Izraeli. Jediným svědkem, kterého se nám ještě podařilo najít, je Otto Winecki (Windholz) žijící v Austrálii.

Pan Winecki jako rodák z polské strany Těšínska odjížděl do Niska s transportem hornoslezských Židů, jejichž osudy jsou dodnes takřka neznámé. Nevíme přesně, kolik vyhnanců z Niska se vrátilo s Andersovou či Berlingovou armádou, kolik jich přijelo v repatriačních transportech z gulagů v letech 1946 – 1947 a 1957 – 1958, a kolik jich pomřelo v gulazích. I ti nemnozí, kteří se z nacistických a sovětských koncentračních táborů vrátili, obvykle záhy odešli z Polska dál do emigrace. Obavy z nového oživení antisemitismu totiž nebyly liché, odpor proti návratu Židů někde přerůstal až v protižidovské násilí, jemuž padlo za oběť asi jeden a půl tisíce Židů. Nejznámějším incidentem tohoto druhu byl pogrom v Kielcích 4. července 1946. Tisíce Židů v té době prchaly v obavách o své životy přes hranice do Československa a dále do ciziny.

Emigrační vlna Židů z Polska, Maďarska a Podkarpatské Rusi ani v následujících letech neslábla, podle některých odhadů prošlo do zastavení emigrací v roce 1949 Československem do Rakouska na 160 tisíc židovských uprchlíků. Další zvýšené vystěhovalectví Židů z Polska lze zaznamenat po roce 1956, kdy bylo opět povoleno, a po již zmíněných událostech let 1967 – 1968. V polovině osmdesátých let zůstalo v Polsku jen 15 tisíc Židů z původního téměř čtvrt milionu poválečného stavu. V Katovicích, kam se po válce vrátilo asi 1500 Židů, jich dnes žije asi 300. Podobná situace je v blízkém Sosnowci. Jen několik desítek Židů zbylo v dřívějším mohutném židovském středisku Bielsko-Biala, v Těšíně zůstali jen dva či tři.

Na počátku sedmdesátých let, kdy Městský archiv v Ostravě organizoval vzpomínkovou anketu bývalých účastníků transportů do Niska, byly zaznamenány vzpomínky inž. Arnošta Bachracha z Ostravy, dr. Jiřího Velemínského, docenta-internisty v Ostravě, zubaře dr. Bedřicha Neumanna z Ostravy, dr. Eduarda Taskiera z Frýdku, dr. Ericha Knöpfelmachera z Hrušova, Bedřicha Morgensterna z Opavy, malíře prof. Leo Haase z Berlína, stavitele Isidora Zehnguta z Ostravy. K dalším pamětníkům patřili Arnošt Steiner, Arnošt Spira, Arnošt Smetana, Adolf Sonnenschein, Leopold Lomský (Landsberger), Macháček (Birnbaum), Heimann, J. Nacher, V. Halley, A. Koval a Heřman Pick.

V říjnu 1994, když se konala první veřejná připomínka transportů do Niska a do Ostravy přijel odhalit pomník židovským obětem i první prezident České republiky Václav Havel, žili na Ostravsku již jen tři účastníci transportů – v Orlové Adolf Sonnenschein, v Ostravě Arnošt Rusek (Stamberger) a Zikmund Spitzer. Několik dalších žilo v Praze – Max Weiss, Karel Borský, Bedřich Kopold, Vilém Toman (Teichner), Evžen Nezval (Nacher), Arnošt Silan (Silberger), Erich Junker, nebo v Brně – inž. Oto Goldflam, Emanuel Gramiš. Připomenutí 70. výročí transportů do Niska v roce 2009 se už nedožil nikdo z nich.

Osudy Židů z první hromadné deportace do tábora u Niska nad Sanem se už uzavřely a klenba času ztišila i ty nejděsivější rány. Pod příkrovem let blednou vzpomínky na utrpená příkoří a z paměti dalších generací se zvolna vytrácejí i jména původců oněch útrap. Připomeňme si tedy alespoň některá z těchto jmen a pokusme se zjistit, zda a jak byli strůjci a pachatelé zločinů potrestáni.

Jak skončily špičky nacistické Třetí říše, které rozhodovaly o koncepci a průběhu deportací Židů, je všeobecně známo: vůdce a říšský kancléř Adolf Hitler stejně jako

říšský vůdce SS a šéf německé policie Heinrich Himmler spáchali těsně před koncem války sebevraždu, šéf Hlavního úřadu říšské bezpečnostní služby Reinhard Heydrich byl v roce 1942 zlikvidován československými parašutisty vyslanými z Velké Británie, šéf gestapa Heinrich Müller na konci války záhadně zmizel beze stop. Další tři ze zúčastněných stanuli před soudem nacistických válečných zločinců v Norimberku: protizidovský ideolog Alfred Rosenberg a krutý gubernátor porobeného zbytku Polska Hans Frank byli popraveni, říšský protektor Čech a Moravy Konstantin von Neurath byl odsouzen k 15 letům vězení.

Z dalších osob připomínaných v bezprostřední souvislosti s transporty do Niska jmenujme aspoň některé: velitel bezpečnostní policie a bezpečnostní služby v protektorátu dr. Walter Stahlecker byl v březnu 1942 zastřelen partyzány na Ukrajině, obávaný druhý velitel tábora Zarzecze Anton Binner byl po válce bezvýsledně hledán. Pátracím oběžníkem čs. komise pro vyšetřování válečných zločinů ve Wiesbadenu, bývalý šéf ostravské služebny gestapa a organizátor ruských transportů Gerhard Wagner je nezvěstný, Eichmannův spolupracovník a šéf Ústředny pro židovské vystěhovalce v Praze Hans Günther byl prý na konci války zastřelen partyzány u Hlásné Třebáně, ale úředně to potvrzeno nebylo. Poslední velitel bezpečnostní policie a bezpečnostní služby v protektorátu dr. Erwin Weinmann, organizátor deportací do Terezína, byl po válce prohlášen za mrtvého. Člen Eichmannova štábu a zastupující komisař v Terezíně Anton Burger byl zatčen, dokonce dvakrát, ale pokaždé uprchl. V roce 1956 sledoval Simon Wiesenthal jeho stopu v Německu, kde se ztratila; narazil na ni znovu až v roce 1990 a předal případ k řešení brémskému soudu, ale hledaný mezitím už zemřel na svobodě.

Úspěšně zakončeným výsledkem dlouholetého úsilí Simona Wiesenthala a izraelských zpravodajských služeb však bylo nalezení a dopadení Adolfa Eichmanna. Ten příběh se stal už legendou, má totiž v sobě napětí i ono morální poučení o vítězství dobra a spravedlnosti nad silami zla.

V době, kdy v Norimberku soudili hlavní nacistické válečné zločince, byl Eichmann stranou pozornosti, o jeho roli při likvidaci Židů se toho ještě moc nevědělo. Jeho oběti s ním nepřicházely do styku, nikdo ho osobně neznal a neexistovala ani jeho novější fotografie, neboť už před válkou se fotografování bránil. Vědělo se, že zůstal naživu, ale pronásledovatelé se pokaždé o rozhodující krok opozdili. Zatímco jej honili po celé Evropě, diktoval na konci padesátých let v klidu argentinské emigrace své vzpomínky, v

nichž se hrdě hlásil ke své činnosti (vzpomínky byly poprvé částečně publikovány v americkém časopisu Life v roce 1960):

„Moje oddělení vyřizovalo veškeré židovské záležitosti v rámci kompetence gestapa, pod které jsem spadal. Zpočátku jsme se většinou soustřeďovali na zjišťování, zda určité osoby jsou nebo nejsou Židé. Když se zjistilo, že jde o Žida, pak jsme byli oním kompetentním orgánem, který ho zbavil veškerého občanství a konfiskoval jeho majetek. Nakonec jsme ho prohlásili za nepřítele státu. Když pak později dal vůdce německého národa, führer, rozkaz k fyzickému vyhubení Židů, naše povinnosti se rozšířily. Dohlíželi jsme na provádění perzekučních akcí organizovaných gestapem a kontrolovali jsme vlaky, které odvážely Židy. Ve všech zemích okupovaných Německem dozírali spolupracovníci mého oddělení, aby místní vlády vydávaly své židovské občany a jejich majetek říši. Nezaspal jsem léta války.“

Eichmann byl klíčovou postavou transportů do Niska. Měl za celou akci osobní odpovědnost, ukázkový „Mustertransport“ měl přinést argumenty pro zahájení mnohem rozsáhlejších deportací Židů a dalších „nepřátel“ Říše. Zatímco u pozdějších transportů do ghatt a likvidačních táborů stál Eichmann již v pozadí, tady se teprve učil a osobně organizoval i nepodstatné detaily. Tady vznikl systém evidence vyhnanců, pravidla pro transport, doprovodná opatření včetně utajení akce, ostrahy transportu, technického zajištění výstavby tábora z prostředků uloupených samotným obětem. Tady se poprvé dověděl, jak účelně sestavit transportní vlak, jak najít vhodné místo pro koncentrační tábor. Zkušenosti, které v souvislosti s Niskem nasbíral, mu později nepochybně přišly vhod.

Těsně před koncem války přijal Eichmanna „vládce“ protektorátu, státní ministr K. H. Frank a uložil mu, aby se svými muži dopravil do Rakouska několik beden s důležitými materiály a cennostmi. Ráno 29. dubna 1945 byl Eichmann viděn ve své pražské vile naposled. Přes České Budějovice bez komplikací dorazil do oblasti Altaussee v rakouských Alpách, kde ukryl bedny a sešel se tu i se svou rodinou. Počátkem května naposled hovořil se svým nadřízeným, velitelem Hlavního úřadu říšské bezpečnostní služby Ernstem Kaltenbrunnerem. Nacistická říše přestala existovat.

Dál však existovali nacisté a jejich tajné podpůrné sítě. Eichmann prošel pod několika smyšlenými jmény americkým zajetím, později se s falešnými průkazy ukrýval na mnoha místech v Tyrolsku a Bavorsku, dokonce i v domě svého strýce v Burghausenu. Až do roku 1949 pracoval pod jménem Otto Heninger jako dřevorubec v

lesích u Lüneburku. Postarala se o něj organizace bývalých příslušníků SS „ODESSA“, která se kromě obchodu se zbraněmi, valutami a naloupenými cennostmi zabývala též dopravou prominentních nacistů do Jižní Ameriky. Chorvatský výbor této organizace ho v roce 1950 dopravil „klášterní cestou“ do Říma a získal pro něj vatikánský pas. Už mu nic nebránilo, aby nastoupil na loď směřující do Buenos Aires. V roce 1952 zmizela z rakouského Aussee i Eichmannova manželka s dětmi a záhy od ní přišla pohlednice z Argentiny.

Teprve na jaře roku 1960 se podařilo prokázat, že Adolf Eichmann žije pod jménem Ricardo Klement i se svou rodinou ve vilce se zahrádkou v San Fernandu, tichém předměstí Buenos Aires. „Muž je muž“, zněla smluvená depeše izraelských zpravodajců poté, co byly vyhodnoceny otisky prstů. Adolf Eichmann byl identifikován. O několik dnů později, 11. května 1960 večer, byl Eichmann při návratu domů přepaden izraelským komandem a unesen. Letadlem oficiální izraelské delegace, která přiletěla do Argentiny na oslavy výročí nezávislosti, byl 21. května dopraven přes Dakar do Izraele. Následující protest Argentiny u rady bezpečnosti OSN měl za následek jen vyhoštění izraelského vyslance ze země.

Proces s Eichmannem byl výtečnou příležitostí k tomu, aby byl před celým světem demaskován nacistický systém likvidace Židů. Sám Eichmann o něm i o vlastním podílu na jeho realizaci mluvil zcela otevřeně ve svých vzpomínkách: „...byl jsem to já, kdo transportoval Židy do táborů. Kdybych se o to nestaral já, byl by to dělal někdo jiný.

Nuže, k čemu se mám doznat? Prováděl jsem rozkazy! Vinit mne za celé »konečné řešení židovské otázky« je stejně nesmyslné, jako vinit úředníka konajícího službu na železnici za transporty, které po ní jezdily... Kdybych byl sabotoval rozkaz führera Německé říše Adolfa Hitlera, byl bych padouch a špinavá svině...

Mým zájmem bylo vypravit co nejvíce deportačních vlaků. Jestli v nich budou naloženi bankovní ředitelé, profesori, dělníci nebo duševně choří, to mě nezajímalo. Nebylo mým úkolem se o to starat...

Zvážím-li to všechno, musím říci, že ničeho nelituji... Naopak. Musím říci zcela pravdivě, že kdybychom byli zabili všech těch 10 milionů Židů, které Himmlerovi statistické v roce 1933 na světě spočítali, řekl bych: Dobrá, zničili jsme nepřítel.

Téměř rok strávil Eichmann v podzemní cele pevnosti Mahane Iyar, před níž drželi nepřetržitou stráž tři ozbrojení policisté, kteří prošli přísným výběrem. Museli splňovat tři podmínky: nikdo z nich nesměl ani po službě opustit pevnost, museli být narození v

Palestině a mezi jejich příbuzenstvem nesměl být nikdo, kdo přišel o život v koncentračních táborech či byl jinak perzekvován nacisty. Najít osobu, která by splňovala i tu poslední podmínku, prý bylo nejtěžší.

Výslechy trvaly sedm měsíců a jejich protokol má přes tři a půl tisíce stran strojopisu. Bylo 11. dubna 1961, když Adolf Eichmann poprvé stanul před soudem, uzavřený v kabině z neprůstřelného skla. Krátce předtím dostal pohlednici, pod jejíž známkou byla ukryta půlka žiletky. Jiný vzkaz se slovy „Odvahu, odvahu!“ byl podepsán jménem Martin a soudní experti tvrdili, že může jít o podpis usilovně hledaného Hitlerova zástupce Martina Bormanna.

„Nemám, k čemu bych se doznal... Právně jsem nevinný,“ opakoval Eichmann před soudem. Rozsudek vynesený 15. prosince 1961 jej však uznal vinným „ze zločinů proti židovskému národu, zločinů proti lidskosti a válečných zločinů“ a odsoudil jej k trestu smrti. Po potvrzení rozsudku a odmítnutí žádosti o milost prezidentem izraelského státu mu bylo povoleno rozloučení s manželkou. Večer 31. května 1962 požádal před popravou o láhev vína, ale kněze i pásku přes oči odmítl. Příštího rána bylo jeho tělo spáleno a popel rozprášen ze člunu do moře za výsostnými vodami státu, aby neposkrvnil izraelskou půdu.

„Byl to koneckonců skrznastrz měšťák, docela normální, skoro by se chtělo říct společensky orientovaný muž,“ řekl o Eichmannovi Simon Wiesenthal, člověk, který hledání nacistických zločinců zasvětil svůj život. „Že měl na svědomí smrt šesti milionů Židů, nebylo důsledkem jeho zločineckého charakteru, nýbrž naopak ochoty podílet se na společném úkolu a sloužit mu beze zbytku svým talentem a pílí: byl by dal klidně zplynovat i šest milionů Cikánů, kdyby jich tolik bylo. Nebo šest milionů leváků. A kdyby mu Hitler rozkázal, aby Židy nezabíjel, ale posílal je do Palestiny, byl by udělal i to. Nepoháněla ho vražedná touha.“

K podobným závěrům došel i psychiatr Istvan Kulczar, který na žádost soudu Eichmanna vyšetřoval: „Věřím jeho tvrzení, že neměl důvod nenávidět Židy. Nenáviděl sám život. Stejně jako organizoval masové vraždění Židů, byl ochoten likvidovat ruské zajatce, polské vlastence nebo německé demokraty. Zabíjel neosobně, byrokratickým způsobem.“ Totalitní režim zavedený nacisty v Německu mu dal příležitost k uplatnění a on ji plně využil.

Proces v Jeruzalémě obrátil pozornost světové veřejnosti k otázkám holocaustu a k problematice postihu válečných zločinců. V tehdejší Německé spolkové republice se již

schylovalo k politickým bojům o nepromlčitelnost válečných zločinů, neboť vláda prohlásila, že hodlá k 8. květnu 1965, ke 20. výročí bezpodmínečné kapitulace nacistického Německa, prohlásit trestní stíhání za promlčené. Způsobilo to bouři protestů v celém světě, mezinárodní Konvence o nepromlčitelnosti válečných zločinů a zločinů proti lidskosti byla přijata Valným shromážděním OSN až v listopadu 1968. Do protestní kampaně se svérázným způsobem zapojilo i tehdejší Československo a využilo k tomu i dokumentů o transportech do Niska.

Na ústředí Státní bezpečnosti v Praze vymysleli provokační „Akci Neptun“. Jejímí vedlejšími cíli bylo posílení protiněmeckých nálad mezi západními zeměmi a částečné ochromení Gehlenovy zpravodajské sítě v Československu pohrůžkou odhalení seznamu nacistických agentů. Do přímé souvislosti s touto provokací se dostal i soubor materiálů ostravského gestapa o přípravách a průběhu transportu do Niska, z něhož jsme tak obsáhle citovali. Dodnes se ještě někteří historikové domnívají, že „tyto materiály byly potopeny v bednách v jednom českém jezeře“, jak uváděl třeba izraelský historik Seev Goshen.

Vše vyšlo najevo až po několika letech, když emigroval na Západ důstojník československé rozvědky Ladislav Bittman a zveřejnil tam své paměti. Inspirací k podvodu byl nález několika beden s výbušninami na dně Čertova jezera na Šumavě v dubnu 1964. „Uklidila“ je tam někdy po válce naše vojenská jednotka, nešlo o žádnou senzaci. Přesto se začalo mluvit o nacistických pokladech ukrytých na Šumavě. Odtud byl již jen krok k nápadu „nalézt“ ukryté nacistické dokumenty, podobně jako tomu bylo hned po válce ve Štěchovicích u Prahy. Za místo nálezu bylo vybráno Černé jezero v pohraničním pásmu Šumavy.

Specialisté Státní bezpečnosti byli pověřeni, aby vybrali vhodné dokumenty. Bylo jich málo, mnohé z nich byly navíc v odborných kruzích známé. Sovětští poradci z KGB přislíbili pomoc. Měli nacistických dokumentů dostatek, po válce totiž odvezli do Ruska několik „kořistních“ vlaků písemností nejrůznějších organizací z území celé okupované Evropy. Německé vojenské bedny staré asi 20 let už byly přichystány, ale materiál ze Sovětského svazu pořád nepřicházel. Protože termín nalezení beden za účasti televizní „Zvědavé kamery“ byl již stanoven, nezbylo rozvědčikům, než do Černého jezera spustit čtyři bedny zalité asfaltem a naplněné obyčejným kancelářským papírem.

Pod dohledem televizních kamer byly 3. července 1964 bedny „objeveny“ a zpráva ČTK se rozletěla do světa. Pyrotechnici bedny opatrně vyzvedli, naložili do auta a kolona

vozidel v doprovodu policistů na skútrech vyrazila do Prahy na ministerstvo vnitra. Ministr Lubomír Štrougal už stanovil termín tiskové konference, ale materiály, které na ní měly být představeny, byly pořád ještě v Moskvě. Přivezli je až týden před konferencí, směsici materiálů o činnosti SS, bezpečnostní služby a dalších nacistických složek od Ukrajiny až po Rakousko, Francii či Itálii. Problémem bylo jen odstranění archivních značek napsaných na některých dokumentech v azbuce, protože písemnosti už byly v evidenci sovětského „trofejního“ archivu. Ladislav Bittman uvádí:

„Poslední noc před tiskovou konferencí jsme se Stejskalem strávili ve Štrougalově pracovně na Letné. Ministr vnitra dostal najednou strach, možná z Novotného nebo z případných následků tohoto historického podvodu. Jeho okázalá sebedůvěra se vytratila, proměnil se ve školáka třesoucího se strachem, že propadne u zkoušky. Kladli jsme mu ty nejzákladnější otázky, které se snažil odpovědět nejprve bez naší pomoci, ale když mu to nešlo, zásobili jsme ho našimi argumenty.

Kolem páté ráno vyčerpaně klesl do křesla: Už nemohu, už toho mám dost, ale pamatujte si, jestli tahle konference skončí fiaskem, tak vás oba dám zavřít!“

Konference byla úspěšná, nález dokumentů se stal evropskou senzací. Byl vyvolán dojem, že Československo disponuje velkým množstvím závažných nacistických dokumentů, jejichž vyhodnocení si vyžádá dlouhou dobu, takže by se lhůta ke stíhání válečných zločinců měla prodloužit i v Německu, což nakonec bonnská vláda akceptovala. První dojem byl tak dokonalý, že zmýlil i zkušeného Simona Wiesenthala, který v té době náhodou pobýval v Praze. Na požádání československých úřadů potvrdil pravost dokumentů, které mu ukázali, a zdůraznil jejich důležitost. Uvedl, že existují ještě další dokumenty, jejichž zveřejnění však brání určité kruhy na Západě. Za mimořádně cenný označil válečný deník divize SS Das Reich, i když ten nepocházel z nálezů v Černém jezeře, ale z archivu obce Zásmyky.

Bylo totiž rozhodnuto přidat tichou cestou k „nálezu“ z Černého jezera i některé další dokumenty z československých archivů, které však byly již částečně známy. Ministr Štrougal se o tom sice na konferenci zmínil, nicméně většina veřejnosti dál spojovala původ dokumentů jen s Černým jezerem. Týkalo se to i dokumentů k transportům do Niska, ač propagační brožura vydaná po konferenci v němčině naznačovala jistý rozdíl: „Obsah těchto dokumentů (nalezených v Černém jezeře) dal podnět k dalšímu obsáhlému pátrání v československých archivech. Výsledkem tohoto pátrání bylo nalezení řady významných dokumentů o činnosti gestapa v Moravské Ostravě. Týkají se

především deportace ostravských Židů v říjnu 1939 do Niska a v září 1942 do Terezína.“ Dokumenty tedy ležely v archivu ministerstva vnitra už dávno před fingovaným nálezem.

Těžko se divit třeba Simonu Wiesenthalovi, že provokaci neprohlédl, dokumenty byly přece prokazatelně pravé. Jak píše L. Bittman, uvěřil tenkrát celý svět: „Mezi oběťmi neptunovské dezinformace bylo i Československo. S výjimkou prezidenta Novotného a ministra vnitra Štrougala žádný z členů vlády netušil, že šumavský nález je historický podvod. Všechny československé instituce a jednotlivci, kteří s dokumenty přišli do styku nebo se na jejich propagačním využití podíleli, se stali obětí této dezinformace, zrovna tak jako západoevropské vládní instituce, proti kterým byla namířena.“

Provokační akce Státní bezpečnosti naštěstí nezpochybnila hodnověrnost nacistických dokumentů, o jejichž autentičnosti nemohlo být pochyb. „Případ Nisko“ se tak díky ní alespoň znovu dostal do povědomí světové veřejnosti.

Nakonec jsme si nechali případ, uzavřený teprve zcela nedávno. Jde o Eichmannova blízkého spolupracovníka a nejlepšího žáka Aloise Brunnera, který v mnohém přerostl svého učitele. Jeho podpis se spolu s podpisem jeho jmenovce Antona Brunnera objevuje pod přípisy a protokoly k niským transportům snad nejčastěji. I historikům však činí někdy potíže oba Brunnery v dokumentech rozlišit. Oba totiž zpočátku pracovali ve vídeňské Ústředně pro židovské vystěhovalectví, Alois tam byl šéfem a proto mu říkali Brunner I., Anton byl jeho zástupcem. Nebyli bratry ani bratranci či příbuznými, šlo o náhodnou shodu. Anton přešel v roce 1942 z Vídně do Prahy a působil tu až do konce války. Za výrazný podíl na likvidaci vídeňských Židů byl v květnu 1946 popraven. Nebyl nikdy členem SS, nýbrž důstojníkem armády, naopak Alois vstoupil do SS v roce 1938 a za pouhé dva roky dosáhl dokonce hodnosti hauptsturmführera, což byla nevídaně rychlá kariéra. Záhy se stal i důstojníkem bezpečnostní služby SD a snažil se, aby si svůj postup zasloužil perfektně odváděnou prací.

Simon Wiesenthal o něm ve svých vzpomínkách napsal: „Z doposud žijících zločinců Třetí říše je Alois Brunner jedním z nejhorších. V mých očích absolutně nejhorší. Adolf Eichmann navrhl plán generálního štábu zničit židovstvo; Alois Brunner jej uvedl v čin. Eichmann žádal, aby Židy registrovali, shromažďovali a deportovali – Brunner je registroval, shromažďoval a deportoval. Jeho význam lze nejlépe doložit na příkladu jižní Francie. Také tam platil rozkaz učinit region »Židůprostým«. Ale francouzské obyvatelstvo v dohodě s italskou okupační mocí toto opatření torpédovalo: deportace se

pouze papírově vykazovaly. Až tam přišel Alois Brunner a sestavil vlaky.

Dalo by se to vyjádřit tak, že Eichmann byl hlava a Brunner výkonná paže, ale to by snižovalo Brunnerovu roli: byl výkonnou paží a hlavou zároveň. Jeho největším výkonem bylo vytvoření židovské kolaborace. Získal členy židovských obcí zčásti vyhrůžkami, zčásti sliby, aby mu pomáhali při registraci, shromažďování a deportaci členů svých obcí, a tím urychlil celý proces v takové míře, nad kterou užasl i sám Eichmann.“

Brunner se narodil v roce 1912. Už v 19 letech se stal členem NSDAP. Po vstupu nacistů do Vídně pomáhal od prvních okamžiků Eichmannovi budovat Ústřednu pro židovské vystěhovalce, podobně jako později v Praze. To už byl šéfem vídeňské ústředny; do února 1943 deportoval z Vídně 47 tisíc Židů. Kde bylo zapotřebí urychlit deportace, tam vyslal Eichmann Brunnera. Z řecké Soluně deportoval do vyhlazovacích táborů 50 tisíc Židů, k tomu ještě 8 tisíc Židů z Makedonie. Z Francie nechal odvézt 23 tisíc Židů, ze Slovenska asi 14 tisíc Židů. Poslal do plynu i vedoucí Pomocného výboru Gisi Fleischmannovou, která se snažila vyjednávat. Z Maďarska realizoval výjezd 12 tisíc Židů. Celková bilance jeho obětí hodně přesahuje sto tisíc. Lze mu prokázat i přímou vraždu – při transportu z Vídně do Rigy zastřelil židovského bankéře Siegmunda Bosela.

Na sklonku války se ukryl v Československu a s doklady na jméno svého vzdáleného příbuzného Aloise Schmaldiensta byl posléze odsunut do Německa. Z Mnichova pak odjel do Hamburku, kde získal falešný pas na jméno Georg Fischer. Přihlásil se jako expert na práci do Egypta a v roce 1954 tam odjel. Setkal se prý v Káhiře s jeruzalémským muftim Aminem al-Husainim, zavilým nepřítelem Židů, kterému před lety s pýchou předváděl koncentrační tábor Auschwitz. Mufti mu poradil, aby přesídlil do Bejrútu či do Damašku. Tak se ocitl v Sýrii, kde požíval velké úcty jako člověk mimořádně zasloužilý o hubení Židů.

Sýrie na oficiální dotazy odpovídala, že o jeho pobytu nic neví. Simon Wiesenthal však oponoval: „Každý novinář, který se o to pokusil, ho v Sýrii našel. Dokazují to rozhovory s ním uveřejněné. Brunner je hrdý na to, co udělal. Je osobně zodpovědný za smrt více než sta tisíc Židů. Proces s ním, pokud by k němu došlo, by byl procesem číslo jedna. Je jedním z posledních velkých žijících nacistických zločinců.“

Wiesenthalovi se už jednou málem podařilo Brunnera dopadnout. V roce 1967 dostal zprávu, že Brunner se chystá na kliniku do Švýcarska na operaci oka. Nečekaně však zasáhla německá vláda, která ve spolupráci s Německým červeným křížem varovala

více než 700 bývalých nacistů před cestou do Evropy. Úřady si prostě nechťely přidělovat práci s vyšetřováním a soudním řízením, neboť už se očekávalo promlčení válečných zločinů. Tak byl spolu s ostatními varován i Brunner. V roce 1980 byl na něj spáchán už druhý atentát, tentokrát byla puma v balíčku se semeny léčivých bylin. Při prvním atentátu v roce 1961 přišel o oko, teď mu z prstů na levé ruce zůstal jenom palec.

Přestože Brunner poskytoval ve svém sídle rozhovory novinářům a listonoši mu doručovali poštu z celého světa, syrská vláda neznala jeho adresu. Proto zkusil Wiesenthal v polovině 80. let požádat o intervenci jugoslávskou vládu, známou svými přátelskými vztahy k Sýrii, ale bez odezvy. Stejně pochodil i v Československu, které Sýrii dodávalo tanky a dokonce prý vypracovalo i vojenskou studii, jak by mohla Sýrie dobýt zpátky Golanské výšiny. Wiesenthal, který dopadl už celkem 1 200 nacistických válečných zločinců, se však stále nemínil vzdát. Na otázku, zda vůbec ještě má nějaký smysl brát přestárlého a skoro slepého muže k zodpovědnosti za skutky spáchané před více než půl stoletím, odpověděl: „Ti lidé jsou již staří, ale činy, které spáchali, jim odebírají právo zemřít v pokoji. Nemůžeme však udělat nic, než se pokusit, aby nezemřeli jako nevinní. Alespoň jejich sousedé by měli vědět, co jsou zač. To je asi tak jediné, co můžeme v budoucnu dělat. Když se po půl století podaří takové lidi najít, snad aspoň poslouží jako varování pro vrahy budoucnosti.“

Alois Brunner byl ve Francii počátkem padesátých let odsouzen hned dvakrát k trestu smrti, a v roce 2001 byl odsouzen znovu, tentokrát k doživotnímu vězení. Nepomohly však ani zatykače interpolu, ani odměna 330 tisíc dolarů za informace, jež by vedly k jeho dopadení. V roce 1987 v rozhovoru pro americké noviny prohlásil, že svého podílu na smrti Židů nijak nelituje, protože Židé musí zemřít. Ačkoliv Sýrie jeho pobyt na svém území popírala, byl tam několikrát spatřen, naposledy v říjnu 1992. V roce 2005 byl údajný Brunner zatčen v Brazílii, ale záhy se ukázalo, že zatčenému nechybí žádné prsty. Nejblíže pravdě zřejmě bude zpráva, že Brunner už před několika lety v klidu zemřel a je pohřben na křesťanském hřbitově v Damašku.

Zhruba v té době, 20. září 2005, zemřel ve Vídni i jeho věhlasný pronásledovatel, inženýr Simon Wiesenthal.

Trvalo to přes půl století, než byly v Ostravě veřejně připomenuty odjezdy prvních židovských transportů do Niska nad Sanem. Komunistický režim nebyl Židům nakloněn

a několik let před svým pádem stačil ještě zlikvidovat ostravský židovský hřbitov. Ten byl založen v roce 1872, přečkal bez úhony i nacistickou okupaci a i když svému účelu přestal sloužit už v roce 1965, stál tu dál jako kulturní památka i vítaná oáza klidu a zeleně u vstupu do vnitřního města. Nezapadal však do ideových záměrů Parku Klementa Gottwalda a nehodil se k novostavbě krajského sídla komunistické strany, jejíž nedokončený skelet už přes dvacet let hyzdí tvář města. Jen asi padesát náhrobků bylo přeneseno na nový židovský hřbitov na okraji areálu komunálních hřbitovů na Slezské Ostravě, ostatní byly zničeny, zakopány či prodány jako stavební kámen. Jako poslední byla až v roce 1988 zbourána honosná obřadní síň, postavená podle návrhu vídeňského architekta Richarda Strassmanna v ekletickém slohu. Vladimíru Voštenákovi z Ostravy se na poslední chvíli podařilo za láhev rumu vykoupit od hrobníka některé knihy a předměty určené k zakopání. Z jednoho trámu ze síně zdemolované buldozery vytrhl i ozdobnou schránku, mezuzu s pergamenovým svitkem, a po deseti letech ji spolu s dalšími předměty předal obnovené židovské obci, kde dodnes chrání vstup do domu. Nová obřadní síň na Slezské Ostravě, vybudovaná koncem osmdesátých let dobrovolnou prací v takzvané „akci Z“, byla první poválečnou židovskou liturgickou stavbou v českých zemích. Moderní trojúhelníková budova, prosklená a obložená mramorem, slouží nejen jako místo posledního rozloučení se zemřelými, ale každoročně se tu koná i vzpomínková tryzna k památce obětí holocaustu.

Zrušený hřbitov je dnes součástí Sadů dr. Milady Horákové a už jen vzrostlé kaštiny si pamatují, že pod trávnickem všude kolem spočívají kosti ostravských Židů. Nedaleko odtud byla i ostravská jízdná, kde se Židé shromažďovali k transportům. Po pádu komunistického režimu byl na okraji bývalého hřbitova vztyčen blok pískovce se symbolem sedmiramenného svícnu, památník ostravských Židů povražděných nacisty, dílo akademického sochaře Karla Hoříinka a architekta Víta Plesníka. Ve výroční den odjezdu prvního transportu z Ostravy do Niska nad Sanem, 18. října 1994, odhalil památník prezident republiky Václav Havel. V Ostravě se tehdy konala i mezinárodní vědecká konference k připomenutí prvních deportací, s hojnou účastí vědců i dosud žijících pamětníků z mnoha zemí světa.

Ostravská Židovská obec se po letech stagnace vzpamatovala a opět mírně vzrostl i počet členů, je jich dnes asi stovka. Webové stránky obce jsou důkazem o širokých kulturních, náboženských, sociálních a jiných aktivitách. Podařilo se vyjednat s úřady navrácení několika budov z nemalého předválečného majetku obce, jedna z nich se po

rekonstrukci stala novým sídlem obce. Je charakteristické, že na obnově činnosti se významně podílejí i potomci někdejších vězňů z transportů do Niska. Petr Bachrach, jehož otec poblíž Niska zahynul, byl po svém návratu z Izraele jako tajemník a pozdější předseda obce dokonce hlavním strůjcem oněch pozitivních přeměn. Michal Salomonovič, jehož otec po návratu z Niska zahynul v koncentračním táboře Stutthof, pomáhá své ženě Libuši vést podrobnou evidenci účastníků transportů i celé někdejší ostravské obce. Dědeček Lukáše Příbyla z Ostravy odjel do Niska v prvním transportu a Lukáš se stal světově uznávaným tvůrcem dokumentárních filmů o holocaustu pod společným názvem Zapomenuté transporty.

Od počátku války už uplynulo sedmdesát let a poválečný svět se k nepoznání změnil. Změnili se však i lidé? Ač se to zdálo skoro nemožné, antisemitismus se znovu obrodil a nabývá na síle i v zemích, v nichž skoro žádní Židé už nezbyli. Existence plynových komor je zpochybňována a tvrzení o šesti milionech zavražděných Židů je prý jen trikem židovské propagandy. Také u nás se objevuje nacistická literatura, konají se srazy a pochody neonacistů a nacionalistů, přibývá rasisticky motivovaných útoků. Úřady k tomu s odvoláním na ústavní svobody spíše jen přihlížejí, policie a soudy otálejí s dopadením a potrestáním pachatelů. Židovské hřbitovy a památníky ve Frýdku, Bohumíně, Opavě i památník v Ostravě byly už několikrát zhanobeny. „Zájmový“ časopis českých skinheadů White Blow (Bílý úder) připomněl i transporty do Niska, a označil je spolu s vypalováním synagog a likvidačními transporty Židů do Terezína a Osvětimi za „velké události dějin Ostravy“. V duchu nacistických frází nazval Židy „černou skvrnou na bílé košili civilizace“ a provolal čest „památce všech, kteří se za 2. světové války podíleli na jejich zpopelnění“.

Už trochu víc chápu obavy jednoho pamětníka, který mi zakázal uvádět své jméno pod svědectvím o transportu do Niska. „Nemyslete si, prosím, že jsem zbabělec,“ omlouval se vzrušeným hlasem, „ještě před pár lety bych to neudělal. Ale teď už chceme s ženou jen jediné: v klidu dožít.“ Jeho žena prošla Osvětimí a vrátil se jí strach, že lidé v okolí by se mohli dovědět, že ona a její manžel jsou Židé.

Oba už své životy v klidu dožili a s nimi odešli i všichni přímí účastníci ostravských transportů do Niska nad Sanem. Jejich svědectví tu zůstává.

PRAMENY A LITERATURA

Archivní prameny

Národní archiv Praha

- fond Gestapo – řídící úřadovna Praha
- fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv
- fond Prezidium ministerské rady
- fond Úřad říšského protektora
- fond Vzpomínková soutěž SPB-SBS
- fond Zahraniční tiskový archiv

Moravský zemský archiv Brno

- fond Gestapo
- fond Říšský protektor v Čechách a na Moravě
- fond Zemský prezident Brno, správa z příkazu Říše
- fond Zemský úřad Brno

Zemský archiv Opava

- fond Expositura ZNV Moravská Ostrava
- fond Krajský národní výbor Ostrava
- fond Mimořádný lidový soud Moravská Ostrava 1945-1948
- fond Policejní ředitelství Moravská Ostrava
- fond Správa věznice Krajského soudu Moravská Ostrava 1924-1948

Okresní archiv Karviná

- fond Landrat des Kreises Teschen

Městský archiv Ostrava

- fond Magistrát města Moravská Ostrava
- Sbírka pamětí a historickovlastivědných rukopisů

Vojenský ústřední archiv Praha – Vojenský historický archiv

- fond Velitelství vojenské zpravodajské služby

Archiv bezpečnostních složek Praha

fond Správa vyšetřování StB – odd. válečných zločinců

fond Ústředna StB po roce 1945

Archiv bezpečnostních složek Praha, pobočka Brno-Kanice

fond Krajská správa SNB Ostrava

Archivum Państwowe Katowice

fond Policja Województwa Śląskiego Katowice

fond Regierung Kattowitz

fond Urząd Wojewody Śląskiego

Archiwum Państwowe Cieszyn

fond Stammlager Teschen

Yad Vashem Archives Jerusalem

Record groups 0.1, 0.2, 0.3, 0.15, 0.28, 0.30, 0.33, 0.41, 0.48, 0.51, 0.56, 0.59, 0.64, 0.69,
0.75, 0.93, 0.200, M.2, M.11, M.21, M.28, M.29, M.38, M.41, M.48, M.49, M.69, O7.cz

Wiener Library, Tel Aviv

file 504, 546, 547, 555, 569, 578, 586, 587, 717, 719, 720, 724, 728, PC 2/310a

Tištěné prameny

ČELOVSKÝ, Boris: So oder so. Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933 – 1945. Ostrava, Sfinga 1995.

Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce. T. 2. – Akcje i Wysiedlenia. Oprac. Józef Kermisz. Wąszawa-Łódź-Kraków, Centralna Żydowska Komisja Historyczna 1946.

Chtěli nás vyhubit. Dokumenty o nacistické vyhlazovací a germanizační politice v českých zemích v letech druhé světové války. 2. vyd. Praha, Naše vojsko 1961.

Nazi-Dokumente sprechen. Praha, Církevní nakladatelství [1965].

Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung. Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942. Leipzig, Verlag Philipp Reclam jun. 1987.

Rukopisy

- BARÁNEK, Daniel: Židovská komunita ve Frýdku-Místku. Proseminární práce z oboru hebraistika-historie. Praha 2008. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- BORSKÝ, Karel – KOPOLD, Bedřich.: Medailony statečných. Profily přílušníků Čs. armádního sboru v SSSR, pocházejících z Ostravska. Praha 1991. Archiv města Ostravy.
- DEMEL, Jiří : 150 let Nového Bohumína. Bohumín 1996.
- DOŁOWY, Anna: Miejsce Niska w projekcie „Lublinland“. Nisko nad Sanem 2000. Sesja Regionalna „Moje miasto“.
- KANTOR, Miroslav: Záhuby těšínských Židů. Diplomová práce. Ostrava 1994. Katedra historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity.
- LATUSSEK, David: Eichmann und sein Handeln. Hausarbeit. Berlin 2001. Yad Vashem, group 0.48, f. n. 231.13.
- MANDLOVÁ, Eva: Životní osudy účastníka niského transportu Zikmunda Spitzera (příspěvek ke studiu dějin židovské minority na Frýdecku). Diplomová práce. Ostrava 1995. Katedra historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity.
- MURMELSTEIN, Benjamin: Die Juden in Theresienstadt. Památník Terezín, i. č. T-343.
- PROCHÁZKOVÁ, Kateřina: Židovská problematika v českém tisku na Ostravsku v letech 1938 – 1939. Diplomová práce. Opava 2000. Ústav historie a muzeologie Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě.
- REČKOVÁ, Sylvie: Židovská obec v Ostravě v letech 1945 – 1998. Diplomová práce. Opava 2000. Ústav historie a muzeologie Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě.
- SALOMONOVÍČ, Michal – SALOMONOVÍČOVÁ, Libuše: Nisko. Seznam účastníků transportů do Niska 17. a 26. 10. 1939 a co se s nimi stalo. Ostrava 2009.
- ZEHNIGUT, Isidor: Dějiny židovstva ostravského. Ostrava, Židovská náboženská obec 1952. Archiv města Ostravy.

Nepublikované vzpomínky

- ALTER, Arie Arthur [Ostrava]: Augenzeugenbericht. 1958. Yad Vashem, group 0.3, f. n. 973.
- ALTER, Arthur [Ostrava]: Transport do Niska nad Sanem a pobyt v SSSR. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 1.
- BACHRACH, Arnošt [Ostrava]: Transport do Niska nad Sanem. Archiv města Ostravy.
- BACHRACH, Petr [Haifa, Izrael]: Zastřelení otce Leona Bachracha v Nisku. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1997.
- BETTER, Herbert [Bielsko]: Židé v Bielsku za okupace. Yad Vashem, group M.49, f. n. 292.
- BLAJFER, Tyla [Bielsko]: Židovská komunita v Bielsku. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1992.

- DZIURA, Stanisław [Zarzecze, Polsko]: Tábor v obci Zarzecze a jeho vězni. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1991 a 1993.
- ENOCHOVÁ, Táňa [Ostrava]: Židé v Ostravě 1938 – 1945. Archiv města Ostravy.
- FALTA-FRIEDMAN, Malvína [Ostrava]: Zážitky z doby okupace a války, 1969. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 19.
- FANTA, Karel [Nathania, Izrael]: Pobyt v SSSR a v čs. vojsku. 1969. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 19.
- FANTOVÁ (FRIEDMANNOVÁ), Malvína [Nathania, Izrael]: Pobyt v SSSR a v čs. vojsku. 1969. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 19.
- FÄRBER, Zwi [Ostrava]: Pobyt v SSSR v letech 1939 – 1945. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 17.
- FIEDLER [Katovice]: Transport z Katovic do Niska nad Sanem. 1946, polsky. Yad Vashem, group M.49, f. n. 4287.
- FISCHL, Richard [Izrael]: Přejechod do Polska a pobyt v SSSR. 1969. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 24.
- FISCHLOVÁ (ERENHAFTOVÁ), Ada [Nathania, Izrael]: Přejechod do Polska a pobyt v SSSR. 1969. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 23.
- FRIEDMANN, Cäcilie [Praha]: Protokoll augenommen mit Frau Dr. Cäcilie Friedmann [o činnosti Richarda Friedmanna za války]. 1945. Yad Vashem, group 0.64, f. n. 93.
- FRIEDNER, Moše (Moric) [Ostrava]: Transport do Niska nad Sanem a pobyt v SSSR. 1973, česky a německy. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 26.
- GLÁZ, Dov (Vojtěch) [Izrael]: Vyhnání z Ostravy do Polska, pobyt v SSSR a čs. vojsku. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 28.
- GRÜN, Max Mordechai [Třinec]: Transport do Niska nad Sanem a pobyt v SSSR. 1962, německy. Yad Vashem, group 0.3, f. n. 2640.
- HAAS, Lev [Berlin]: Vzpomínka na Nisko. Památník Terezín, vzp. č. 843.
- HAHN, Karel [Ostrava]: Transport do Niska nad Sanem, pobyt v SSSR a v čs. vojsku. 1971. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 30.
- HARTMAN, Alfréd [Praha]: Židé na Těšínsku. Dopis autorovi z r. 1994.
- HERDIK, Julian [Zarzecze, Polsko]: Tábor v obci Zarzecze a jeho vězni. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1991 a 1993.
- HUPPERT, Otakar [Wiesbaden]: Židé v Ostravě, přechod do Polska, transport z Bílska do Niska nad Sanem, pobyt v SSSR a čs. vojsku. 1972. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 38.
- KIEN, Bert [Izrael]: Péče o židovské uprchlíky v Polsku v r. 1939. 1971. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 41.
- KNÖPFELMACHER, Erich [Ostrava]: Transport do Niska nad Sanem. Archiv města Ostravy
- KOPOLD, Bedřich [Praha]: Transport do Niska nad Sanem. Dopis autorovi z r. 1994.
- LANZER, Kurt [Izrael]: Transport do Niska nad Sanem a pobyt v SSSR. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1999.
- LANZER, Kurt [Izrael]: Vyhnání z Ostravy, odchod do SSSR, deportace na Sibiř, čs. vojsko. 1969.

- Yad Vashem, group 0.59, f. n. 52.
- MAYER, Štěpán [Ostrava]: Transport do Niska nad Sanem a Židé z Ostravy. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1994.
- MEIER, Gustav [Ostrava]: Transport do Niska nad Sanem, pobyt v SSSR a čs. vojsku. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 58.
- MURMELSTEIN, Benjamin [Praha]: Niskotransporte 1939 – 1945, německy. Archiv bezpečnostních složek Praha, 305-633-1, s. 156-157.
- NEUER, Marek Mordechai [Brno]: Druhý transport z Ostravy do Niska nad Sanem a pobyt v SSSR. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 63.
- OLEKSAK, Julia [Zarzecze, Polsko]: Tábor v obci Zarzecze a jeho vězni. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1991 a 1993.
- OLEKSAK, Marian [Zarzecze, Polsko]: Tábor v obci Zarzecze a jeho vězni. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1991 a 1993.
- PAJAŁ, Stanisław: [Zarzecze, Polsko]: Tábor v obci Zarzecze a jeho vězni. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1991 a 1993.
- PICK, Heřman [Praha]: Domáci a zahraniční odboj. Historický ústav Armády ČR Praha, fond Soutěž SPB-SBS, 1970, č. 1573. Dnes v Národním archivu Praha.
- PRESSER (PARMA) Leopold Jehuda [Český Těšín]: Druhý transport z Ostravy do Niska nad Sanem, pobyt v SSSR a čs. vojsku. Německy. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 101.
- REKAS, Aniela [Zarzecze, Polsko]: Tábor v obci Zarzecze a jeho vězni. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1991 a 1993.
- RON (ROSENBAUM), Chanan (Hanuš, Hans) [Holon, Izrael]: My escape from Ostrava in 1939. Rosenbaums – and the German invasion to Poland in September 1939. Siberia. Rukopisné vzpomínky zaslané autorovi r. 2003 a 2004.
- SCHWIMMER, Ernst [Víděň]: Transport z Vídně do Niska nad Sanem. Německy. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 75.
- ŚLUSARCZYK, Józef [Zarzecze, Polsko]: Tábor v obci Zarzecze a jeho vězni. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1991 a 1993.
- SMOLIKOWSKA, P. [Nisko nad Sanem, Polsko]: Příjezd transportů do Niska nad Sanem. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1994.
- SONEK (SONNENSCHNEIN), Adolf [Orlová]: Transport do Niska nad Sanem a pobyt v SSSR. Část 1-3. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1993 a 1994.
- SPIRA, Arnošt [Ostrava]: Transport do Niska nad Sanem. 1974. Archiv města Ostravy.
- SPITZER, Zikmund [Ostrava]: Transport do Niska nad Sanem a útěk domů. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1993.
- STROMPF, Hynek [Orlová]: Transport do Niska a pobyt v SSSR. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 82.
- SZOJA, Stanisław [Zarzecze, Polsko]: Tábor v obci Zarzecze a jeho vězni. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1991 a 1993.
- ŠIGUT, Miroslav [Dobratice]: Odchod do Polska v roce 1939. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 76.

- TRAUB, Erich [Ostrava]: Transport do Niska nad Sanem. Archiv města Ostravy.
- URBAN (ÜBERREICH), Vilém [Izrael]: Transport do Niska, pobyt v SSSR a v čs. vojsku. 1971. Yad Vashem, group 0.59, f. n. 84.
- VOŠTENÁK, Vladimír [Ostrava]: Likvidace židovského hřbitova v Ostravě. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1997.
- WEISS, Max [Brno]: Druhý transport do Niska nad Sanem. Dopis autorovi z r. 1994.
- WINECKI (WINDHOLZ), Otto [Elsternwick, Austrálie]: Transport z Těšínska do Niska nad Sanem. Vlastní záznam rozhovoru z r. 1994.

Publikované vzpomínky

- ALTER, Arie-Artur: Z Ostravy na Sibiř a zpět. In: Město v nás. Příběhy ostravských Židů. Ostrava, Montanex 2004, s. 78-79.
- ALTER-KRÄMER, Eva: Pozdní vzpomínka. In: Město v nás. Příběhy ostravských Židů. Ostrava, Montanex 2004, s. 77.
- B.-SP.: Nisko nad Sanem, první koncentrační tábor židovský. Věstník židovské náboženské obce v Praze, 9, 1947, č. 1, s. 5-6.
- BIRNER, Julius: Židé neumírali jen v plynových komorách. In: Cesty a osudy bohumínských odbojářů. Bohumín, Český svaz bojovníků za svobodu 1995, s. 50-51.
- BITTMAR, Henryka: Tak bardzo chciało się żyć. Głos Ludu, 10. 2. 1996, s. 3.
- BORÁK, Mečislav: Židovské poklady zachráněné za láhev rumu. Den, 13. – 14. 12. 1997, s. 12.
- BORSKÝ, Karel: Zítra začne obyčejný den. Praha, Naše vojsko 1984.
- EICHENBAUM, Max: Bojoval jsem na Slovensku se svým bratrem v 2. čs. paradesantní brigádě. In: Slovenské národní povstání a Ostrava. Ostrava, Archiv města Ostravy 1974, s. 171-176.
- ELIAS, Ruth: Die Hoffnung erhielt mich am Leben. Mein Weg von Theresienstadt und Auschwitz nach Israel. München-Zürich, Piper [1989].
- ELIAS, Ruth: Personal Testimony. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 228-233.
- ELIAS, Ruth: Naděje mi pomohla přežít. Ostrava, Sfinga 1994.
- ERBEN, Petr: Po vlastních stopách (Vzpomínky). Praha, Petr Kalina 2003.
- ERBEN-EISENBERG, Petr: Ostrava, jak jsem ji zažil od února 1941 do srpna 1942. In: Město v nás. Příběhy ostravských Židů. Ostrava, Montanex 2004, s. 72-75.
- HENDL, Jan: Píšete nám. Moravskoslezský den, 3. 7. 1993.
- HUPPERTOVÁ, Hilda: Kniha Arnolda Zweiga o těšínské občance. Těšínsko, 3, 1959, č. 5, obálka.
- CHLÁDKOVÁ, Ruth: Cesta domů. Vzpomínka na Nisko. Věstník židovských náboženských obcí, 31, 1969, č. 11, s. 5.

- CHARMATZ, Konrad: Nightmares. Memoires of the years of horror under nazi rule in Europe, 1939 – 1945. New York, Syracuse University Press 2003.
- KOPOLD, Bedřich: Moje utrpení, ale i odplata. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 207-212.
- KROUPA, Karel: U nejstaršího bojovníka od Sokolova. Národní osvobození, 1996, č. 8, s. 7.
- LANZMANN, Claude: Zpráva o velikém neštěstí. Praha, Svoboda 1991.
- MANNHEIMER, Max.: Vzpomínky. Národní osvobození, 1991, č. 16-19, s. 7.
- MOTÝL, Ivan: Hasič, jenž nesměl hasit oheň synagogy, vidí plameny podnes. Region Frýdecko-Místeko, 10. 11. 1998, s. 13.
- OLŠER, Břetislav: Přežili šest válek. Ostrava, Librex 2000.
- RADOVÁ, Markéta: Maminka plakala. Táta odjížděl do Niska. Mladá fronta Dnes, 27. 10. 2008, s. D1-2 .
- RŮŽIČKA, Daniel: Všechno to byl velký podvod s krycím názvem Neptun... Lidové noviny, 8. 9. 1999, s. 21.
- SONEK, Adolf: Vzpomínka na Duklu. Moravskoslezský den, 9. 9. 1999.
- STEINER, Arnošt: Za cenu života. Praha, Naše vojsko 1981.
- SVOBODA, L.: Z Buzuluku do Prahy. 4. vyd. Praha, Naše vojsko 1963.
- ŠTEMR, Michal: Nejkrásnější den mého života. Židovská ročenka, 1966/1967, s. 43-47.
- WIESENTHAL, Simon: Spravedlnost, nikoli pomstu. Paměti. Ostrava, Sfinga 1994.
- WINECKI, Christine: The Girl in the Check Coat. Survival in Nazi-Occupied Poland and a New Life in Australia. Ilforg (UK), Mitchell, Valentine & Company 2005.
- WINECKI-WINDHOLZ, Otto: Příspěvek k akci Nisko. “. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 301-305.
- ZEHNGUT, Isidor: Transport do Niska. In: Město v nás. Příběhy ostravských Židů. Ostrava, Montanex 2004, s. 51-55.
- ZEHNGUT, Izidor: „Nisko“. Věstník Židovské náboženské obce v Praze, 1949, č. 7-10, 13, 26-27.
- ZEHNGUT Izidor: Nisko. Věstník židovských náboženských obcí, 1964, č. 11.
- ZEHNGUT, Izidor: Transport. Věstník židovských náboženských obcí, 1959, č. 10, s. 8.

Dobová literatura

- DRAPALA, Richard: Juden in Ostrau. Ein Kapitel von der Judenplage im ostmähr.-schlesischen Industriegebiet. Schönbrunn (Oder-Ostsudetengau), Sudetendeutscher Buchvertrieb 1939.
- Hospodářský almanach, vydaný u příležitosti I. výročí Protektorátu Čechy a Morava. Upravil Jiří Kavulok. Moravská Ostrava, Melantrich 1940.

- HUDOLIN, Fritz: Der Aufbau der NSDAP und ihrer Gliederungen. In: Mährisch-Ostrau. Ein Jahr im Großdeutschen Reich. Gestaltet von Dr. Walter Michalitschke. Mährisch-Ostrau, Jul. Kittls Nachf. 1940.
- JURÁŠEK, Stanislav: Předpisy o židovském majetku a další předpisy Židů se týkající. Sv. 1–3. Praha, Jurášek 1940 a 1941.
- MORAVEC, Emanuel: Dva světy. In: O Židech. Praha, Orbis 1940, s. 5-9 [Na okraj nové doby, sv. 3].
- ROLAND, H.: Váleční zajatci vypovídají... Podle úředních dokladů sestaveno z příkazu Německého státního ministerstva pro Čechy a Moravu. Praha, Orbis 1943.
- SERAPHIM, P. H.: Stěhování židovského národa. In: O Židech. Praha, Orbis 1940, s. 25-56 [Na okraj nové doby, sv. 3].
- WREDE, Franz Otto: V ghettu všech ghett. In: O židech. Praha, Orbis 1940, s. 57-60 [Na okraj nové doby, sv. 3].

Noviny a časopisy

- České slovo 1939
- Mährisch-Schlesische Landeszeitung 1939
- Moravskoslezský deník 1939
- White Blow. N.S zine, No 2 [1996]

Odborná literatura

- ADAMUS, Alois: K dějinám Židů na Těšínsku. Věstník Matice Opavské, 28, Opava 1922.
- ADLER, Hans Günther: Terezín 1941 – 1945. Tvář nuceného společenství. 1–3. Brno, Barrister&Principal 2003–2005.
- ADLER, Hans Günther: Der verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland. Tübingen 1974.
- AHARONI, Zvi – DIETL, Wilhelm: Operacja Eichmann. Jak to było naprawdę? Warszawa, Magnum 1998.
- Almanach obětí nacismu v letech 1939 – 1945 v okrese Frýdek-Místek. Zpracoval Vladislav Kožuch. Frýdek-Místek, Okresní výbor Českého svazu bojovníků za svobodu 1991.
- ALY, Goetz: Final Solution. Nazi Population and the Murder of the European Jews. New York, Hodder Arnold (Oxford University Press) 1999.
- ALY, Götz: „Judenumsiedlung“. Überlegungen zur politischen Vorgeschichte des Holocaust. In: Nazionalsozialistische Vernichtungspolitik 1939 – 1945. Neue Forschungen und

- Kontroversen. Ed. Ulrich Herbert. Frankfurt a. M., Fischer Taschenbuch Verlag 1998, S. 67-97.
- Antisemitismus v posttotalitní Evropě. Red. Hana Bílková a Jan Hančil. Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1993.
- ARENDTOVÁ, Hannah: Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla. Praha, Mladá fronta 1995.
- BENZ, Wolfgang: Endlösung – zur Geschichte des Begriffs. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 62-77.
- BENZ, Wolfgang: Terezín v historii německých Židů. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky. Praha, Logos 1992, s. 80-85.
- BERENSTEIN, Tatiana – RUTKOWSKI, Adam.: Prześladowania ludności żydowskiej w okresie administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (1 IX 1939 – 25 X 1939). Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce. 1961, nr 38, s. 3-38, nr 39, s. 63-87.
- BIELSKI, Mieczysław: Księga pamiątkowa Żydów polskich. Wojskowy Przegląd Historyczny, 1990, nr 3-4, s. 181-185.
- BITTMANN, Ladislav: Mezinárodní dezinformace. Černá propaganda, aktivní opatření a jiné akce. Praha, Mladá fronta 2000.
- BITTMANN, Ladislav: Špionážní oprátky. Pohledy do zákulisí československé zpravodajské služby. Praha, Mladá fronta 1992.
- BODENSIECK, Heinrich.: Das Dritte Reich und die Lage der Juden in der Tschecho-Slowakei nach München. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1961, 9, s. 249-261.
- BOHÁČ, Květoslav: Židé a Ostrava v toku času. Moravskoslezský večerník, č. 47, 31. 5. 1991, s. 4-5.
- BONDYOVÁ, Ruth: Jakob. Edelstein. Praha, Sefer 2001.
- BONDYOVÁ, Ruth: Jakob Edelstein – první židovský starší Terezína. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky. Praha, Logos 1992, s. 73-79.
- BORÁK, Mečislav: České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu. Opava, Slezské zemské muzeum 2003.
- BORÁK, Mečislav: Českoslovenští Židé – oběti gulagů a popravišť v Sovětském svazu. In: První pražský seminář. Dopady holocaustu na českou a slovenskou společnost ve druhé polovině 20. století. Praha, Varius a Spolek akademiků-Židů 2008, s. 97-110.
- BORÁK, Mečislav: Příprava a průběh niských transportů. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 100-105.
- BORÁK, Mečislav: Transport do tmy. První deportace evropských Židů. Úvodní slovo Václav Havel. Ostrava, Moravskoslezský den 1994.
- BORÁK, Mečislav: Transporty do Niska nad Sanem ve světle literatury a pramenů. In: Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, sv. 21, 2003, s. 246-262.
- BREITMANN, Richard: Architekt „konečného řešení“. Himmler a vyvraždění evropských Židů.

- Praha, Argo 2004.
- BROWNING, Christopher R.: The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942. With Contributions by Jürgen Matthäus. Lincoln, University of Nebraska Press 2004.
- BROWNING, Christopher R.: The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution. New York, Cambridge University Press 1992.
- BROWNING, Christopher R.: Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers. New York, Cambridge University Press 2000.
- BROŽ, Miroslav: Hrdinové od Sokolova. 1. čas. samostatný polní prapor. 2. vyd. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2006.
- BULLOCK, Alan: Hitler a Stalin. Paralelní životopisy. Plzeň, Mustang 1995.
- BURLEIGH, Michael: Die Zeit des Nationalsozialismus. Eine Gesamtdarstellung. Frankfurt a. M., S. Fischer Verlag 2000.
- CESARANI, David: Eichmann: jego życie i zbrodnie. Warszawa, Replika 2008.
- Cesta do Wannsee. Konečné řešení takzvané židovské otázky a germanizace českých zemí. Ed. Richard Seemann. Středokluky, Zdeněk Susa 2008.
- CYBULSKI, Bogdan: Żydzi polscy w prowincji górnośląskiej w okresie II wojny światowej. Ślaski Kwartalnik Historyczny „Sobótka“, 1989, nr 1, s. 137-149.
- ČERNÝ, Bohumil: Most k novému životu. Německá emigrace v Čechách v letech 1933 – 1939. Praha, Lidová demokracie 1967.
- DAGAN, Avigdor: Československá vláda v exilu a Židé. In: Osud Židů v protektorátu 1939 – 1945. Praha, Trizonia 1991, s. 117-158.
- DANÍČEK, Jiří: Řešení neexistuje. Roš Chodeš, Věstník židovských náboženských obcí v českých zemích a na Slovensku, 56, 1994, leden, s. 2.
- Dějiny Orlové. Ed. Mečislav Borák. Orlová, Město Orlová 1993.
- DEMEL, Jiří: Zánik židovské komunity na Bohumínsku v letech 1939 – 1940. Vlastivědné listy, 22, 1996, č. 2, s. 13-15.
- DESCHNER, Günther: Reinhard Heydrich – architekt totální moci. Praha, Rybka Publishers 2002.
- EHL, Petr – PAŘÍK, Arno – FIEDLER, Jiří: Staré židovské hřbitovy Čech a Moravy. Praha, Paseka 1991.
- EINSTEIN, Siegfried: Eichmann, Chefbuchhalter des Todes. Frankfurt am Main, Röderberg Verlag 1961.
- EISENBACH, Artur: Hitlerowska polityka zagłady Żydów. Warszawa, Książka i Wiedza 1961.
- (ej): Zabytki żydowskie zostaną odnowione. Głos Ziemi Cieszyńskiej, 1991, nr 28, s. 1.
- EPSTEINOVÁ, Helena: Děti holocaustu. Praha, Volvox Globator 1994.
- F. K.: Pražské transporty do Lodže. Hlas revoluce, 1990, č. 40, s. 5.
- Die faschistische Okkupationspolitik in Polen (1939 – 1945). Ed. Werner Röhr. Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften 1989.

- FEDER, Richard: Židovská tragédie, dějství poslední. Kolín, Lusk 1947.
- FIEDLER, Jiří: Židovské památky v Čechách a na Moravě. Praha, Sefer 1992.
- FRIEDMAN, Philip: The Lublin Reservation and the Madagascar Plan (Two Aspects of Nazi Jewish Policy During the Second World War). YIVO Annual, 8, 1953, pp. 151-165.
- GARSCHA, Winfried: Die Eichmann-Männer. Theresienstädter Studien und Dokumente, 1994, s. 149-151.
- GIGILEWICZ, Edward: Lublinland – państwo żydowskie w planach III Rzeszy. Radom, Polwen 2004.
- GIGILEWICZ, Edward: Nisko afera. In: Encyklopedia Białych Płam. Radom, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, t. 20, 2006, s. 53-57.
- GOLD, Hugo: Geschichte der Juden in Mähr.-Ostrau. In: Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart. Ed. Hugo Gold. Brünn, Jüdischer Verlag 1929, S. 372-377.
- GOSHEN, Seev: Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939. Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der „Endlösung“. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 29, 1981, Heft 1, S. 74-96.
- GOSHEN, Seev: Die Nisko-Aktion, Mythos und Wirklichkeit. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 118-124.
- GOSHEN, N.: Nisko – ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 40, 1991, Heft 1, S. 95-106.
- GOTTWALDT, Alfred – SCHULLE, Diana: Die „Judendeportation“ aus dem Deutschen Reich 1941 – 1945. Eine kommentierte Chronologie. Wiesbaden, Marixverlag 2005.
- GRACOVÁ, Blažena: „Židovská otázka“ na stránkách ostravského Českého slova v letech 1939-1942. Časopis Matice moravské, 1995, č. 114, s. 234-252.
- GRACOVÁ, Blažena: Židovské obyvatelstvo Ostravska v období druhé republiky. Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity, Historie/Historica, 1995, 3 (153), s. 73-87.
- GRACOVÁ, Blažena – PRZYBYLOVÁ, Blažena: Problémy každodenního života ostravských židovských obyvatel v prvních letech okupace. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 234-252.
- GREGOROVÍČ, Miroslav: Kapitoly o českém fašismu. Fašismus jako měřítko politické dezorientace. Praha, Lidové noviny 1995.
- GROBELNÝ, Andělín: Obóz koncentracyjny w Skrochowicach na Śląsku Opawskim w 1939 roku. Żaranie Śląskie, 1964, nr 3, s. 571-592.
- GROBELNÝ, Andělín: Osudy města po mnichovském diktátu a za nacistické okupace (1938 – 1945). In: Dějiny Ostravy. Ed. Karel Jiřík. Ostrava, Sfinga 1993, s. 352-398.
- HÁJKOVÁ, Alena: Příběh skupiny Otakara Weisla. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 266-275.
- HAUSNER, Gideon: Justice in Jerusalem. New York, Harper and Row Publishers 1966.

- HILBERG, Raul: Die Vernichtung der europäischen Juden. Band 1-3. 9. Aufl. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag 1999.
- HÖHNE, Heinz: Der Order unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS. Augsburg, Weltbild 1996.
- IGGERS, Wilma.: Die Juden in Böhmen und Mähren. Ein historisches Lesebuch. München, Verlag C. H. Beck 1986.
- JAROS, Jerzy: Grabież mienia Żydów przez władze hitlerowskie w świetle akt Urzędu Powierniczego w Katowicach (1939 –1940). Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce, 1961, nr 38, s. 105-117.
- JASTRZEBSKI, Włodzimierz: Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939 – 1945. Poznań, Instytut Zachodni 1968.
- JAWORSKI, Wojciech: Ludność żydowska w województwie śląskim w latach 1922 – 1939. Katowice, Śląsk 1997.
- JAWORSKI, Wojciech: Z dziejów społeczności żydowskiej w Sosnowcu. Sosnowiec, Muzeum w Sosnowcu 1993.
- JAWORSKI, Wojciech: Żydzi w Bielsku w latach 1918 – 1939. Bielsko-Biańskie Studia Muzealne I. Bielsko-Biała, Muzeum Okręgowe w Bielsku-Białej 1993, s. 173-190.
- JAWORSKI, Wojciech: Żydzi w województwie śląskim w okresie międzywojennym. Katowice, Muzeum Śląskie 1991.
- Jews in Silesia. Eds. Marcin Wodziński and Janusz Spyra. Cracow, Księgarnia Akademicka 2001.
- The Jews of Czechoslovakia. Historical studies and surveyes. Vol. III. Philadelphia–New York, The Jewish Publication Society of America – Society for the History of Czechoslovak Jews 1984.
- JIRŮK, Karel: Deportace Židů z Ostravska v r. 1939. Moravsko-slezský týdeník, příloha Moravskoslezského dne, 18. 5. 1991.
- JIRŮK, Karel: Nad publikací karvinského rodáka K. Borského. Těšínsko, 28, 1985, č. 3, s. 35-36.
- Die Juden in den Böhmischen Ländern. Herausg. Ferdinand Seibt. München-Wien, Collegium Carolinum – R. Oldenbourg 1983.
- KAČÍREK, Miloš: Zemřel Lev Haas. Vlastivědné listy, 1984, č. 1, s. 40.
- KAPLAN, Karel: Československo a Izrael v letech 1947 – 1953. In: Československo a Izrael 1947 – 1953. Praha-Brno, Doplněk 1993, s. 3-107.
- KÁRNÝ, Miroslav: Akce Nisko. Konec před začátkem. Židovská ročenka, 1988/1989, s. 107-114.
- KÁRNÝ, Miroslav: Generální plán Východ. Československý časopis historický, 75, 1977, č. 3, s. 345-382.
- KÁRNÝ, Miroslav: Die „Judenfrage“ in der nazistischen Okkupationspolitik. Historica, 21, 1982, S. 137-192.
- KÁRNÝ, Miroslav: „Konečné řešení“. Genocida českých Židů v německé protektorátní politice. Praha, Academia 1991.
- KÁRNÝ, Miroslav: Lidské ztráty čs. židů v letech 1938 – 1945. Český časopis historický, 89, 1991, č. 3, s. 410-420.
- KÁRNÝ, Miroslav: Nisko in der Geschichte der „Endlösung“. Judaica Bohemiae, 23, 1987, Nr. 2, S.

69-84.

- KÁRNÝ, Miroslav: Zur Statistik der jüdischen Bevölkerung im sogenannten Protektorat. *Judaica Bohemiae*, 22, 1986, Nr. 1, S. 9-19.
- KÁRNÝ, Miroslav: Tábor Nisko a plán „říšského ghetta“. In: *Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 106-117.
- KÁRNÝ, Miroslav: Die Wannensee – Konferenz nach einem halben Jahrhundert. *Judaica Bohemiae*, 28, 1992, Nr. 1-2, S. 9-19.
- KEMPNER, Robert M. W.: *Eichmann und Komplizen*. Zürich-Stuttgart-Wien, Europa Verlag 1961.
- KERSHAW, Ian: *Hitler. 1936 – 1946: Nemesis*. Praha, Argo 2004.
- KIEŁBOŃ, Janina: Deportacje Polaków wysiedlonych z ziem włączonych do Rzeszy na teren dystryktu lubelskiego w latach 1939 – 1945 i związane z tym przesiedlenia Niemców lubelskich. *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 14, 1978, z. 1 (27), s. 105-135.
- KITTRICHOVÁ, Táňa: Židovský majetek pod nánosem popela... *Moravskoslezský den na víkend*, 12. 6. 1993, s. III.
- KLENOVSKÝ, Jaroslav: *Židovské památky Moravy a Slezska*. Brno, Era 2002.
- KLENOVSKÝ, Jaroslav: *Židovské památky Ostravy*. Ostrava, Moravskoslezské nakladatelství 1998.
- KLENOVSKÝ, Jaroslav: *Židovské památky Těšínska*. Těšínsko, 43, 2000, č. 3, s. 12-18.
- KNOPP, Guido: *Hitlers Helfer. Täter und Vollstrecker*. München, C. Bertelsmann Verlag 1998.
- KOKOŠKA, Stanislav: Dvě neznámé zprávy z okupované Prahy o postavení židovského obyvatelstva v Protektorátě. *Tereziánské studie a dokumenty*, 1997, s. 30-44.
- KRAUSNICK, Helmuth – WILHELM, Hans-Heinrich: *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938 – 1942*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1981.
- KREJČOVÁ, Helena – HYNDRÁKOVÁ, Anna: O postoji Čechů k židům. Z politického zpravodajství okupační správy a protektorátního tisku 1939 – 1941. *Soudobé dějiny*, 1995, č. 4, s. 578-605.
- KRÓL, Jan: Żydzi na Śląsku Cieszyńskim. *Kalendarz Cieszyński*, 1990, s. 59-68.
- KRYL, Miroslav: Poznámky k osobnosti Lva Haase. In: *Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 253-257.
- KULKA, Erich: The Annihilation of Czechoslovak Jewry. In: *The Jews of Czechoslovakia. Historical studies and surveyes. Vol. III*. Philadelphia–New York, The Jewish Publication Society of America – Society for the History of Czechoslovak Jews 1984, s. 262-328.
- KULKA, Erich: Jews in the Czechoslovak Armed Forces During World War II. *The Jews of Czechoslovakia. Historical studies and surveyes. Vol. III*. Philadelphia–New York, The Jewish Publication Society of America – Society for the History of Czechoslovak Jews 1984, s. 331-448.

- KULKA, Erich: Nisko a účast ostravských Židů v boji československých vojsk proti nacistickému Německu v druhé světové válce. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 191-206.
- KULKA, Erich: Tu se končia stopy SS... Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1965.
- KULKA, Erich: Židé v Československé Svobodové armádě. Praha, Naše vojsko 1990.
- KULKA, Erich: Židé v Československém vojsku na Západě. Praha, Naše vojsko 1992.
- KULKA, Erich: Židé v odboji. Roš chodeš. Věstník židovských náboženských obcí v ČR a SR, 1991, č. 6. s. 10-11.
- KULKA, Erich – TROCHTOVÁ, Věra: Únos ze San Fernanda. Praha, Vydavatelství Ministerstva národní obrany 1968.
- KUNETKA, František.: „Budeš se radovat před Hospodinem, svým Bohem.“ (Dt. 16, 11). Židovský rok a jeho svátky. Olomouc, Matice cyrilometodějská 1993.
- LAGUS, Karel – POLÁK, Josef: Město za mřížemi. Praha, Naše vojsko 1964.
- LAHAV, Jehuda: Listina T-576. Hlas revoluce, 1965, č. 5.
- LEDERER, Zdenek: Terezín. In: The Jews of Czechoslovakia. Historical studies and surveyes. Vol. III. Philadelphia–New York, The Jewish Publication Society of America – Society for the History of Czechoslovak Jews 1984, s. 104-164.
- LOZOWICK, Yacov: Hitlers Bürokraten. Eichmann, seine willigen Vollsstrecken und die Banalität des Bösen. München – Zürich, Pendo 2000.
- (m): Kniha Arnolda Zweiga o těšínské občance. Těšínsko, 3, 1959, č. 5, obálka.
- (M&B): První transport Židů se uskutečnil na podzim devětatřicátého roku z Moravské Ostravy. Nová radnice, 2000, říjen, s. 11.
- MARRUS, Michael R.: Holocaust. Historiografia. Warszawa, Wiedza Powszechna 1993.
- MARSZAŁEK, Józef: The Camp of Zarzecze near Nisko in the system of Jewish labour camps. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 139-147.
- MASER, Peter – WEISER, Adelheid: Juden in Oberschlesien. Teil I. Historischer Überblick. Jüdische Gemeinden (I.). Berlin, Gebr. Mann Verlag 1992 [Schriften der Stiftung Haus Oberschlesien, Landeskundliche Reihe, Band 3,1].
- Medailonky statečných. Sestavili Karel Borský, Jiřina a Bedřich Kopoldovi, Sergej Petras, Miroslav Šmoldas. Praha, Ministerstvo obrany ČR – AVIS 1998.
- MILOTOVÁ, Jaroslava: Protektorátní tisk a „židovská otázka“. Terezínské studie a dokumenty, 1996, s. 129-153.
- MILTONOVÁ, Sybil: Postavení Terezína v „konečném řešení“. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky. Praha, Logos 1992, s. 41-45.
- MŇAČKO, Ladislav: Já, Adolf Eichmann... Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1961.
- MORGENSTERN, Bedřich: První transport. Nová svoboda, 20. 10. 1964.
- MOSER, Jonny: Dr. Benjamin Murmelstein – navždy obviněným? In: Terezín v konečném řešení židovské otázky. Praha, Logos 1992, s. 87-92.

- MOSER, Jonny: Nisko. The First Experiment in Deportation. In: Simon Wiesenthal Center Annual, Vol. 2, 1985, pp. 1-30.
- MOSER, Jonny: Die Verfolgung der Juden. In: Widerstand und Verfolgung in Wien 1934-1945. Eine Dokumentation. Bd. 3., 2. Aufl., Wien 1975, S. 194-326.
- Na křižovatce kultur. Historie československých Židů. Red. Natalia Bergerová. Praha, Mladá fronta 1992.
- Nacistický teror proti Židům v Ostravě. Československá demokracie, 20. 2. 1947.
- NAOR-LERNER, Jicchak: Poslední transport, který nedojel do Niska. In: Město v nás. Příběhy ostravských Židů. Ostrava, Montanex 2004, s. 56-57.
- NEČAS, Ctibor: Akce Nisko a příprava „konečného řešení romské otázky“. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 125-127.
- NEČAS, Ctibor: Osudy města za nacistické okupace a národně osvobozovacího boje. In: Dějiny Ostravy. Eds. Karel Jiřík a Blanka Pitronová. Ostrava, Profil 1967, s. 503-557.
- NELLESSEN, Bernd: Der Prozess von Jerusalem. Ein Dokument. Düsseldorf – Wien, Econ Verlag 1964.
- NIEMIEROWSKI, Władysław: Z dziejów społeczności żydowskiej w Zabrze. In: Kroniki miasta Zabrze, nr 13 (1982-1983), Zabrze 1984, s. 58-77.
- NIR, Akiva: Deportace Nisko, první transport Židů na evropské půdě. In: Město v nás. Příběhy ostravských Židů. Uspořádala Cipora Nir. Vydáno v ivrit, resumé v češtině. Mavrechet, Kibuc Dalia 1994, s. III.
- NIR, Cipora: JUDr. František Kahn (1895-1944). In: Město v nás. Příběhy ostravských Židů. Ostrava, Montanex 2004, s. 38-40.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard: Akcia Nisko a židovský tábor vo Vyhniach. In: V premenách stáročí. Eds. Eduard Nižňanský a Pavol Petruš. Zvolen, Klemo 2001, s. 101-112.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard: Die Aktion Nisko, das Lager Sosonowitz (Schundroman) und die Anfänge des Judenlagers in Vyhne (Slowakei). Jahrbuch für Antisemitismusforschung, 11, 2002, S. 325-335.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard: Akcja „Nisko“. Obóz dla Żydów w Wyhniach (w Słowacji). Kwartalnik Historii Żydów/Jewish History Quarterly, 2001, Nr 4(200), s. 566-574.
- NOVÁK, Jiří: Český Těšín ve staré fotografii. Český Těšín, Městské kulturní středisko 1990.
- OGORRECK, Ralf: Die Einsatzgruppen und die „Genesis der Endlösung“. Berlin, Metropol 1996.
- Osud Židů v protektorátu 1939 – 1945. Ed. Milena Janišová. Praha, Trizonia 1991.
- PASÁK, Tomáš: Český fašismus 1922 – 1945 a kolaborace 1939 – 1945. Praha, Práh 1999.
- PASÁK, Tomáš: K historii českého fašismu. Český fašismus a jeho zhoubná politika v letech 1922 – 1945. Praha, Český svaz protifašistických bojovníků 1985.
- PASZ, Franciszek: Żydzi i My w Cieszynie. Cieszyn, wł. n. 1995; 2. wyd. Cieszyn, wł. n. 1997.
- PATZELT, Herbert: Geschichte der Juden in Österreichisch-Schlesien. Oberschlesisches Jahrbuch. Bd. 8. Berlin, Gebr. Mann Verlag 1992, s. 25-41.

- PĚKNÝ, Tomáš: Historie Židů v Čechách a na Moravě. Praha, Sefer 1993.
- PETRÁČEK, Zbyněk: Kočky, myši a vepři. Příběh holocaustu v podání Arta Spiegelmana. Revolver Revue, 24, 1993, s. 277-291.
- PLAČEK, Vilém: Město Karviná za nacistické okupace. In: Karviná. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města. Ostrava, Městský národní výbor v Karviné 1968, s. 185-209.
- POHL, Dieter: Die Ermordung der Juden im Generalgouvernement. In: Nazionalsozialistische Vernichtungspolitik 1939 – 1945. Neue Forschungen und Kontroversen. Ed. Ulrich Herbert. Frankfurt a. M., Fischer Taschenbuch Verlag 1998, S. 98-121.
- POHL, Dieter: Von der „Judenpolitik“ zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939 – 1944. Frankfurt am Main, Lang 1993.
- POLÁK, Erik: Perzekuce Židů v protektorátu v letech 1939 – 1941. Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 174-182.
- POLOCZKOWA, Barbara: Listy żydowskiego chłopca z obozu pracy. (Przyczynek do historii Żydów na Śląsku Cieszyńskim). In: Mówią Wieki. Miesięcznik Historyczny, 1988, nr 3, s. 27-32.
- POLOCZKOWA, Barbara: Obóz pracy dla Żydów w Zebrzydowicach. Zaranie Śląskie, 1991, nr 1-2, s. 65-80.
- POLOCZKOWA, Barbara: Żydzi Cieszyńscy. Głos Ziemi Cieszyńskiej, 1989, nr 13-20, s. 5.
- POLOCZKOWA, Barbara: Żydzi Cieszyńscy w czasie II wojny światowej (materiały archiwalne, informacje terenowe). Zaranie Śląskie, 1987, nr 1-2, s. 73-88.
- POTOCKI, Andrzej: Żydzi w Podkarpaciu. Rzeszów, Libra 2004.
- PRZYBYLOVÁ, Blažena: Emigrace ostravského židovského obyvatelstva ve 30., a 40. letech 20. století. Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity, Historie/Historica, 1995, 3 (153), s. 61-71.
- PRZYBYLOVÁ, Blažena: Poslední naděje Eduarda Grafa – „švédská“ korespondence. In: Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, sv. 22, Ostrava 2005, s. 498-519.
- PŘIBYL, Lukáš: Osud třetího protektorátního transportu do Niska. Tereziánské studie a dokumenty, 2000. Eds. Miroslav Kárný a Eva Lorencová. Praha, Academia 2000, s. 309-346.
- RADVANSKÝ, Artur: A přece jsem přežil. Vyprávění člověka, který si zachoval lásku k lidem. České Budějovice, Studio Gabreta 2008.
- RATAJ, Jan: Krize českého politického myšlení za druhé republiky. In: Z druhé republiky. I. díl. Praha, Historický ústav Armády ČR 1993, s. 7-154.
- REES, Laurence: Osvětim. Nacisté a „konečné řešení“. Praha, Euromedia Group – Knižní klub 2005.
- ROSEMAN, Mark: Setkání ve vile u jezera. Konference ve Wannsee a „konečné řešení židovské otázky“. Praha, Dokořán 2003.
- ROSENKRANZ Herbert: The Anschluss and the Tragedy of Austrian Jewry, 1934 1945. In: The Jews of Austria: Essays on Their Life, History and Destruction. Ed. Joseph Fraenkel. London, Mitchell, Vallentine 1967, pp. 479-545.

- ROSENKRANZ, Herbert: Austrian Jewry. Between Forced Emigration and Deportation. In: Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe. Eds. Israel Gutman and Cynthia J. Haft. Jerusalem, Yad Vashem 1979, pp. 65-74.
- ROSENKRANZ, Herbert: Verfolgung und Selbstbehauptung. Die Juden in Österreich 1938 – 1945. Wien, Herold 1978.
- ROTHKIRCHEN, Livia: The Jews of Czechoslovakia. Historical studies and surveyes. Vol. III. Philadelphia–New York, The Jewish Publication Society of America – Society for the History of Czechoslovak Jews 1984, pp. 3-74.
- ROTHKIRCHENOVÁ, Livie: Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938 – 1945. In: Osud Židů v protektorátu 1939 – 1945. Praha, Trizonia 1991, s. 17-79.
- ROŹKOWICZ, Mieczysław: Wiadomości o prześladowaniu Żydów na Śląsku w latach 1940 – 1943 w aktach katowickiego Sondergerichtu. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 50, 1964, s. 91-99.
- RYCHLÍK, Jan: Postavení slovenských Židů v Protektorátě Čechy a Morava. In: Tragédia slovenských Židov. Banská Bystrica, DATEI 1992, s. 235-246.
- SABLIK, Beata: Z dziejów bielskich i bialskich Żydów. Kalendarz Beskidzki, 1992, s. 34-39.
- SAFRIAN, Hans: Die Eichmann-Männer. Wien – Zürich, Europa Verlag 1993.
- SAFRIAN, Hans: Eichmann und seine Gehilfen. Frankfurt am Main, Fischer Verlag 1995.
- SCHMIDTOVÁ-HARTMANNOVÁ, Eva: Ztráty československého židovského obyvatelstva 1938-1945. In: Osud Židů v protektorátu 1939 – 1945. Praha, Trizonia 1991, s. 81-116.
- SOUKUPOVÁ, Blanka: Čeští židé mezi Mnichovem a 15. březnem 1939. In: Židovská menšina za druhé republiky. Eds. Miloš Pojar, Blanka Soukupová, Marie Zahradníková. Praha, Židovské muzeum 2007, s. 84-98.
- SPORRER, Maria – STEINER, Herbert: Simon Wiesenthal. Niewygodny świadek historii. Warszawa, RYTM 1993.
- SPYRA, Janusz: Die Juden im Teschener Schlesien (bis Aufgang des 18. Jh.). In: Oberschlesisches Jahrbuch. Bd. 9. Berlin, Gebr. Mann Verlag 1993, s. 41-66.
- SPYRA, Janusz: Pierwsi wśród wybranych. Kalendarz Cieszyński, 1992, s. 50-53.
- SPYRA, Janusz: Początki żydowskiej synagogi w Cieszynie. Pamiętnik Cieszyński, 4, 1994, s. 23-33.
- SPYRA, Janusz: Stary cmentarz żydowski w Cieszynie. Kalendarz Cieszyński, 1997, s. 92-95.
- STEINER, Herbert: Gestorben für Österreich. Widerstand gegen Hitler (Eine Dokumentatiton). Wien, Europa Verlag 1968.
- SZCZEŚNIAK, Andrzej Leszek: Judeopolonia. Żydowskie państwo w państwie polskim. Radom, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2008.
- SZCZEŚNIAK, Andrzej Leszek: Judeopolonia II. Anatomia zniewolenia Polski. Radom, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2002.
- SZOTEK, Halina: Wojenne losy skoczowskich Żydów. In: W cieniu skoczowskiej synagogi. Red. Janusz Spyra. Skoczów, Interferon 1994, s. 81-92.

- SZTERNFINKIEL, Natan Eliaasz: Zagłada Żydów Sosnowca. Katowice, Centralna Żydowska Komisja Historyczna przy C. K. Żydów Polskich 1946.
- ŠTĚPÁN, Václav: Židovská kultovní místa na území Ostravy a jejich zničení v období hitlerovské okupace. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 218-227.
- ŠTĚPÁNEK, Zdeněk: Nacifikace a moravští lékaři (1939 – 1945). Brno, Matice moravská 2004.
- Terezín v konečném řešení židovské otázky. Eds. Miroslav Kárný, Vojtěch Blodig. Praha, Logos 1992.
- TOMASZEWSKI, Jerzy: Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918 – 1939. Warszawa, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego 1990.
- TOMÁŠEK, Dušan: Transport do Niska. Hlas revoluce, 1969, č. 49-51.
- VÁVROVSKÝ, Emil: Frýdek-Místek 14. března 1939 a za nacistické okupace. Frýdek-Místek, Okresní vlastivědné muzeum 1979.
- WECHSBERG, Evžen Daniel: Židovská nemocnice. In: Město v nás. Příběhy ostravských Židů. Ostrava, Montanex 2004, s. 19-21.
- YAHIL, Leni: The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932 – 1945. New York – Oxford, Oxford University Press 1991.
- ZÁMEČNÍK, Stanislav: Der Fall Nisko im Rahmen der Entstehungsgeschichte „der Endlösung der Judenfrage“. “. In: Nisko 1939/1940. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 1995, s. 92-99.
- ZÁMEČNÍK, Stanislav: K sporům o genezi tzv. konečného řešení židovské otázky. Český časopis historický, 91, 1993, č. 1.
- Židé ve Slezsku. Eds. Janusz Spyra a Martin Wodziński. Český Těšín, Muzeum Těšínska 2001.
- Żydowskie zabytki Cieszyna i Czeskiego Cieszyna. Ed. Janusz Spyra. Cieszyn, Polskie Towarzystwo Historyczne 1999.

Beletrie

- KNESL, Augustin – FRANĚK, Rudolf: Ptá se rabi Lewiho. Židovské anekdoty. Praha, Svoboda 1992.
- WIEDERMAN, Paweł: Płowa bestia. Opowieść. Monachium, EUCOM Civil Affairs Division 1948.
- WIESENTHAL, Szymon: Ucieczka przed losem. Gdynia, Wyd. Victoria 1992.
- ZWEIG, Arnold: Soutěskou do osvobození. Praha, Mír 1946.
- ZEHNGUT, Isidor: Bláznivá pohádka. Nová svoboda, 31. 8. 1965.

Internetové zdroje

- Adolf Eichmann. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes.
<http://de.doew.braintrust.at/b126.html> [cit. 31. 7. 2009]
- Die Ahndung von Deportationsverbrechen. Beispiel: Anton Brunner. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. <http://de.doew.braintrust.at/b140.html> [cit. 31. 7. 2009]
- Alois Brunner. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes.
<http://de.doew.braintrust.at/b127.html> [cit. 31. 7. 2009]
- Die ersten Deportationen nach Polen 1939 (Nisko-Aktion). Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. <http://de.doew.braintrust.at/m17sm145.html> [cit. 31. 7. 2009]
- GIERTYCH, Maciej: Judeopolonia. <http://www.kki.pl/piojar/polemiky/land/land1.html> [cit. 14. 2. 2009]
- GIERTYCH, Maciej: Nisko nad Sanem – planowane przez Niemców państwo żydowskie na terenach Polski. Opoka w Kraju, 2000, nr 36 (57).
http://www.naszawitryna.pl/jedwabne_611.html [cit. 13. 2. 2009]
- Historia Niska. Gmina i miasto Nisko. <http://www.nisko.pl> [cit. 31. 7. 2009]
- HOFMANN, Christian: Der Eichmann-Prozess in Jerusalem.
<http://www.shoa.de/nachkriegsdeutschland/die-juristische-aufarbeitung-der-ns-verbrechen/111.html> [cit. 30. 7. 2009]
- Holocaust Education & Archive Research Team: Lublin – The Occupation.
<http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/lublin.html> [cit. 5. 2. 2009]
- MURMELSTEIN, Wolf: Das Geplante „Jüdische Siedlungsgebiet“ in Polen zwischen den Flüssen San und Bug. <http://www.shoa.de/holocaust/entwicklung-einer-territorialen-endloesung/367.html> [cit. 30. 7. 2009]
- Nacisté prý chtěli v roce 1940 vysídlit židy do SSSR.
http://osvetim.valka.cz/clanky/clanek_3.htm [28. 7. 2009]
- Ostrava, Its Jewish Community, and Scroll 129. Kingston Synagogue.
<http://www.kingston-synagogue.org.uk/group.php?c=50> [cit. 16. 8. 2009]
- ROSENBERG, Jennifer: Madagascar Plan. About.com 20th Century History.
<http://history1900s.about.com/od/holocaust/a/madagascarplan.htm> [cit. 24. 7. 2009]
- ŠMÍDOVÁ, Jana: Svět viděný internetem 15. června 2005. Český rozhlas 6.
http://www.rozhlas.cz/cro6/internet_zprava/174921 [cit. 29. 7. 2009]
- Židovská obec v Ostravě. <http://www.kehila-ostrava.cz>